



ELM və **HƏYAT**
Azərbaycan
Milli Elmlər
Akademiyası
Elmi-populyar jurnal

ISSN: 2710-0944 № 1 (479), 2023

Jurnal 1961-ci ildən nəşr olunur

REDAKSIYA HEYƏTİ

BAŞ REDAKTOR

İsa Həbibbəyli - AMEA-nın prezidenti, akademik

BAŞ REDAKTORUN MÜAVİNİ

Ağahüseyn Şükürov - AMEA Rəyasət Heyəti aparatının İctimaiyyətlə əlaqələr və informasiya şöbəsinin müdiri, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ÜZVLƏR

Anar Rzayev - Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri, Xalq yazıçısı
Arif Həşimov - AMEA-nın I vitse-prezidenti v.i.e., akademik-katib, akademik
Dilqəm Tağıyev - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik
İbrahim Quliyev - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik
Ömər Eldarov - Akademik
Rasim Əliquliyev - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik
İradə Hüseynova - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik
Nərgiz Paşayeva - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik
Tofiq Nağıyev - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik
Gövhər Baxşəliyeva - AMEA-nın vitse-prezidenti v.i.e., akademik
Cəmil Əliyev - AMEA Rəyasət Heyətinin üzvü, akademik
Əhliman Əmiraslanov - Milli Məclisin Səhiyyə Komitəsinin sədri, akademik
İsmayıl Hacıyev - AMEA-nın Naxçıvan Bölməsinin sədri, akademik
Fuad Əliyev - AMEA-nın Gəncə Bölməsinin sədri, akademik
Fərhad Xəlilov - Azərbaycan Rəssamlar İttifaqının sədri, Xalq rəssamı
Firəngiz Əlizadə - Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının sədri
Oktay Qasımov - AMEA-nın müxbir üzvü

BEYNƏLXALQ HEYƏT

Se Fuçjan - Çin İctimai Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik
Yüksel Ozgen - Türkiyə, Atatürk Mədəniyyət, Dil və Tarix Yüksək Qurumunun rəhbəri, professor
Müzəffər Şəkər - Türkiyə Elmlər Akademiyasının prezidenti, professor, doktor
Behzad Yuldaşev - Özbəkistan Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik
Murat Jurinov - Qazaxıstan Milli Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik
Taliya Xabriyeva - Rusiya Elmlər Akademiyası prezidentinin müavini, akademik
Nikolay Sokolovski - Polşa Elmlər Akademiyasının Ədəbi Tədqiqatlar İnstitutunun əməkdaşı, professor
Boris Nikolov - Bolqarıstan Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti, akademik
Stefani Sini - İtaliya (professor)

MƏSUL KATİB

Sərvan Kərimov - AMEA Rəyasət Heyəti aparatının İctimaiyyətlə əlaqələr və informasiya şöbəsinin Dövri nəşrlər sektorunun baş mütəxəssisi

BƏLƏDÇİ

Kərim Şükürov - Heydər Əliyev və Azərbaycan dövlətçiliyi	5
Şahin Fazil - Tarixi bir siyahıyaalmanın Müfəssəl Dəftəri haqqında	10
Sübhan Talıblı - Şeyx Məhəmməd Xiyabani hərəkatı müasir Azərbaycan və İran tarixşünaslığında	16
Аида Садыгова - О творчестве Джафара Муджири	21
Məmməd Sadıqov, Şahvələd Əliyev, Nigar Paşayeva - Azərbaycanda Novruz bayramı	24
Zenfira Qədimova - Orqanizmin qocalması haqqında müasir təsəvvürlər.....	28
Coşqun Məmmədov - Nüvə enerjisi potensialı, ondan istifadənin üstün və mənfi cəhətləri.....	32
<i>Dünya elm aləmində</i>	36
Cabbar Məmmədov - Zəlzələ və onun proqnozlaşdırılması üsulları.....	38
İslam Sadıq, Pərinaz Sadıqlı - Qarabağ camaatının İrəvan dağlarındakı yaylaqları.....	41
Ramin Əlizadə - Xocalı soyqırımını və erməni faşizminin əsas istiqamətləri - deportasiya, ekosid və kultursid	46
Sərvan Kərimov - Bir kəndin soyqırımını tarixi və ya şəhid məzarlığı qan yaddaşımızda.....	51
Эллада Аббасова - Азербайджанский мультикультурализм в контексте азербайджано-татарских отношений.....	54
Nəzmin Cəfərova - İki min ildən artıq eyni ərazidə sülh və əminəmanlıq şəraitində	58
Habil Qurbanov - Dövlət hakimiyyəti və onun mexanizmi	63
Ələddin Eyvazov, Elşad Əhmədov - Nadir və nəslə kəsilməkdə olan fauna növlərinin yeni siyahısı.....	67
Фарида Мир-Багирзаде - Эстетика азербайджанских ковров	71
Sadix Nəbiyev - Medallar danışır... ..	74
Pərvin Ahənçi - İki neft milyonçusunun bir nəvəsi - Ümm-əl-Banu (Banin) ilk fransızdilli azərbaycanlı yazıçı	78
Xalqverdi Babayev, Bahəddin Ağayev - Sitrus bitkilərinin vətəni, yayılması və faydaları.....	82
Samirə Mir-Bağırzadə - Koreya mədəniyyəti.....	87
Nəzakət Məmmədli - Hindistanlı riyaziyyatçının ekzotik düsturları və ya... ..	90
Xülya Seyidzadə - STEAM dərslərinin faydaları	92
<i>Sağlamlığımızı qoruyaq</i>	94
<i>Meridian</i>	96





Kərim ŞÜKÜROV
AMEA Tarix institutunun baş direktoru,
tarix elmləri doktoru, professor

Heydər Əliyev və Azərbaycan dövlətçiliyi

"Dövlətçilik" müasir leksikonda ən çox istifadə olunan anlayışlardandır. Buna baxmayaraq, əksər vaxtı bu terminin mahiyyəti tam dərk edilmədiyindən təbii-qi formal xarakter daşıyır. Burada əsas səbəblərdən biri kimi bu anlayışın diskussiyalı olduğu göstərilə bilər. Ona görə də bu sahədə yeni, müasir araşdırmalara ehtiyac var.

Ulu öndər Heydər Əliyevin irsi bu problemin öyrənilməsinin mühüm qaynaqlarından biri kimi çıxış edir. "Dövlətçilik" mövzusu Əliyevşünaslıq tematikasında mühüm yer tutduğuna görə, bu sahədə müəyyən tədqiqatlar vardır. Bu tədqiqatlar, demək olar ki, empirik xarakter daşıyır.

Əsas prioritet istiqamət isə Heydər Əliyevin irsində bu problemlər üzrə baxışları müəyyən etmək və sistemləşdirməkdən ibarətdir. Bu, nəinki Azərbaycan, bütövlükdə qlobal miqyasda dövlətçilik probleminin həlli sahəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə bir yanaşma Heydər Əliyevin dövlətçilik üzrə nəzəri-təcrübi konsepsiyasını irəli sürməyə və əsaslandırmağa imkan verir. İlk dəfə olaraq problem bu rəqursdan nəzərdən keçirilir.

1. Heydər Əliyevin dövlətçiliyə dair baxışlarından nəzəri-təcrübi konsepsiyaya

Heydər Əliyevin ictimai-siyasi baxışlarının əsasını dövlət fəaliyyəti təşkil edir. Bununla

əlaqədar olaraq, dövlət, onun əsasları və təcrübəsi daima diqqət mərkəzində olmuşdur. Heydər Əliyev bütün fəaliyyəti dövründə dövlətə, onun tarixi roluna böyük əhəmiyyət vermişdir.

Heydər Əliyevin baxışlar sistemində dövlətdən sonra ən mühüm yerə malik olan dövlətçilikdir. Heydər Əliyevə görə, **"Dövlətçilik bu gün və gələcəkdə bizim hər bir vətəndaşımızın, cəmiyyətin, dövlətin əsas vəzifəsidir. Dövlətçilik Azərbaycanın müstəqillyini, ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamaqdır, Azərbaycanın müstəqilliyini möhkəmləndirməkdir. Dövlətçilik hər bir vətəndaşın qəlbində olmalıdır"**. Dövlətçiliyin davamlı olması üçün tələb olunan şərtlər içərisində milli vətənpərvərlik və milli qürur hissi mühüm amillərdən biri kimi ayrılır. Heydər Əliyev qeyd edir ki, **"Milli vətənpərvərlik, milli qürur hissi bizim dövlətçiliyimizin yaşaması üçün ən böyük amillərdən biridir..."**.

Burada ortaya çıxan ən mühüm nəzəri-təcrübi nəticə də dövlət və dövlətçilik arasında əlaqənin müəyyən edilməsidir. Bu əlaqədə dövlətçilik dövlətin əsas vəzifəsi kimi müəyyən edilir. Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, **"Azər-**



baycan dövləti indiyə qədər olduğu kimi, bundan sonra da Azərbaycan dövlətçiliyinin, müstəqilliyinin, Azərbaycan xalqının milli azadlığının keşiyində daim duracaq və bu müstəqilliyi cəsarətlə qoruyub saxlayacaqdır".

Heydər Əliyev Azərbaycan naminə bütün fəaliyyəti zamanı milli ideologiyanın yaradılmasına xüsusi diqqət yetirmişdir. **Dövlətçilik, milli-mənəvi dəyərlər, ümumbəşəri dəyərlər azərbaycançılıq anlayışının tərkib hissəsi kimi çıxış edir.**

Dövlət bir vəzifə olaraq dövlətçiliyi qoruyub möhkəmləndirməlidir. Lakin bu kifayət deyil, xalq və cəmiyyət, o cümlədən cəmiyyəti təşkil edən insanlar üzərinə də məsuliyyət düşür. Heydər Əliyev qeyd edirdi ki,

"Dövlətçiliyi qorumaq əzmi xalqımızın yenilməz iradəsinə əsaslanır". Başqa bir yerdə isə belə bir fikir irəli sürülür: **"...Şübhəsiz ki, dövlət dövlətçiliyi möhkəmləndirir. Amma dövlət cəmiyyətə arxalanır. Cəmiyyət insanlardan ibarətdir. İnsanların isə hər biri gərək əsl vətəndaş olsun, vətənpərvər vətəndaş olsun, milli qürur hissi ilə yaşayan vətəndaş olsun. Onda bu vətəndaş dövlətçiliyi inkişaf etdirən vətəndaş olacaqdır. Bu, bizim milli ideologiyamızın əsas hissəsidir"**.

Dövlətçilik hər bir ölkə, o cümlədən Azərbaycan üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Heydər Əliyev güclü dövlətçiliyə xüsusi əhəmiyyət verirdi. O diqqəti ona cəlb edirdi ki, **"Bu gün Azərbaycana güclü dövlətçilik**

lazımdır. Əgər Azərbaycanda güclü dövlətçilik olmasa, ölkəmizin həm içindən, həm də kənarından Azərbaycanı dağıdacaqlar".

2. Azərbaycan dövlətçiliyinin meydana gəlməsi və inkişafı: Heydər Əliyev tarixi dövlətlər haqqında

Heydər Əliyevin dövlətçilik haqqında nəzəri-təcrübi konsepsiyasının ən mühüm cəhətlərindən biri ondan ibarətdir ki, o, bu konsepsiyanın əsas müddəalarını Azərbaycanın dövlətqədrki dövrünə və dövlətçilik tarixinə tətbiq etmiş, onun hər bir dövrünün mühüm cəhətlərini müəyyən etməyə və ümumi dövlətçilik tarixində yerini aşkar etməyə nail olmuşdur.

Heydər Əliyev Azərbaycanın tarixinə istinadən qeyd edirdi ki, "Azərbaycan insanlığın, bəşəriyyətin beşiyi olan unikal ölkələrdən biridir. Burada həyat çox erkən yaranmışdır və Azıx mağarasında tapılmış Azıxantrop Azərbaycanın ən qədim ibtidai insan məskənlərindən biri olmasını sübut edir. Qobustandakı və Gəmiqayadakı qayaüstü təsvirlər və petroqliflər, Kür-Araz və Xocalı mədəniyyətinə aid olan maddi mədəniyyət nümunələri, kurqan tapıntıları sübut edir ki, hətta miladdan əvvəlki miniilliklərdə də Azərbaycanda inkişaf etmiş mədəniyyət olmuşdur".

Heydər Əliyev "Kitabi-Dədə Qorqud"dan bəhs edərkən bildirirdi ki, "2000-ci ildə 1300 illik yubileyini təntənə ilə qeyd etdiyimiz "Kitabi-Dədə Qorqud" kimi möhtəşəm bir abidəyə malik olmaq da onu göstərir ki, bu torpaqda hələ bizim eramıza qədərki dövrdə böyük bir mədəniyyət mövcud olmuşdur".

Məhz belə bir mədəniyyət nəticəsində Azərbaycanda ilk dövlətlər təşəkkül tapmış, tədricən inkişaf edərək güclənmişdir. Bu dövlətlər içərisində Azərbaycan Atabəylər dövlətinin (1136-1225) xüsusi rolu olmuşdur.

Heydər Əliyev Atabəylər dövləti haqqında demişdir: "Naxçıvanın qədim dövlətçilik tarixi vardır. Bu, Azərbaycanın dövlətçilik tarixidir. XII əsrdə Naxçıvan Azərbaycan Atabəylər -Eldəgəzələr dövlətinin, o əsrdə Azərbaycanın ən böyük, ən qüdrətli dövlətinin paytaxtı olubdur. Atabəylər dövləti 100 ildən artıq hökm sürmüş və onun paytaxtı azərbaycançılıq qoruyub saxlamışdır".

Səfəvilər dövləti, onun qurucusu Şah İsmayıl da Heydər Əliyevin dövlətçilik konsepsiyasında mühüm yer tuturdu. O, bu barədə qeyd edirdi ki, "XVI əsr Azərbaycan dilinin mövqelərinin möhkəmlənməsi ilə əlamətdardır. Səfəvilər dövlətinin yaranması ilə Azərbaycan dili dövlət dili səviyyəsinə qalxaraq, rəsmi və dövlətlərarası yazışmalarda işlədilməyə başlandı. Səfəvilər dövründə Azərbaycan dili sarayda və orduda tam hakim mövqə tutaraq dövlət dili kimi rəsmiləşdi". Səfəvilər dövlətinin banisi Şah İsmayıl Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin xüsusi mərhələsini təşkil edirdi. Heydər Əliyev bu barədə demişdir ki, "...Şah İsmayıl görkəmli sərkərdə, Azərbaycan şahı olmuşdur... Şah İsmayıl görkəmli dövlət xadimi, siyasi şəxsiyyət, Azərbaycanı birləşdirən insandır. Azərbaycanın qədim dövlətçiliyi Şah İsmayılın adı ilə bağlıdır".

Heydər Əliyev Azərbaycan tarixinin xanlıqlar dövrü kimi bir dövrünə də dövlətçilik haqqında nəzəri-təcrübi baxışlarından çıxış edərək özünəməxsus qiymət vermişdir: "Azərbaycanın xanlıqlara bölünən dövründə-hər bir xanlıq Azərbaycan dövlətçiliyinin nümunəsidir, biz bu xanlıqları tarixi nöqtəyi-nəzərdən belə qəbul edirik-Naxçıvan xanlığı yaranıbdir. Naxçıvan xanlığı da Atabəylər dövlətçiliyinin davamı kimi özünü göstərmişdir. İrəvan xanlığı, Naxçıvan xanlığı, Azərbaycanın başqa bölgələrinin xanlıqları-bu xanlıqlar Azərbaycan dövlətçiliyini təmsil ediblər, Azərbaycanı qoruyub yaşadıblar".

Xanlıqlar dövrü Azərbaycan torpaqlarının bölüşdürülməsi və dövlət müstəqilliyinin itirilməsilə nəticələnmişdir. XIX-XX əsrin əvvəllərini əhatə edən bu dövr də hədəf getməmişdir. Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi, **"XIX əsrin sonunda və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın vətənpərvər, mütəfəkkir insanları ölkəmizdə millətin içərisində olan müstəqillik arzularını gücləndirmək üçün milli oyanış, milli özünütanıma, öz millətini qiymətləndirmə fikirlərini ardıcıl olaraq oyatmağa başlamışdılar"**. Məhz bu zəmində Azərbaycan Cümhuriyyəti meydana gəlmişdir.

Heydər Əliyev Azərbaycan Cümhuriyyətinin meydana gəlməsini yüksək dəyərləndirərək qeyd edirdi ki, **"1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaranması Azərbaycan tarixində böyük siyasi-ictimai hadisədir"**. Cümhuriyyətin tarixi rolu əsas götürülərək Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin dövrəşdirilməsi verilmişdir.

Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, **"Azərbaycan xalqının çoxəsrlik dövlətçilik tarixi vardır. Lakin XIX əsrin əvvəlində xalqımız dövlətçiliyindən məhrum olmuşdu. 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması Azərbaycan xalqının həyatında tarixi hadisə olmuşdur və xalqımızın dövlətçilik salnaməsinin parlaq səhifələrindəndir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasından keçən 80 il dörd mərhələyə bölünə bilər: birinci - 1918-1920-ci illər, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyət göstərdiyi illər; ikinci - 1920-1922-ci illər, Azərbaycan Sovet Sosialist Cümhuriyyətinin hakim olduğu illər; üçüncü - 1922-1991-ci illər, Azərbaycanın totalitar rejim, kommunist ideologiyası şəraitində yaşadığı dövr, Azərbaycan Sovet Sosialist Cümhuriyyətinin Sovetlər İttifaqında başqa müttəfiq respublikalarla birləşmə fəaliyyət göstərdiyi dövr. Dördüncü dövr 1991-ci ilin sonundan, dekabrından başlayır, Sovetlər İttifaqının**

dağılması ilə əlaqədar Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin elan edilməsi günündən indiyədək keçən illərdir".

3. Azərbaycan dövlətçiliyində yeni tarixi mərhələ: Heydər Əliyev və müasir müstəqil dövlət quruculuğu

Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətçiliyi haqqında nəzəri-təcrübi konsepsiya yaratmaqla eyni zamanda, onun böyük bir dövrünün yaradıcısı kimi tarixə daxil olmuşdur. Burada Heydər Əliyevin 1969-1982-ci illərdə Azərbaycan SSR-ə rəhbərliyi mühüm yer tutur. O, bu dövrə qiymət verərək demişdir ki, **"1970-ci illərdə görülən işlər, yaranan bu böyük iqtisadi, sənaye potensialı və neft sənayesi sahəsində görülən işlər Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin əsasıdır. Əgər onlar olmasaydı, biz bu gün dövlət müstəqilliyini əlimizdə bu qədər möhkəm saxlaya bilməzdik"**.

Heydər Əliyev SSRİ rəhbərlərindən biri olduğu dövrdə də Azərbaycan dövlətçiliyi naminə böyük işlər görmüşdür.

1987-ci ildə Heydər Əliyevin SSRİ rəhbərlərindən biri kimi vəzifəsindən istefası, əslində M.S.Qorbaçovun məqsədyönlü siyasəti nəticəsində uzaqlaşdırılması Azərbaycanın dövlətçiliyinə də zərbə oldu. Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları yeni mərhələyə qədəm qoydu. 1990-cı ilin yanvarında Azərbaycandakı milli-azadlıq hərəkatı qan içində boğuldu. Belə bir dövrdə Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətçiliyi uğrunda mübarizənin lideri kimi onun bütün ağırlığını öz üzərinə götürdü.

Onun Moskvadan Bakıya, buradan isə Naxçıvana qayıtması ilə milli-azadlıq hərəkatı yeni mərhələyə qədəm qoydu. Naxçıvanda Azərbaycanın dövlətçilik tarixi üçün xüsusi əhəmiyyətə malik tədbirlər görüldü. Heydər Əliyev 1991-ci ildə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasını yüksək dəyərləndirərək qeyd et-

mişdir ki, **"Biz fəxr edirik ki, itirilmiş dövlətçilik ənənələrini XX əsrin sonlarında bərpa etmək fürsəti bizim nəslə nəsis olmuşdur"**.

Dövlət müstəqillyinin bərpası onun həyata keçirilməsindən daha çətin və mürəkkəb bir proses idi. Yalnız Heydər Əliyev müstəqil dövlət quruculuğunun həyata keçirilməsini təmin edə bildi. 1993-cü ilin iyununda Qurtuluş hərəkatı tarixi zəfər çaldı, xalqın təkidli tələbi ilə Heydər Əliyev Azərbaycanda yenidən hakimiyyətə gəldi.

Azərbaycan sözün əsl mənasında müstəqil dövlət quruculuğuna başladı. Həyata keçirilən islahatlar nəticəsində Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi geridönməz xarakter aldı. Ermənistanla döyüş meydanlarında ilk qələbə qazanıldı. 1994-cü ilin mayında atəşkəs müqaviləsi imzalandı.

1995-ci ildə müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyası qəbul edildi. Azərbaycanda dövlət quruculuğu konstitusional baza əldə etdi. Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasında müasir dövlət quruculuğu sahəsində misilsiz xidmətlər ilə bərgə, onun perspektiv inkişaf istiqamətlərini də müəyyən etdi.

4. Heydər Əliyevin Azərbaycan dövlətçiliyində tarixi rolu: reallaşan siyasi vəsiyyəti

*Azərbaycan dövlətçiliyində varislik:
Prezident İlham Əliyev*

Heydər Əliyev Azərbaycanın müasir dövlətçilik tarixində yeni bir səhifə açdı. Hakimiyyətdə varisliyi təmin etdi. Bu baxımdan onun İlham Əliyev haqqında dövlətçilik mənafeyinə əsaslanan xarakteristikası ciddi önəm daşıyır. O bu barədə demişdir: **"İlham Əliyev yüksək intellektli, pragmatik düşüncəli, müasir dünya siyasətini və iqtisadiyyatını gözəl bilən, enerjili və təşəbbüskar bir şəxsiyyətdir. Sizi əmin edirəm ki, həm İlham Əliyev, həm də Yeni Azərbaycan Partiyası bundan sonra da xalqı-**

mızın ən layiqli övladlarını öz ətrafında sıx birləşdirərək Azərbaycan dövlətinin inkişafı və xalqımızın firavanlığı yolunda çox işlər görəcəklər. İnanıram ki, mənim axıra çatdıracağım bilmədiyim taleyüklü məsələləri, planları, işləri köməyiniz və dəstəyinizlə İlham Əliyev başa çatdıracaq. Mən ona özüm qədər inanıram və gələcəyinə böyük ümidlər bəsləyirəm". İlham Əliyev də fəaliyyətinin bütün sahələrində ümidləri doğrultdu. Azərbaycanı Ermənistan üzərində qələbəyə aparacaq şanlı tarixi yaratdı.

İkinci Qarabağ müharibəsində qələbə: Azərbaycan dövlətçiliyinin zəfəri

44 gün davam edən İkinci Qarabağ müharibəsində qələbə eyni zamanda Azərbaycan dövlətçiliyinin tarixi zəfəri oldu. 10 noyabr 2020-ci il Bəyanatı ilə Ermənistan kapitulyasiya edildi. İşğaldan azad edilmiş torpaqlarda bərpa və quruculuq işlərinə start verildi. Böyük Qayıdış epopeyası həyata keçirilməyə başlandı.

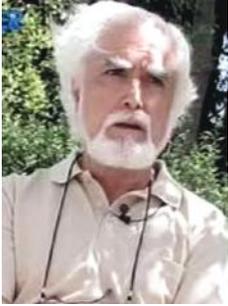
Beləliklə, bəhs olunan mövzu üzrə aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

- Heydər Əliyevin dövlətçilik haqqında baxışları nəzəri-təcrübi konsepsiya əhəmiyyəti daşıyır. Bu konsepsiyada dövlətçilik anlayışı, dövlət və dövlətçiliyin qarşılıqlı əlaqəsi, dövlətçiliyin milli ideologiyada yeri, əhəmiyyəti və s. kimi məsələlər əksini tapmışdır.

- Heydər Əliyev dövlətçilik haqqında nəzəri-təcrübi konsepsiyası ilə bərgə, onun Azərbaycan dövlətçiliyinin tarixinə tətbiqini də həyata keçirmişdir.

- Heydər Əliyev müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin banisidir. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin idarəetmə mexanizmini və hüquqi sistemini formalaşdırmışdır.

- Ən vacib məsələlərdən biri də Azərbaycan dövlətçiliyində siyasi varisliyin təmin edilməsidir. ●



Şahin FAZİL

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu,
tarix elmləri doktoru, professor

Tarixi bir siyahıyaalmanın Müfəssəl Dəftəri haqqında

Bu gün də erməni millətçiləri beynəlxalq ictimaiyyətin gözləri qarşısında Cənubi Qafqazın tarixi keçmişini saxtalaşdırmaqda davam edirlər. Qeyd olunmalıdır ki, indiki Ermənistanda azərbaycanlılara məxsus yaşayış məntəqələrinin adlarının və digər toponomların dəyişdirilməsi prosesinə ilk dəfə 1919-cü ildə Ermənistan hökumətinin qərarı ilə başlanılmışdır. Bu ölkədə sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra 1935-ci ilədək 190-dan artıq azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinin adı dəyişdirildi. Sonrakı dövrlərdə ermənilər həmin saxta siyasəti davam etdirib, azərbaycanlılara məxsus tarixi adların dəyişdirilmə prosesini daha da sürətləndirdi və 1991-ci ildə Ermənistan Respublikası yaradıldıqdan sonra addəyişmə "əməliyyatı", əsasən, başa çatdırıldı. (Vandalizm: Tarixi adlara qarşı soyqırımı, Tərtib edəni Nazim Mustafa, Bakı, "Təhsil" nəşriyyatı, 2006, səh.3,6).

Zaman keçdikcə tarix öz qarşısalmaz axarı ilə davam etməkdə, həqiqət gəc-
tez gerçəkləşməkdədir. Təsədüfi deyil-
dir ki, Azərbaycan Respublikasının Ermənistan tər-
rəfindən cəlb olunduğu və 44 gün (27 sentyabr-10
noyabr 2020-ci il) davam edən müharibə - İkinci
Qarabağ müharibəsi də artıq başa çatmış, tarixə qo-
vuşmuş, ölkəmiz təxminən 30 il davam edən er-
məni işğalından sonra müqəddəs torpaqlarımızı
azad etmiş, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bər-
pası ilə şanlı qələbə qazanmışdır. (İradə Hüseyno-
va. İlham Əliyev və Zəfər tariximizin şanlı səhifə-
ləri, Bakı, "Fiyuzat" nəşriyyatı, 2021, səh.5).

Xatırlanmalıdır ki, Azərbaycanın xanlıqların-
dan biri olan İrəvan xanlığından yüzlərlə toponim,
hətta sovet dövründə belə erməni adları ilə əvəz-
lənmişdisə də, yeni erməni toponimləri əvəz et-
dikləri Azərbaycan yer adlarından fərqli olaraq

ərazinin, landşaftın xüsusiyyətlərinə və tarixi ha-
disələrə heç cür bağlanmamış, süni olaraq Basar-
keçər - Vardenisə, Qaranlıq - Martuniyə, Hamam-
lı - Spitaka, Cəlaloğlu - Stepanavana, Qarakilsə -
Sisyana, başqa Qarakilsə - Vanadzora, Keşişkənd
- Yexeqnadzora, Uluxanlı və ya Zəngibasar - Ma-
sisə, İstibulaq və ya Karvansaray - İcevana, Dəvə-
li - Azarat qəsəbəsinə, Gözlü Kəmərlə - Metsamo-
ra, Üç Müədzin - Eçmiədzinə - Vaqarsatapa, Ala-
göz - Araqatsa, Göycə gölü - Sevana, Arpaçay -
Axuryana və s. çevrilmiş, erməni milləti həmişə
müsiqimizi, tarixi abidələrimizi, mətbəx mədə-
niyyətimizi və s. maddi və qeyri-maddi mədəniy-
yyət nümunələrimizi öz adlarına çıxarmışdır. Bu,
onların etno-xarakterik xüsusiyyətidir - erməni
xislətidir. (Yenə orada, səh.21, 78).

Ötən il AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İn-
stitutu "Tarixi mənbələr" seriyasından bu günü-

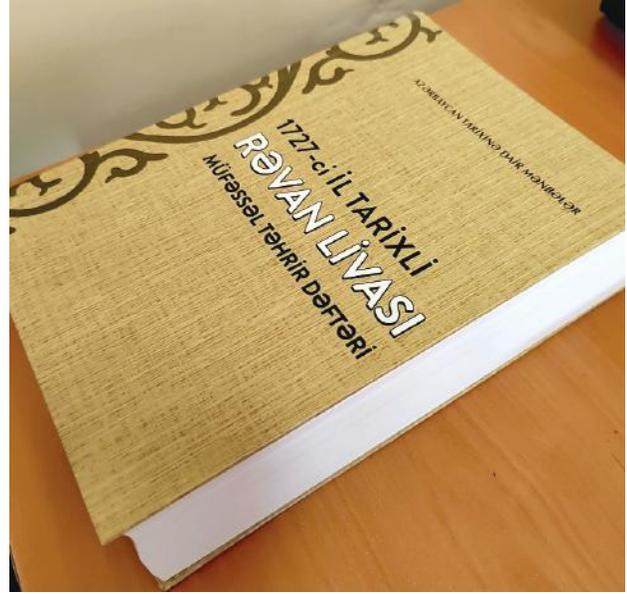
müz üçün olduqca aktual və faydalı bir kitabı geniş oxucu kütləsinə təqdim etdi: "1727-ci il tarixli Rəvan livası müfəssəl təhrir dəftəri". 792 səhifədən ibarət böyük həcmli bir kitab! Belə ki, öz səhifələrində ilkin mənbə xüsusiyyətini əks etdirən bu kitab da daxil olmaqla mövcud osmanlı qaynaqları arasında təhrir dəftərləri adlanan tarixi sənədlərin tərcüməsi və elmi dövriyyəyə cəlb olunması Vətən tariximizin müxtəlif problemlərinin araşdırılması üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Osmanlı imperiyasında dövlət sənədi mahiyyətində olan həmin mənbəni transliterasiya və tərcümə edən, ona "Giriş" adlı geniş ön söz yazan, habelə terminoloji lüğət və göstəricilərini tərtib edən tədqiqatçı alim İnstitutun aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Fərəh Adil qızı Hüseynidir. (1727-ci il tarixli Rəvan Livası Müfəssəl təhrir dəftəri. Transliterasiya, tərcümə, giriş və göstəricilər tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Fərəh Hüseynindir. Bakı, 2021).

Hər şeydən əvvəl qeyd olunmalıdır ki, bu geniş həcmli tarixi qaynaq 1724-cü il Osmanlı dövləti ilə Rusiya arasında İstanbul müqaviləsinin şərtlərinə görə, Azərbaycanın Xəzəryanı ərəziləri istisna olunmaqla Şamaxıdan Həmadana qədər olan vilayətlərin, o cümlədən Çuxursəd bəylərbəyliyi-nin Osmanlı hakimiyyəti altına keçdiyi dövrdə hazırlanmışdır. Vilayətlərdə hərbi-inzibati hakimiyyət hərbi dövrdə sərəsgər, dinc vaxtlarda isə mühafiz adlandırılan Osmanlı sərkərdələrinə məxsus idi. Sancaqbəylilər, mahal və nahiyə naibləri isə, əsasən, yerli feodallardan təyin olunurdu. (Azərbaycan tarixi Yeddi cildə, III Cild. Bakı, 1999, səh.370).

Osmanlı hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda aqrar münasibətlərin məzmununda ciddi dəyişikliklər baş verməmişdi. Divani və xass torpaqları vahid miri torpaqları kateqoriyasına daxil edilmişdi. Osmanlı hakimiyyətinə loyallıq münasibət bəsləyən mülkədar və tiyuldarların mülkiyyət hüququna toxunulmurdu. İtaətsizlik göstərənlərin torpaqları isə müsadirə olunub osmanlı döyüşçülərinə paylanır, yaxud satılırdı. (Yenə orada, səh.371).

Osmanlı hakimiyyət orqanları işğal olunmuş yerlərdə əhalinin siyahısını tutub hər sancaqlıq, vilayət üçün vergi qanunnaməsi tərtib edirdilər. Xü-



susi vergi dəftərlərində kişi əhalisi və vergilər əks olunurdu. (Yenə orada).

Adətən, vilayət hakimləri yığılan vergilərin bir hissəsini özlərinə məvacib üçün saxlayırdılar. Yerli xəzinənin xeyli hissəsi osmanlı qoşunlarını saxlamağa, habelə istehkamlar tikməyə sərf olunurdu. (Yenə orada, səh.372).

Ərazisi iki iri imperiya arasında bölüşdürülmüş Azərbaycanın xalq kütlələri yadelli əsarətə tabe olmaq istəmir, kəskin müqavimət göstərirdi. Mübarizənin passiv formaları vergi və mükəlləfiyyətləri ödəməkdən imtina, yaşayış yerlərini tərk etmək idi. Bir çox sakinlər rusların işğal etdiyi ərazidən osmanlıların işğal bölgəsinə və ya əksinə qaçırdılar. (Yenə orada, səh.373).

XVIII əsrin əvvəllərində tərkibində Azərbaycanın da daxil olduğu Səfəvi dövləti dərin iqtisadi və siyasi tənəzzül dövrü keçirirdi. (Yenə orada, 347). Mərkəzi hakimiyyətin zəiflədiyi bir dövrdə hakim feodallar arasında mərkəzə tabe olmamaq əhval-ruhiyyəsi hiss olunurdu. Azərbaycandakı bəylərbəylilər (Şirvan, Qarabağ, Təbriz və Çuxursəd bəylərbəyilikləri) vilayətlərdə toplanan vergilərin böyük əksəriyyətini mənimsəyirdilər. (Yenə orada, səh.348).

Belə şəraitdə Səfəvi dövlətinin sonuncu hökmdarı Şah Sultan Hüseyn ilə Rus dövləti arasında "ticarət və dostluq" müqaviləsi imzalanmış, 1722-ci ilin martında qiyamçı əfqan qəbilələri Səfəvilərin paytaxtı İsfahanı mühasirəyə almış, rus qoşun-

ları I Pyotrun göstərişi ilə Xəzərboyu əyalətlərə hücumu keçərək Dərbənd və Rəşt şəhərlərini zəbt etmiş, Bakı və Şamaxıya basqınlara başlamışdılar. Başqa tərəfdən də əfqanlar İranın paytaxtı İsfahanı ələ keçirdilər (oktyabr, 1722).

Belə gərgin siyasi şəraitdə Osmanlı imperiyası öz qoşunlarını Cənubi Qafqaza doğru yeritdi. (Yenə orada, səh.361). Lakin Rus dövləti də dinc dayanmayaraq, Azərbaycanın Xəzərboyu əyalətlərini işğala məruz qoydu (1722-1723). Osmanlı imperiyası Azərbaycanın şərqiə doğru hərəkətə başladı, nəticədə bölgə ruslar və osmanlılar arasında bölündü. 1724-cü ildə imzalanmış İstanbul müqaviləsinin şərtlərinə görə, rusların işğal etdikləri Xəzərboyu əyalətlər Rusiya, Qərbi Qafqaz və Cənubi Azərbaycan isə Osmanlı imperiyalarının hakimiyyəti altına keçdi. 1724-cü ilin iyun ayının 30-da osmanlılar İrəvanı, Xoyu, Mərəndi, bir neçə aydan sonra isə Təbrizi, Gəncəni, Ərdəbili ələ keçirdilər. Azərbaycanın böyük ərazisi Türkiyə tərəfindən zəbt edildi, Xəzərboyu əyalətləri isə Rusiya dövlətinin himayəsi altında qaldı. (Yenə orada, səh. 364-365).

Məqaləmizin bu hissəsi, əsasən, tariximizlə bağlı olduqca yığcam hadisələrə həsr olundu. İndi isə məqalənin əsas hissəsinin şərhinə başlayırıq. F.Hüseyn yazır: "Azərbaycan tarixinə dair Osmanlı təhrir dəftərləri iki dönmədə - 1590-cı il və 1727-ci il dövrlərində tərtib olunmuşdu. Bunların bir qismi Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş və ya faksimilə şəkilində nəşr edilmişdir". (1727-ci il..., səh.3).

F.Hüseyn tərəfindən çapa hazırlanmış bu dəyərli kitab indi qarşımızdadır. Həmin tarixi sənəd, yuxarıda göstəriləyi kimi, 1724-cü il Osmanlı-Rusiya İstanbul müqaviləsinin şərtlərinə görə Azərbaycanın Xəzərboyu əraziləri istisna olmaqla Şamaxıdan Həmadana qədər olan vilayətlərin, o cümlədən Çuxursəd bəylərbəyliyi Osmanlı hakimiyyəti altında olduğu dövrdə hazırlanmışdır. (Yenə orada).

Əlbəttə, F.Hüseyn sənədin hazırlandığı dövrün qısa tarixçəsinə nəzər salmaya bilməzdi. "Giriş"də oxuyuruq. "Səfəvi dövlətinin əraziləri şərqdən Qəndəhar hakimi Mir Mahmudun başçılıq etdiyi əfqan qəbilələri, şimaldan isə Rusiya dövləti

tərəfindən işğala məruz qaldığı bir şəraitdə Osmanlı dövləti Azərbaycanı öz hakimiyyəti altına almaq qərarına gəldi. Diyarbəkir valisi vəzir Arifi Əhməd paşanın sərdarlığı ilə Çuxursəd bəylərbəyliyi istiqamətində hərəkət edən ordu İrəvan qalasının güclü müqaviməti ilə üzvləşib 3 ay müddətində qalanı mühasirədə saxladı. Nəhayət, 1724-cü il sentyabr ayının 28-də İrəvan qalasının təslim edilməsinə dair Çuxursəd bəylərbəyi Hacı Əliqulu xan ilə əldə olunan razılaşmaya əsasən, oktyabr ayının 4-də qala açarları Osmanlı tərəfinə təhvil verildi və beləliklə, Osmanlı hakimiyyəti altına keçdi. 1725-ci ilin iyun ayının ortalarında isə Çuxursəd bəylərbəyliyi təhririn keçirilməsinə dair əmr verildi." (Yenə orada, səh.4).

F.Hüseynin üzərində işlədiyi bu qiymətli təhrir dəftəri siyaqət xətti ilə yazılmışdır. Nədir siyaqət xətti? "Osmanlı təhrir dəftərləri özünəməxsus imla qaydaları olan siyaqət xətti ilə tərtib olunurdular. Ərəb qrafikasına məxsus hərflərinin və diakritik işarələrin bu xətdə bir qayda olaraq yazılmaması mətnin transliterasiyasını ağırlaşdırır, xüsusilə qeyri-ənənəvi toponimik və şəxs adlarının müxtəlif variantlarda oxunması ehtimalını yaradır. Bu səbəbdən bəzi kənd adlarına aid sözlərdə mötərizə açaraq təxmin etdiyimiz variantı da əlavə etmişik. Məsələn, Hərək (Hərnək) Güllücə (Küllücə) və s." (Yenə orada, səh.17).

Əlbəttə, bir neçə il əvvəl F.Hüseynin siyaqət xəttindən xəbəri olmasına baxmayaraq, həmin xətti oxumaq səriştəsi hələ yox idi, lakin onun qarşıya qoyduğu məqsəd nəticəyə gətirib çıxardı, əziyyətə qatlaşdı, bir il İstanbulda qalaraq siyaqət xəttini ciddiyyətlə öyrəndi və böyük bir təhrir dəftərini səbrlə oxudu, oxuculara təqdim etdi.

Gələcəkdə oxunacaq siyaq (siyaqət) xəttinin çətinliyini nəzərə çatdırmaq üçün biz müxtəlif lüğətlərə müraciət etməli olduq ki, bəzi müəlliflərin açıqlamalarını sizə təqdim edirik:

1. Siyaq, siyaqət, xətti-siyaq - qədim tərzdə yazılan mühasibat yazısı (Dr. Məhəmməd Moin, Lüğəti farsı, cild II, səh.1967).

2. Siyaq - a) xətt tərz, yazı üslubu; b) xətti siyaq - qədim zamanda İran və başqa Şərq ölkələrində işlədilən xüsusi yazı sistemi (Персидско-русский словарь, том II, Москва, 1983, с. 76).

3. Siyaqət - hərfi mənası "hesablama" deməkdir. Siyaqət - ərəb əlifbası ilə yazılan bədii xətt növü; bu xətt XIV əsrdən sonra yaranmış, daha çox dəftərxana və hesabdarlıq işlərində tətbiq olunmuşdur. (Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, cild VIII, Bakı, 1984, səh.421).

4. Siyaqət - söz oyunu; tərz; bəyan; Siyaqət haqqında katibə (dəbirə) icazə verilmişdir ki, sözü mənəyə uyğun tərzdə yazıb qısaltсын. (Fərhəngi-zəbani-taciki, cild II, Moskova, 1969, səh.234).

"Qamuse-torki" lüğətinin müəllifi Şəmsəddin Saminin yazdığına görə, siyaka/siyaqət sözü "önə qatıb sürmə, irəli götürmə, heyvanı güdmə, itələ-yərək sürmə" mənalarına uyğun gələn ərəb mənşəli سوق (sovq) kökündən yaranmışdır. Orta əsr İslam dövlətlərində isə siyaka kəlməsi maliyyə sistemində terminə çevrilərək hesab məzmunlu mətnlərdə, həmçinin xəzinə və mühasibat sənədlərində istifadə olunan yazı növünü ifadə edirdi. Lakin bu termin daha geniş anlamda da istifadə olunmuşdur. Belə ki, hələ Osmanlılara qədər bir çox İslam dövlətlərində mühasibat məzmunlu qeydlər və mətnlər, xüsusilə maliyyə idarəsinin hesab işləri və dövlət mühasibatı məhz siyaqət yazısı ilə yazılırdı. Bu ənənə getdikcə təkmilləşdirilərək elme-siyaqət adlı elm kimi tədris olunmağa başladı.

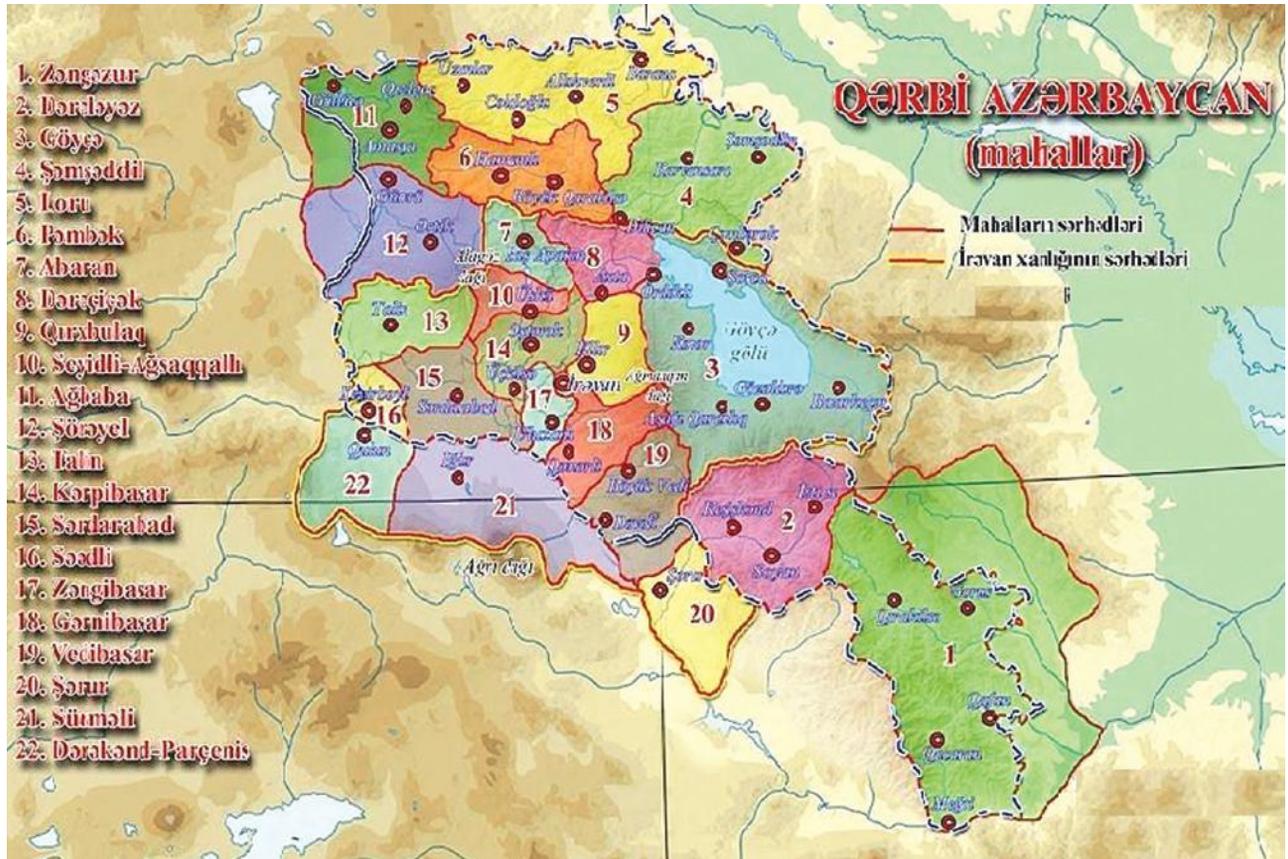
Lakin Osmanlılardan əvvəl siyaqət termini sırf muhasibat işləri daxilində istifadə olunurdusa, Osmanlı dövründə xüsusi bir yazı növü kimi formalaşdı və özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilən bu yazı növünə xətt-e siyaqət deyildi.

Siyaqət yazısının nə vaxt ortaya çıxması dəqiq təsbit edilməmişdir və buna dair fərqli görüşlər var. Məlumdur ki, hicri tarixi ilə I əsrdə başlayan fəthlər əsnasında müsəlmanlar tərəfindən tətbiq olunmağa başlayan dəftərdarlıq üsulu ilə birlikdə siyaqət də yayılmağa başlamışdı. Bəzi alimlərin fikrincə, bu yazı Abbasilər dönəmində İraqda icad edilmiş və onu Abbasilərdən əxz edən Elxanilər dövləti vasitəsilə Osmanlılara keçmişdir. Lakin hələ monqollardan əvvəl siyaqət yazısı və xəttinin Səlcuqlular tərəfindən istifadə olunması da qaynaqlarda öz əksini tapmışdır. İbn Bibinin "Təvarix-e-ale-Səlcuq" adlı əsərindən məlum olur ki, Səlcuqlular dövründə həm xəttin, həm də rəqəmlərin xüsusi tərzdə yazıldığı siyaqət yazısı ayrıca bir sahəyə çevrildi, həmin dövrdə siyaqət yazısından, hətta sikkə və kitabələrdə də istifadə olunmağa başlandı. Beləliklə, bu yazı növünün Səlcuqlular vasitəsilə İrandan Anadoluya keçməsi fikri də mövcuddur.

Digər bir məlumata görə, siyaqət yazısı İslam dövrünə qədər Orta Asiyada yaygın olan uyğur yazısının təsiri ilə yaranmışdır. Məlumdur ki, uyğur hərflərilə Qaraxanlılar dövlətində dəftərlər və yarlıqlar yazılırdı. Ümumiyyətlə, Qaraxanlı, ardınca Monğol dövlətlərinin maliyyə təşkilatları üzərində uyğur mühasibatçılarının böyük təsiri olmuşdur. Uyğur türk müşavirlərinin, həmçinin Çingiz xanın xidmətində olmaları, V.Bartoldun təsbit etdiyinə görə, bir çox istilahın monqollara uyğurlardan keçməsi, dərmanlara aid türk müəllifləri tərəfindən yazılan qədim kitablarda da siyaqət xəttinə bənzər xətdən istifadə olunması kimi tarixi faktlar bu xəttin formalaşmasında uyğur yazısının təsiri olduğuna dair məlumatı gücləndirən amildir.

Osmanlı dövlətində XV əsrdən etibarən istifadə olunmağa başlayan siyaqət yazısı XVI əsrdə nişancı vəzifəsini tutan Amasiyalı Tacizadə Cəfər Çələbi (öl.1515) tərəfindən daha müntəzəm hala gətirilmişdir. Osmanlı dövlətində müəyyən bir mülkə (torpaq sahəsinə) sahib olmaq və ya onu idarə etmək haqqını təsdiqləyən sənəd (F.Hüseyn) maliyyə, vəqflər və tapu təhri qeydləri kimi gizli tutulmasına üstünlük verilən sənəd növlərinin məhz siyaqət yazısı ilə yazılma ənənəsi XIX əsrin üçüncü rübünə qədər davam etmişdir.

Siyaqət xətti ilə yazılan mətnlərdə fars və ərəb dillərindən kəlmə və ibarələr həm ifadə, həm də şəkil etibarilə qəlibləşmiş formada qələmə alınır. Siyaqət xətti hərflərin yazılış şəkli ilə fərqlənirdi, məsələn, kəlmənin əvvəlində gələn hərflər və hərflərin başlanğıcı bir qayda olaraq kiçik yazıldığı halda, son hərfin qələmin axışına görə uzadılması və ya uzun bir xətt şəklində yazılması, çanaqlı hərflərin düz şəkildə yazılması, yazı sürətini artırmaq naminə پ, ج, ش və bəzən də ن hərfləri istisna olmaqla hərflərin, əsasən, nöqtəsiz yazılması bu xəttin xüsusiyyətlərindən idi.



Siyaqət yazısının özünəməxsusluğu həm də ondadır ki, ərəb qrafikasına məxsus rəqəmlər ilə yanaşı, hərfilər əsasında yaradılan və müasir dövrdə siyaqət rəqəmləri kimi tanınan xüsusi rəqəmlər sistemini özündə ehtiva edir. Tarixən bir çox adları olan, lakin Osmanlı dövlətində daha çox ərqame-divaniyyə ("divaniyyə rəqəmləri") adlandırılan bu rəqəmlər sistemi ehtimal olunur ki, Əməvilər dövründəki divan quruluşunda mühasibat hesablarında istifadə olunduğu üçün özünə bu adı qazanmışdır. Ərqame-divaniyyənin şəkil etibarilə mənşəyinə gəldikdə isə bunlar əslində, rəqəmlərin ərəbcə yazılışlarının və ya yazılışında iştirak edən müəyyən bir hərfin işlənilib dəqiqlənmiş növüdür. (Fərəh, bu məqalənin iqtibaslarını yazsaydım yaxşı olardı.)

Fərəh Hüseynin bir neçə il üzərində işlədiyi məlum təhrir dəftərinə müxtəsər nəzər yetirmək, şübhə etmirəm ki, geniş oxucu kütləsinin marağına səbəb olacaqdır.

Osmanlı dövlətinin maliyyə-vergi sistemindəki mövcud qaydaya görə, vilayətlər üzrə təhririn hazırlanması, yəni əhalinin siyahıya alınması bir neçə

ildən bir nəzərdə tutulurdu. Qeyd olunmalıdır ki, belə qayda sonralar Rusiya imperiyasında da tətbiq olunmağa başladı. Misal üçün, Rus qoşunlarının 1796-cı ildə Azərbaycana yürüşü zamanı Qafqaz qrenadyor alayının zabiti Fyodor Simonoviç tərəfindən Quba xanlığının təsviri tərtib olunmuşdu. Həmin təsvirdən məlum olur ki, həmin xanlıq 8 mahala bölünürdü: Quba, Rustov, Müşkür, Şabran, Sədan, Bərmək, Xınalıq, Buduq. Həmçinin orada qeyd olunurdu ki, Samur, Qusar və Qudyal çayları boyunca kəndlərdə yaşayan qubalılar bu torpağın köklü sakinləri olub türk adlanan balca dildə danışır və sünni məzhəb müsəlmanlardır. Əyalət əhalisi içərisində 2-ci yeri azərbaycanlılaşaraq iki dildə - türklər və tatlar, sonrakı yeri isə qafqazdilli xalqlar tuturdu. Tatlar, əsasən, Müşkür, Şəşpara (Rustov), Sədan və Bərmək mahallarında yaşayırdılar. (A.Xotyaynovski. Quba əyalətinin kameral təsviri, prof. T.Mustafazadənin tərcüməsi, "Sabah" nəşriyyatı, 2008, səh.7).

Başqa icmal dəftərlərinə misal olaraq akad. Z.M.Bünyadov və t.e.n. H.Məmmədov (Qaramanlı) tərəfindən Bakıda çap olunmuş "İrəvan əyaləti-

nin icmal dəftəri"ni də göstərmək olar. ("İrəvan əyalətinin icmal dəftəri", Bakı, Elm, 1996).

F.Hüseynin tərcümə etdiyi müfəssəl təhrir dəftəri Rəvan livasına (İrəvan vilayətinə) daxil olan Rəvan şəhərinin, habelə 12 nahiyənin (Dərəçiçək, İğdir, Maku, Garni, Qırxbulaq, Abaran, Aralıq, Şərur, Kərpi, Sürməli, Sədərək, Vadi) və Şüragəl livasının adları sadalanmaqla başlayır, həmin nahiyələrin kənd və məzrələrinin (tərlələr) ödədikləri məhsul və başqa hasilatın siyahısı ilə davam etdirilir. Bizim diqqətimizi hər şeydən əvvəl o yerlərin toponim adları cəlb etdi. Misal üçün Hacı İlyas, Yenigicə, Yelqovan, Qaracaörən, Güllücə, Qaraqala, Damcılı, Qaracalar, Çobangərəkmez, Qız qalası, Pirxarab, Böyükdəlik, Öküzbulaq və s. 300-ə qədər kənd adları vardır ki, onların arasında heç bir qeyri- toponim yoxdur, amma bəzi adlarda həmin yerlərdə qeyri-müsəlman əhalinin də yaşadıkları qeydə alınmış və onlar təhrir dəftərində "gebran" (Azərbaycan türkcəsində "gəbran" - Ş.F.) termini ilə ifadə olunmuşlar. Bu termin, (Gəbr, yəni kafər, müşrik, mülhid, bütperəst, zərdüşti (Bax: Məhəmməd Moin. Fərhəngi farsı, cild III. Tehran, hicri 1378, səh. 3193.) Həmçininin gəbrn - zərdüşti dinsiz, kafər (Persidsko -russskiy slovarğ, tom II, Moskva, 1983, s.384). qeyd olunmalıdır ki, etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bütün qeyri müsəlmanlara şamil olunmuşdur. Kimlərdir o qeyri-müsəlman əhali? F.Hüseynin yazdığı kimi onlar bölgənin qədim sakinlərini, tədricən assimilyasiyaya uğramış xristian albanları; Azərbaycan türklərinə məxsus kəndləri satın alaraq burada məskunlaşan erməniləri; "boşa" adlandırılan xristian qaraçıları və s. ehtiva edir. Gebranların etnik cəhətdən tərkibinə dair müəyyən mülahizələr söyləmək mümkündür. Məsələn, dəftərdəki onomastik materialın, xüsusi ilə əhalisi gebran kimi qeyd olunan kənd sakinlərinin şəxs adlarının təhlili buna imkan verir. Belə ki, gebran əhalisi arasında Abbas, Abdal, Abdin, Abdulla, Allahqulu, Allahverdi, Allahyar, Əmirxan, Haqnəzər, Məlik, Nəbi, Şahnəzər və s. kimi çox işlənən müsəlman adları ilə yanaşı Aqaxan, Arslan, Budaq, Dilənçi, Qaragöz, Qaratel, Ocaqqulu, Sattılmış, Uluxan, Yolçu və s. kimi sırf türk və alban

mənşəli adlara da rast gəlinir. Bu adların assimilyasiyaya məruz qalıb qırıqoryanlaşan alban əhalisinə və xristian qırpaq türklərinə məxsus olması ehtimalı olduqca yüksəkdir. (Göst. Təhrir dəftəri, səh 12-13).

Rəvan vilayəti müfəssəl dəftərin məlumatları bölgənin toponomik mənzərəsini xüsusi ilə özündə əks etdirir. Belə ki, türk mənşəli kənd adlarının ən böyük hissəsinin coğrafi reylefi və təbiət xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən oykonimlər təşkil edir. Məsələn Ağcaqışlaq, Dərəçiçək, Dərəkəndi, Yelqovan, Gözəldərə, Qaranlıqdərə, Düzkəndi, Qaraboğaz, Uluduz, Uzunqışlaq, Uzunoba və s.

Tədqiqatçının diqqətini cəlb edən orooykonimlərə misal: Göydaş, Qaraburun, Qaratəpə, Sarıqaya, Şiştəpə, Üçtəpə, Yumrudaş və s.

Dəftərdəki hidrooykonimlər bunlardır: Acıgöl, Acıkəhriz, Ağbulaq, Böyük Gölkənd, Damcılı, Güllübulaq, Qırxbulaq, Kükürbulaq və s.

Zooykonimlər: Camışlı, Maral, Öküzlü, Arslanlı dərə, Qurbağalı, Keçili və s.

Fitooykonimlər: Almalı, Armudlu, Bağcacık, Çiçək, İdəli, Qamışlı, Palıdı, Söyüdlü və s.

Rəvan vilayətinin toponomik korpusunun böyük qrupunu, xüsusilə türk mənşəli etnooykonimlər təşkil edir: Gümri, Ağsaqlı, Abaran, Abdallar, Quşçi, Kötəkli, Qaraçullu, Topluça, Göyərçinli, Qazancı, Avşar, Bəydili, İnekli, İlanlı, Bayburd, Çıraqlı, Dəvəli, Ərəbgilli, Kosalar, Qaraqoyunlu, Muğanlı, Sofular və s.

Tədqiqatçı "patronim" və "antroponim" qrupuna daxil toponimlərə də nəzər yetirir: Abbas kəndi, Ağ Əhməd kəndi, Bədirxan mənzərəsi, Bəhlul kəndi, Dədəqulu kəndi, Gül Əli kəndi, Hacı Bayram kəndi, Hacı Nəzərqulu kəndi, Xudaverdi qışlağı, Qun Hacı yaylağı, Məlikkənd, Mirzəbəy qışlağı kəndi, Molla Bəyazid kəndi, Osmancıq mənzərəsi, Sarı Abdal məzrəsi, Şəhriyar kəndi, Şihab kənd və s.

Düşünürəm ki, hazırda AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun "Azərbaycanın XV-XVIII əsrlər tarixi" şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Fərəh Hüseynin nəşr etdirdiyi "1727-ci il tarixli Rəvan livası müfəssəl təhrir dəftəri" monoqrafiyası tarixçilərin, coğrafiyaşünasların və dilçi alimlərin diqqətini cəlb edəcək kitablardan biri olacaqdır. ●



Sübhan TALIBLI

AMEA Şərqsünaslıq İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Şeyx Məhəmməd Xiyabani hərəkatı müasir Azərbaycan və İran tarixşünaslığında

Azərbaycanın azadlıq, müstəqillik və dövlətçilik tarixində yer tutmuş şəxsiyyətlərdən biri də Şeyx Məhəmməd Xiyabanidir. Bu sahədə həm Güney, həm də Quzey Azərbaycanda müəyyən tədqiqatlar aparılıb, yazılıb ortaya çıxsa da, tarixşünaslıqda Xiyabani və onun adı ilə bağlı olan hərəkatın dolğunluqla və ətraflı verilməsi demək deyildir. Bu tərəfdə sovet hakimiyyətinin mövcud olması, İranda Pəhləvi rejiminin şovinst siyasəti, bir sıra başqa mövzular kimi Xiyabani mövzusunun da istənilən səviyyədə tədqiqinə və oxuculara çatdırılmasına imkan verilməmişdi. Buna baxmayaraq, Arazın hər iki sahilində yazıb-yaradan tarixçi alimlərimiz ciddi basqılar şəraitində olsa da, müəyyən əsərlər qələmə almış, tədqiqatlar aparmışlar.

Azərbaycan tarixşünaslığı və elmi ədəbiyyatında

1945-1946-cı illərdə Güney Azərbaycanda olmuş, sovet ordusu sıralarında xidmət etmiş məşhur jurnalist, tədqiqatçı-alim Qulam Məmmədlinin də bu sahədə tədqiqatları olub. Q.Məmmədli Güney Azərbaycanda olduğu müddət ərzində Ş.M.Xiyabani ilə maraqlanıb, onun doğulduğu kənddən başlamış Təbriz kitabxanasına qədər araşdırma aparıb və Xiyabani hərəkatında iştirak etmiş, onu yaxından tanıyan insanlarla təmasda olub. Əldə etdiyi materiallar ona sonrakı illərdə Xiyabani haqda dəyərli kitab yazmağa imkan verib. Q.Məmmədlinin bu kitabı Xiyabanini Azərbaycanın quzeyində ictimaiyyətə tanıtdırmaqda ilk vasitə olub. Kitab 1949-cu ildə Bakıda "Azərbaycan" nəşriyyatında çap edilib. "Xiyabani" (Azərbaycan xalqının milli

azadlıq mübarizəsi tarixindən)" adlı 160 səhifədən ibarət olan bu dəyərli əsər sovet dövründəki siyasi mühitin basqılarına baxmayaraq Xiyabani haqqında, onun elmi, siyasi, dini, fəlsəfi görüşləri barədə oxucuda müəyyən təsəvvür yaradır. Kitabda Xiyabaninin çıxışlarından verilmiş iqtibaslar gənc nəslin vətənpərvərlik ruhunda və tərbiyəsində mühüm rol oynamış və oynamaqdadır.

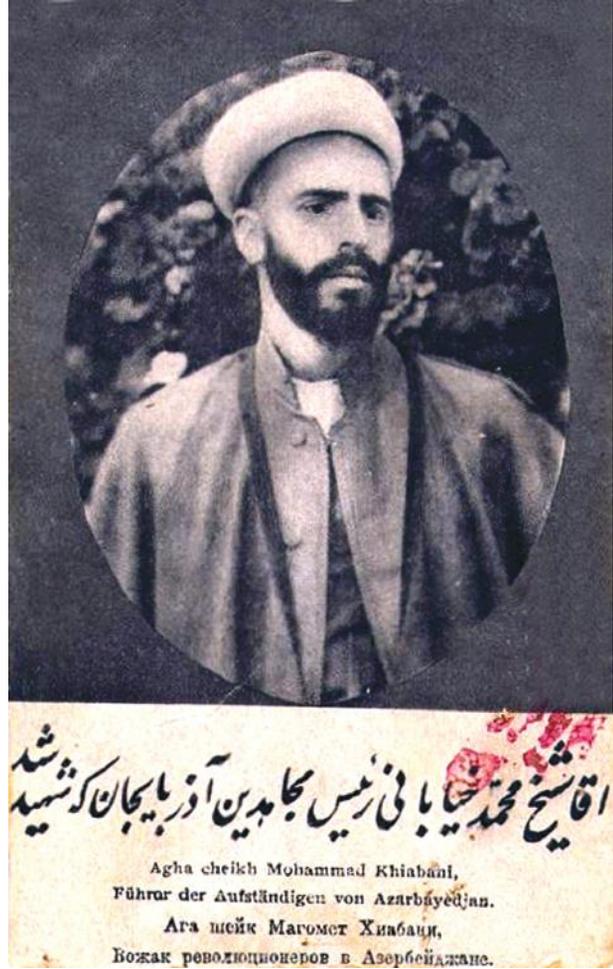
M.Xiyabani mədəni-maarif, xüsusilə siyasi tərbiyə və təlim məsələlərinə də əhəmiyyət verirdi. Q.Məmmədli Xiyabaninin ana dilimizin qorunması ilə bağlı apardığı mübarizə haqqında yazır: "O, Azərbaycanda aparılan farslaşdırma siyasətinə qarşı mübarizə aparırdı, xalqın maariflənməsinə və mədəni olmasına çalışırdı. Mədəni-maarif işlərinin tərəqqisi yolunda var qüvvəsi ilə fəaliyyət göstərirdi. 1918-ci ilin baharın-

da Bakıdan Təbrizə gəlmiş teatr heyəti Xiyabani tərəfindən məmnuniyyətlə qarşılanmışdı. Əksəriyyəti Cənubi Azərbaycan gənclərindən olan həmin artistlər iqtisadi cəhətdən çətinlik çəkirdilər. Tamaşaları hazırlamaq üçün vəsait yox idi. Buna görə də artistlərin əhval-ruhiyyəsi düşkün idi. Bundan xəbəri olan Xiyabani artistləri qəbul etdi və ruhdan düşməməyə çağırdı: "Siz biletlərinizin satılıb-satılmamağına baxmayın, tamaşanı hazırlayın, oynayın, qoy camaat gəlib baxsın; pul məsələsi haqqında düşünməyin, onu mən yərbəyer elədirərəm", - deyə artistlərin həvəslə işləməsinə yardım edirdi. Şeyx öz nitqlərindən bəhs edib əhalini tamaşalara cəlb edirdi". Xiyabaninin Azərbaycanın dil, maarif və mədəniyyətinin inkişafı yolundakı siyasəti düşmənlərin xoşuna gəlmirdi. Onlar hər cür vasitə ilə bu gözəl təşəbbüsə mane olurdular. Lakin xalq Şeyxin ətrafında toplaşır və onu diqqətlə dinləyirdi. O, xalqın ana dilində danışdığı üçün sözləri əhaliyə çatır və xöş təsir bağışlayırdı.

Biz güman edirik ki, böyük tədqiqatçı-alim Qulam Məmmədlinin şəxsi arxivində Xiyabani və hərəkatı ilə bağlı işıq üzü görməyən çoxlu materiallar vardır. Onları üzə çıxarıb tədqiqata cəlb etmək Azərbaycanda xiyabanişünaslıq üçün gözəl töhfə ola bilər.

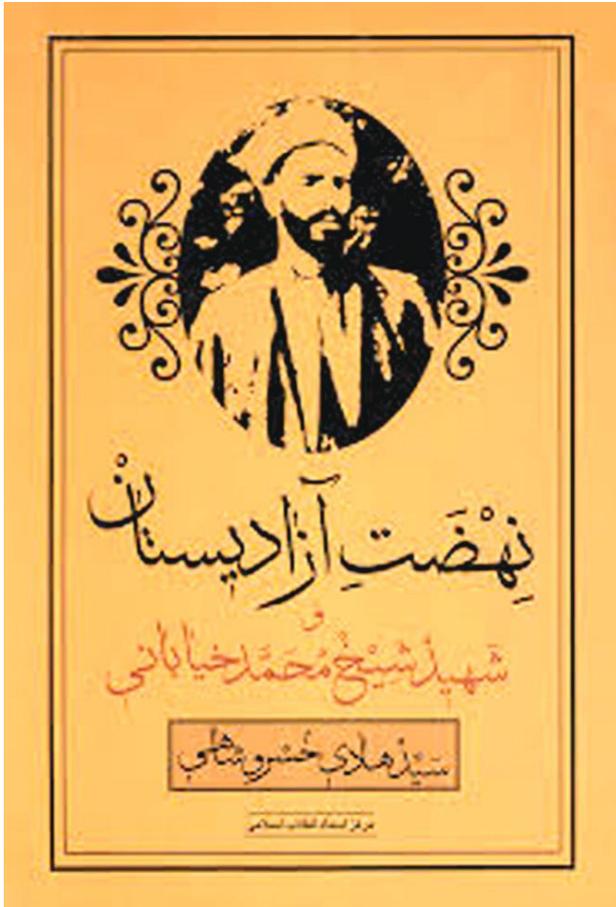
"Təcəddüd qəzeti" 1917-ci ilin aprelin 9-da nəşrə başladı. Tədqiqatçı Q.Məmmədlinin göstərdiyi kimi, "Onun imtiyaz sahibləri və baş mühərrirləri ilk zamanlarda dəyişdirilsə də, siyasi rəhbərlik əsas etibarilə Xiyabaninin üzərində qalırdı". Qəzetin 65 nömrəsi, yəni 137 və 202-ci nömrələri rəsmən Xiyabaninin müdirlik və baş mühərrirliyi ilə çap olunmuşdu.

M.Xiyabani hərəkatının görkəmli tədqiqatçısı, professor Şövkət Tağıyevanın 1956-cı ildə rus dilində çap olunan "1917-1920-ci illərdə İran Azərbaycanında milli azadlıq hərəkatı" monoqrafiyasında Güney Azərbaycanda ingilis imperializminə və İran irticaçılarına qarşı aparılan mübarizələrin sosial-iqtisadi köklərini araşdırmış və milli azadlıq hərəkatı və onun məğlubiyyətinin səbəblərini göstərməyə çalışmışdır. Burada Xiyabaninin ictimai-siyasi fəaliyyəti geniş şəkildə əks olunmuşdur.



Ş.Tağıyeva "1920-ci il Təbriz üsyanı" adlı əsərində Şərqi müstəmləkə və asılı ölkələrində I Dünya müharibəsinin sonlarına doğru başlamış milli azadlıq inqilabları dövrünün təbii nəticəsi olan Güney Azərbaycandakı 1917-1920-ci illər milli azadlıq və demokratik hərəkatı, ölkədəki sosial-iqtisadi və siyasi zəmin üzərində meydana gələn bu hərəkatın ən yüksək mərhələsi olan 1920-ci il Təbriz üsyanı, üsyan nəticəsində yaranan Milli Hökumətin fəaliyyəti tədqiq edilir. Kitabda inqilaba rəhbərlik etmiş Azərbaycan Demokrat Partiyası və onun başçısı Ş.M.Xiyabaninin İran irticasına və İngiltərə imperializminin ölkədə işğallar siyasətinə qarşı yönəlmiş mübarizədəki rolundan danışılır, beş aydan çox davam etmiş üsyanın yatırılması və hərəkatın məğlubiyyət səbəbi araşdırılır.

Professor Ş.Tağıyeva 1998-ci ilin dekabrında Təbrizin yaxınlığındakı Şərfxana məntəqəsində keçirilən I Beynəlxalq Azərbaycançılıq Simpoziumundakı çıxışında qeyd edirdi ki, Şeyx



Məhəmməd Xiyabani Cənubi Azərbaycanı və bütün İranda imperiyaya qarşı və demokratik azadlıqlar uğrunda mübarizə aparmış ictimai-siyasi xadimlər içərisində xüsusi yer tutur. İranın, o cümlədən Azərbaycanın XX əsrin əvvəllərindəki siyasi mühitində bismillət M.Xiyabani müasiri olduğu Şərqi və Qərbi qabaqcıl ictimai fikrinin bəhrələrini mənimsəyən, inqilabla elmiyi, nəzəriyyə ilə fəaliyyəti birləşdirən nadir siyasi xadimlərdən idi.

Professor Vüqar Əhmədinin "Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin həyatı, mühiti və ədəbi fəaliyyəti" adlı monoqrafiyasında Xiyabaninin ictimai, siyasi fəaliyyəti, fəlsəfi görüşləri, publisistikası tədqiq və təhlil edilmişdir. Tədqiqatda Q.Məmmədli, Ş.Tağıyeva, eləcə də Rusiya alimlərinin Xiyabani haqqında fikirlərinə münasibət bildirmiş, onların bu sahədə apardıqları tədqiqatlar dəyərləndirilmişdir. O cümlədən ilk dəfə olaraq fars dilində yazılmış İran alimlərindən Əli Azərinin, Əhməd Həsənin Xiyabani haqqında, onun dərin zəkası, böyük nüfuzu, nurlu siması, böyük

şəxsiyyəti barədə kəlamlar müəllif tərəfindən tərcümə edilərək münasibət bildirməklə onlara istinad edilmişdir. Kitabda ilk dəfə olaraq Ş.M.Xiyabaninin ədəbi fəaliyyəti, redaktorluğu, publisistikası, publisistikanın mövzu dairəsi və s. təhlil süzgəcindən keçirilmişdir.

Mirzə İbrahimov "Cənubi Azərbaycanda milli demokratik hərəkat haqqında" məqaləsində yazırdı: "Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin qiymətində azərbaycançılıq ruhu daha artıq özünü göstərirdi. Səttar xan inqilabından sonra güclənən irtica və təzyiq, hakim fars dairələri və istibdadın artan zülmü Azərbaycanı mütüləşdirmir, yatırıb sakit etmir, əksinə, daha artıq oyadır və hərəkatə gətirirdi. Getdikcə Azərbaycandakı xalq hərəkatları, daha artıq milli xasiyyət kəsb etməyə başlayırdı. Şeyx Məhəmməd Tehran hakimlərinin Azərbaycanda yaratdığı zorakılıq və səfalət mənzərəsini xalqın nəzarətində canlandırır".

Tarixşünaslıqda Xiyabani və Xiyabani hərəkatı haqqında bəhs etdiyimiz bu bölmədə "Azərbaycan" qəzeti tərəfindən nəşr edilmiş "Şeyx Məhəmməd Xiyabani. Azərbaycan və Azərbaycan demokratik qüvvələri" kitabçası üzərində dayanmaq lazımdır. Mərhum alimimiz Qafar Kəndlinin dəyərli müqəddiməsi ilə oxucuya təqdim olunan bu kitabında Xiyabaninin bir sıra məqalələri və nitqləri verilmişdir. Kitabçanın "Qorxu və cəsarət" adlanan bölməsi hər bir vətənpərvər insanımız üçün dəyərli nəsihət və örnekdir. Kitabçada Xiyabani qorxunu xalqların qul olmasının başlıca səbəblərindən sayır. "Qorxmamalıyam, buna görə də nə qorxuram, nə də qorxmaq istəyirəm!" Xiyabaniyə görə, mübariz insanın qərarı belə olmalıdır.

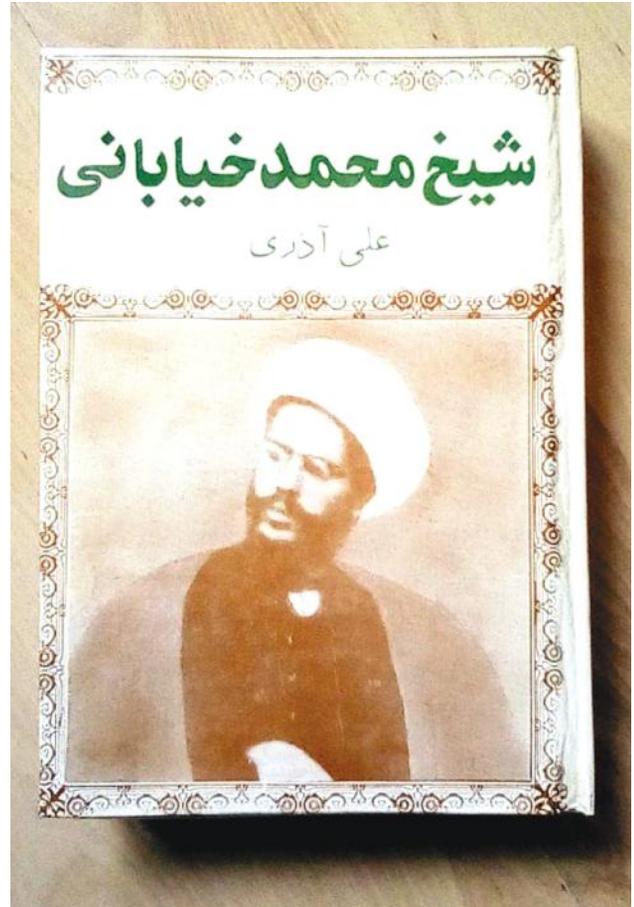
Tarix elmləri doktoru Eynulla Mədətli "İranda Azərbaycan tarixi məsələləri" adlı əsərinin IV fəslində "Cənubi Azərbaycanda Şeyx Məhəmməd Xiyabani hərəkatı"nı tədqiq edərkən yazır ki, "1920-ci ilin aprel-sentyabr aylarında Sənubi Azərbaycanda Milli hökumətin yaradılması ilə nəticələnən M.Xiyabani hərəkatına dair İran tarixşünaslığında onlarla maraqlı tədqiqat əsərləri, kitablar, xatirələr, məqalələr yazılmışdır. Həm Sovetlər dönməsində, həm də 1991-ci

ildən başlanan müstəqillik illərində Azərbaycan Respublikasında da Azərbaycan milli-demokratik hərəkatları tarixində əhəmiyyətli yer tutan M.Xiyabani hərəkatı, Təbriz üsyanı və Milli hökumətin fəaliyyəti geniş tədqiq edilmişdir."

AMEA akademik Ziya Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunda "Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı - 90" adlı elmi konfrans keçirilmiş və məqalələr toplusu nəşr edilmişdir.

Pəhləvilər hakimiyyəti illərində (1925-1979-cu illər) Güney Azərbaycanda milli hərəkat və bu hərəkata başçılıq edən şəxsiyyətlər haqqında yazmaq rəsmən qadağan olunmuşdur. Bu cəhətdən Ş.M.Xiyabani şəxsiyyəti və başçılıq etdiyi hərəkat haqqında İran tarixşünaslığında böyük boşluq var idi. Doğrudur, 1960-cı illərdə görkəmli tarixçi Əli Azərinin "Təbrizdə Şeyx Məhəmməd Xiyabani üsyanı" adlı fundamental əsəri yazılıb oxuculara təqdim edilmişdir. 512 səhifədən ibarət olan bu dəyərli kitab rejimin nəzarətindən kənar çap edilmişdir. Əli Azərinin bu kitabı Şeyx Məhəmməd Xiyabani və onun başçılıq etdiyi hərəkat haqqında ən müfəssəl mənbə hesab olunur, 3 iri fəsildən ibarət olan kitabda Xiyabaninin həyatı və keçdiyi mübarizə yolu geniş səpkidə əks olunmuşdur. Ə.Azərinin Xiyabani haqqında kitabında diqqəti çəkən mühüm cəhətlərdən biri həmin dövrün sosial-siyasi və mədəni durumunun şərh, Xiyabaninin silahdaşlarının fəaliyyəti, Azərbaycan Milli hakimiyyətinin 5 ay ərzində icra etdiyi tədbirlər və nəhayət, Xiyabaninin nitqlərinin bir hissəsi kitabda verilmişdir. Kitab eyni zamanda Ankarada da "Ali Azeri. Azadistan devleti ve Şeyx Muhammed Hiyabani (1918-1920). Ankara, 277 s." nəşr olunmuşdur. Ümumiyyətlə, Əli Azəri Güney Azərbaycan tarixşünaslığında Xiyabani və onun başçılıq etdiyi hərəkat haqqında dəyərli salnamə yazan müəllif kimi çox qiymətlidir. Əli Azərinin xiyabanışünaslıqda açdığı cığır Xiyabani haqqında sonralar yazmış müəlliflər üçün zəngin və etibarlı mənbə olmuşdur.

Təbrizli tarixçi-alim Səməd Sərdariniya "Azərbaycan məşhurları" adlı kitabın II cildində Ş.M.Xiyabaniyə, onun silahdaşlarından olan Hacı



Məmmədəli Badamçıya, Hacı Mirzəli Gəncəviyə və başqalarına xüsusi yer vermişdir. S.Sərdariniyanın əsərində Xiyabani Güney Azərbaycan xalq hərəkatının qorxmaz və dönməz zəkali xadimi kimi təqdim olunur. Kitabın 41-52-ci səhifələri bilavasitə Ş.M.Xiyabaniyə həsr edilib. Oçerkvari yazılmış bu yazıda oxucu Xiyabani şəxsiyyətinin böyüklüyünü, onun geniş elmi, fəlsəfi və dini dünyagörüşünün müxtəlif çalarlarını görür.

Zəhra Vəfalının "Azərbaycana şöhrət gətirənlər" kitabında Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri sırasında Ş.M.Xiyabaniyə xüsusi yer ayrılmışdır. O öz kitabında Xiyabanini Vüsuquddövlə dövlətinin ingilislərlə bağladığı əsarət gətirici gizli müqavilənin ifşa olunmasında Şeyxin yorulmaz mübarizəsini tarixi faktlarla sübut etmişdir.

Azərbaycan Milli Hökumətinin rəhbəri S.C.Pişəverinin Şeyxin "Gülüstən" bağında heykəlinin açılışı zamanı nitqini xüsusi qeyd etməliyik. S.C.Pişəveri 1946-cı il oktyabrın 2-də Xiyabani büstünün açılışı ilə əlaqədar söylədiyi tarixi nitqində demişdir: "Rəşidlik zirvəsinə baxsaq, Səttar

xan qəhrəman imiş. O, düşmən qabağında təslim olmamışdı. Amma fikir, elm və məlumat nöqtəyindən baxsaq, Şeyxin məqamı fəvqəladə böyükdür. Sərdar rəşid imiş, Şeyx o xasiyyətlərə malik halda, bir də onun alimlik məqamı var idi".

Azərbaycan Milli Hökumətinin (12.12.1945-12.12.1946) mövcud olduğu bir il ərzində Xiyabaniyə büst qoymaqla yanaşı, Xiyabaninin adına məktəb də verilmişdi. Xiyabaninin ailəsi üçün Azərbaycan Milli Hökumətinin qərarı ilə xüsusi təqaüd də ayrılmışdı.

Siyasi xadim, yazıçı, doktor Salamulla Cavid "Xatirə dəftərindən" adlı kitabında Xiyabani şəxsiyyətinə və onun başçılıq etdiyi hərəkata xüsusi yer vermişdi. S.Cavid yazısında təkcə Xiyabanini yox, onun silahdaşlarını da yad etməklə bərabər, "Təcəddodiyyun" və "Tənğidiyyun" cinahlarının mövqelərindəki fərqli cəhətləri açıqlamış, Xiyabaniyə tərəfdar olan "Təcəddodiyyun" cinahını xüsusi rəğbətlə oxuculara təqdim etmişdi.

Hüseyn Düzgün Xiyabaninin həyat və mübarizəsinə həsr etdiyi poemasını, 1990-cı ildə (1379) "Şeyx Məhəmməd Xiyabani həmmaməsi" kitabında dolğun lövhələrdə əks etdirmiş, Həmid Nitqi isə Şeyx Məhəmməd Xiyabani haqqında şeirində Xiyabani hərəkatını, onun böyük şəxsiyyət olduğunu qeyd edir.

Günəy Azərbaycan tarixşünaslığında Xiyabani şəxsiyyəti və onun başçılıq etdiyi hərəkat haqqında yazan müəllifdən biri də Xiyabani məfkurəsinə düşmən olan Əhməd Kəsrəvinin Azərbaycan xalqının milli kimliyi, mədəniyyəti və tarixi haqqında fars şovinist mövqeyindən yazılmış əsərləri bizə məlumdur. Kəsrəvi Xiyabani hərəkatının əvvəlində hərəkata qoşulmuş, özünü Xiyabaniyə yaxın adam kimi göstərməyə çalışmışdır. O, Xiyabaninin milli ruhunu və hərəkatın milli yön aldığına gördükdə hərəkatdan uzaqlaşmış, sonra isə "Tənğidiyyun" adlı dəstəyə başçılıq edərək, Xiyabaniyə və onun başçılıq etdiyi hərəkata düşmən mövqeyi bəsləmişdi. Buna baxmayaraq, Ə.Kəsrəvi sonralar Ş.M.Xiyabani qiyamı haqqında kitabının bir çox yerində Xiyabani şəxsiyyətinin böyüklüyünü, savadlı olmasını, alovlu nitqləri ilə kütləyə təsirini etiraf

etməyə məcbur olmuşdur. Onun 172 səhifədən ibarət olan kitabının son fəslində (VI fəsil) "İşin başa çatması və Xiyabaninin öldürülməsi" adlı bölməsində bir sıra həqiqətləri ortalığa gətirmiş və Xiyabani şəxsiyyətinin böyüklüyünü yazmaq məcburiyyətində qalmışdır.

Bundan başqa İran müəlliflərindən Ə.Kəsrəvinin "Tarixə-hicdəhsaley-e Azərbaycan, 1333, Tehran, 1943", Turac Atabəkinin "Azərbaycan dər İrane moaser. Tərcümə Məhəmməd Kərim Eşqi. Tehran: 1376, 1998", Z.Qiyaminin "Şərhe hal və eqdamate Şeyx Məhəmməd Xiyabani be qələmə çənd nəfər əz dustan və aşniyane u, Zeynəl Abidin Qiyami. Donya, yazdəhom, şomare 4", H.Məkkinin "Tarixə bist sale İran. Celde 1-3. Tehran: 1944-1946", B.Kavənin "Qiyame lahutiyə Təbriz bəhmən 1300. Tehran: Nəşre Şirazeh, 1376, 146 s." və s. əsərlərində, İran mətbuatı və dərgilərində isə Xiyabani şəxsiyyəti və onun başçılıq etdiyi hərəkat haqqında İranda və Cənubi Azərbaycanda çıxan bir sıra qəzet və jurnallarda xüsusi yer verilmişdir. "Nəvide Azərbaycan", "Şəmsə Təbriz", "Azərbaycanın səsi", "Əxtər" kimi qəzetlər, "Varlıq", "Tribun", "Xudafərin", "Azərbaycanın günəşi", "Yol" və s. dərgilərdə Ş.M.Xiyabani hərəkatı və onun fəaliyyəti haqda məlumatlar öz əksini tapmışdır.

Xarici tarixşünaslıq və elmi ədəbiyyatda Xiyabani hərəkatı və Şeyxin siyasi fəaliyyətini əks etdirən A.A.Vişneqradovanın "İran Azərbaycanında inqilabi hərəkat", Q.Q.İlyinskiyin "Şeyx Məhəmməd Xiyabani" adlı məqalələrində, eləcə də amerikalı tarixçi T.Svietoxovskinin "Rusiya Azərbaycanı. 1905-1920" əsərində məlumatlar verilmişdir.

Azərbaycan xalqının ictimai, siyasi və dövlət xadimi olan Ş.M.Xiyabani və onun başçılıq etdiyi hərəkat o taylı, bu taylı Azərbaycan tarixşünaslığında mühüm yer tutur. Lakin bunu qənaətləndirici hesab etmək olmaz. Bu böyük şəxsiyyətin fəaliyyətinin hərtərəfli tədqiq və təhlili tədqiqatçıların gündəmində duran məsələ olmalıdır. Xiyabani XX əsr tariximizin uca bir nöqtəsidir. Onu hərtərəfli öyrənmək, yeni və gələcək nəsillərə çatdırmaq hər bir xiyabanişünasın vətəndaşlıq və ziyalılıq borcudur. ●



Аида САДЫГОВА

Ведущий научный сотрудник

Института архитектуры и искусства НАНА,

доктор философии по искусствоведению, доцент

О творчестве Джафара Муджири

Азербайджанское ковроткачество, имеющее многовековую историю, еще с середины XX столетия стало развиваться в форме искусства, базирующегося на творчестве многих профессиональных художников по ковру. Основоположниками профессионального ковроткачества в Азербайджане считаются Ляtif Керимов, Джафар Муджири, Камиль Алиев. Их ковровые произведения были широко известны не только в нашей республике, но и за ее пределами.

Джафар Муджири являлся одним из интереснейших художников по ковру. Неустойчивый труженик, он не искал легких путей в творчестве и на всем творческом пути находился в вечном поиске чего-то нового и уникального.

Джафар Муджири - художник, сделавший определенные открытия в области технологии ковроткачества, выпустивший несколько книг, касающихся особенностей технологии ковра.

Родился художник в 1919 году в городе Тебризе. После окончания школы прикладных искусств работал в ковроткацких мастерских. В 1946 году эмигрировал в СССР, являлся членом Демократической партии Иранского Азербайджана. С 1955 года работал на ковроткацкой фабрике "Инджесенет" старшим мастером, заведующим экспериментальной лабораторией, преподавал в профессионально-техническом училище в Баку. Занимался реставрацией старинных ковров.



Ковер "Лячяктурундж". 1976 год



Ковер "Саиб Тебризи". 1976 год.

В 1965 году защитил кандидатскую диссертацию на тему "Искусство ковроделия Иранского Азербайджана XIX-XX вв." и получил степень кандидата искусствоведения. Преподавал технологию коврового искусства на факультете декоративно-прикладного искусства Университета культуры и искусств, является автором многочисленных книг, брошюр и научных работ: "Азербайджанские ковры" (на азерб., русск. и франц. языках) (1981), "Технологические приемы азербайджанского ковроделия" (1983) и т.д.

Муджири принадлежит свыше 30-ти ковровых работ, среди которых достойное место занимают как орнаментальные, так и сюжетно-тематические ковры. Ковровые работы художника отличаются тонкий эстетический вкус и выбор интересной тематики. Большинство своих ковров он выполнил собственноручно и тем самым вложил в каждый из них частичку своей души.

Исследование орнаментальных ковров Джафара Муджири приводит к выявлению некоторых особенностей, подчеркивающих своеобразие творчества художника. Почти все его орнаментальные композиции различны, и каждая композиция по-своему оригинальна. Орнаментальные элементы или их сочетание в одной части композиции не повторяются в другой (имеется в виду бордюрная часть и центральное поле), что делает единый декор композиций неординарным. В то же время, в общей системе узоростроения в композициях нет перенасыщенности элементами и мотивами. Автор, не пользуясь большим разнообразием элементов в создании художественного убранства композиций, с большим вкусом и профессионализмом сочетает различные орнаментальные элементы. Опираясь в творчестве на классическое наследие ковроткачества, художник прибегал в своих работах к импровизации, внося новую лепту в развитие современного коврового искусства.

Одним из интереснейших орнаментальных ковров Джафара Муджири является неординарный по своему замыслу ковер "Саиб Тебризи". Впервые в мировой практике ковроткачества на зрительский суд выставляется ковер из шерсти натуральных цветов, тем самым напоминая о древности такого подхода, когда ткачи еще не умели пользоваться естественными красителями. Для осуществления замысла создания ковра из шерсти натуральных цветов художник использует классическую композицию "Лячактурундж".

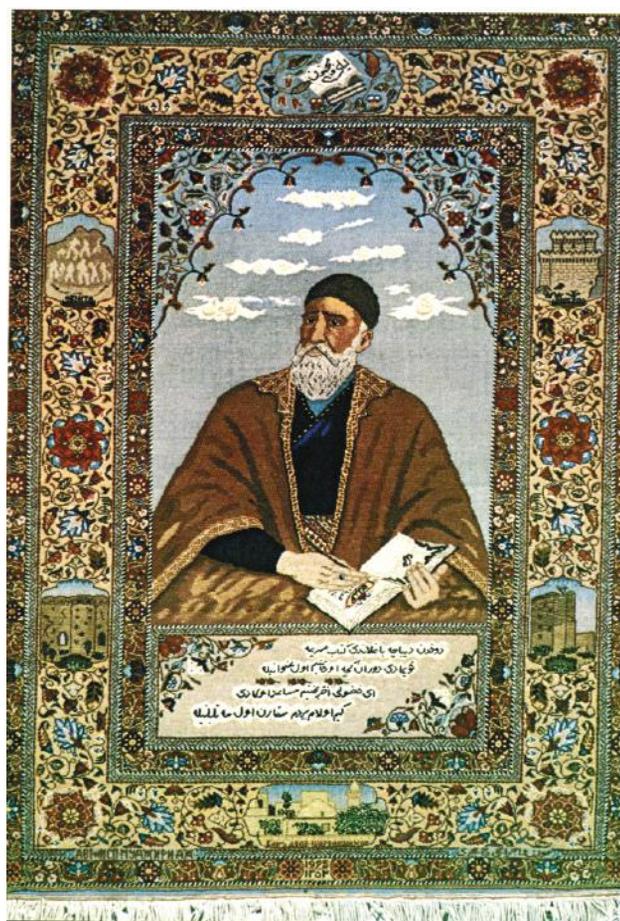
Работа была выполнена в течение одного года (1976), но шерсть собиралась на протяжении семи лет. Ковер соткан из овечьей, верблюжьей, козьей шерсти. Цветовое соотношение достигнуто переходами белого, коричневого, серого, желтого, охристого тонов.

Джафар Муджири посвятил этот ковер одному из известных поэтов XVII века Саибу Тебризи. В центральном поле художник выткал строки из стихов выдающего поэта, используя при этом буквы письма "насталик". Изящные формы букв гармонично вписываются в общую декоративную систему, становясь органичной частью орнаментального убранства ковра. С большим успехом ковер демонстрировался во многих крупных городах мира: в Мадриде, Париже, Нью-Йорке, Ташкенте и Ашхабаде.

Творчеству Муджири присуще исполнение многоэлементных сюжетных композиций. К ним относятся ковер под названием "К звездам", посвященный космонавтике; ковер "Две судьбы", посвященный сорокалетию Советского Азербайджана; ковер "Лейли и Меджнун".

Портретным коврам Джафара Муджири присуща одноплановость в выборе тематики. Почти все они посвящены видным политическим деятелям различных государств, возглавлявшим в свое время народное движение и ставшим национальными героями в своих странах. Большинство из них - лидеры Иранского движения против монархического (шахского) режима. Это ковры с портретами председателя Иранской коммунистической партии Гейдара Али оглы (1981); доктора Таги Эрани, физика по специальности, который также был когда-то председателем ИКП; портрет Вальтера Ульбрихта, председателя КП ГДР (1959); портрет Хо Ши Мина (1977); портреты Зорге (1972), Н. Нариманова (1974), а также Эрнеста Че Гевары (1978) и Шафаят Мехтиева (1970).

Подобный выбор тематики работ не случаен. Как отмечалось выше, Джафар Муджири являлся членом Демократической партии Южного Азербайджана, активным борцом против шахского режима, выступал за свободный и демократический Южный Азер-



Портрет Физули. 1978 год

байджан. Свои идейные и политические взгляды, проникнутые свободолобием, Муджири выражал во многих своих статьях и брошюрах, а также в созданных им коврах.

Многие портретные ковры художника отличаются тем, что в них синтезируется портретное и сюжетное направление, придающее некоторую повествовательность содержанию работ. К ним относятся портреты Хо Ши Мина, Вальтера Ульбрихта, Рихарда Зорге. Сюжетная сторона в портретных работах раскрывается в небольших медальонах, расположенных в бордюрной части композиции.

Таким образом, созданные на протяжении многих лет оригинальные произведения Джафара Муджири внесли новое содержание в общее развитие коврового искусства Азербайджана. ●

**Məmməd SADIQOV**

*Elm və Təhsil Nazirliyinin akademik
Həsən Əliyev adına Coğrafiya
İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,
coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

**Şahvələd ƏLİYEV**

*Elm və Təhsil Nazirliyinin akademik
Həsən Əliyev adına Coğrafiya
İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru*

**Nigar PAŞAYEVA**

*Elm və Təhsil Nazirliyinin
akademik Həsən Əliyev adına
Coğrafiya İnstitutunun elmi işçisi*

Azərbaycanda Novruz bayramı

Novruz bayramı dinlə əlaqəsi olmayan, dirçəliş, oyanış, saflıq, təmizlik rəmzi ilə yanaşı, təbiətin oyanması və əkinçilik təqviminin simvoludur. Yaranması tarixi zərurətdən doğan, formalaşması isə antik dövrə aid edilən bu müqəddəs təbiət bayramını xalqımız əsrlərlə ələkdən keçirmiş, bu günümüze gətirib çıxarmışdır. Azərbaycanda Novruzun qeyd edilməsi tarixi təfəkkürlə yanaşı, antik dövrdən üzü bəri, zərdüştlükdən də çox-çox əvvəl meydana gəlmişdir.

Yanlış olaraq insanlarda bu bayramın zərdüştlüklə, sonralar isə orta əsrin başlanğıcında islam dini ilə əlaqələndirilməsi fikri var idi. Lakin XVIII əsrin sonu və XIX əsrin ortalarında məlum oldu ki, bu bayramın zərdüştlüklə və islamla heç bir əlaqəsi yoxdur. Çoxəsrlik

axtarışlardan və tarixi-elmi tədqiqatların aparılmasından sonra bəlli oldu ki, xalqımızın uzun illər keçirdiyi bu bayram təbiətlə, həyatla sıx əlaqədardır. Hələ XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində professor M.H.Təhmasib, tənqidçi və yazıçı M.S.Orudubadi, yazıçı-dramaturq M.F.Axundzadə Tiflisdə nəşr olunan qəzet və jurnallarda belə yazmışdılar: Hər bir xalqın özünün tarixi və ənənəsi, keçmiş haqqında xəbər verən milli bayramları, dini mərasimləri, inancları vardır. Lakin onların heç biri türk xalqlarının baharı tərənnüm edən Novruz bayramı kimi təbiətin varlığını özündə əks etdirmir. Bu qədim bayramı dinlə, dillə əlaqəsi olmayan, təbiətin oyanması, gecə ilə gündüzün bərabərləşməsi, suyun durulması, torpağın nəfəs alması və əkinçilik təqviminin başlanğıcı simvolu kimi dəyərləndirmək olar. Respublikamızın regionlarının əhalisi Novruz bayramına hazırlığa fevralın axırında, birinci cərsənbə axşamından başlayırlar. Dağlıq bölgələrdə bu bayrama hazırlıq nisbətən gec olur. Qadınlar evdə səməni cücərdib, halvasını bişirirlər. Bayram ərəfəsində evlər təmizlənir, mal-qara tövlədən örüşə çıxarılır.

**Bakı və Abşeron bölgəsində Novruz bayramı**

Azərbaycanın bütün bölgələrində bu qədim bayramın qeyd olunması mahiyyət baxımından eyni mənə daşısa da, forma və məzmunca özünəməxsus şəkildə qeyd edilir. Sovetlər dönəmində bir sıra adət-ənənələrimizin, inanc və mərasimlərin qadağan edildiyi bir dövrdə Novruz bayramının qeyd edilməsinin qarşısını ala bilmədilər. Çünki bu əziz və möhtəşəm bir bayramdır. Hər şeydən əvvəl, yeni ilin başlanğıcı, yazın (baharın) gəlişi, torpağın və təbiətin oyanışı, qışın öz dövrünü başa vurması, ruzi və bərəkətin simvolu olan buğdanın və arpanın göyerməsi vaxtıdır. Bu bayramın xalqımız arasında özünəməxsus şəkildə keçirilməsini digər bayram və mərasimlərdən fəqləndirən cəhət bayram axşamı camaatın rəhmətə getmiş yaxınlarını ziyarət etməsidir. Bu bayramda yalan danışmaq, küsülü qalmaq olmaz, çünki Novruz bərabərlik, səxavətlik, insanlıq bayramıdır.

Novruz bayramında nişanlı qızlara oğlan tərəfindən Novruz xonçası göndərilir. Bu xonçaya rənglənmiş yumurta, rəngbərəng şamlar, nişanlı qız üçün geyim-paltar və s. qoyulur. Təxminən bir-iki gündən sonra qız evi "süfrə qaytarmaq" mərasimi keçirir. Bu məclisdə süfrəyə milli yeməklərlə yanaşı, şirniyyat məmulatları da qoyulur.

Adətə görə, fevralın 1-dən 20-sinə qədər davam edən kiçik çillə Xıdır Nəbi bayramı ilə əvəzlənir. Çillənin 10-cu gününün tamamında keçirilən həmin bayrama kiçik çillənin əvvəlindən hazırlıq görülür, evlərdə əldaşında (kirkirədə) üyüdülmüş buğda unundan qovut hazırlanır. Qovut şirni ilə qarışdırılaraq yeyilir, bədənə istilik, hərarət gətirir. Hazırlanmış qovutdan bir ovuc evin kandarına, əl çatan yerə qoyulur ki, buna da həzrət Xıdırın payı deyilir. İnanca görə, bayram gecəsi Xıdır peyğəmbər bu evə gələrək qovuta əlini basmaqla evə, həmin ailəyə ruzi-bərəkət, xoşbəxtlik, firavanlıq gətirir. Xıdır Nəbidən sonra yağın qarın, şaxtanın qorxusu yoxdur. Çünki el inancına görə yerə, göyə (havaya) "oğru buğ", yəni hərarət gəlir. Bu səbəbdəndir ki, fevralın 20-si, yəni kiçik çillənin sonuncu günü həm də "igidin ovdan qayıtdığı gün" hesab olunur. Beləcə üç həftəlik "oğru buğ" çərşənbələri sona yetir.

Fevralın 21-dən martın 20-dək olan dörd həftəlik müddətə isə "çilləbeçə", yaxud boz ay deyilir. Əgər kiçik çilləni əhatə edən üç həftədə "oğru



Naxçıvanda Novruz süfrəsi

buğ"dan söhbət gedirsə, indi artıq "doğru buğ"un suya, ağaclara, havaya, torpağa hakim kəsildiyini görürük. Boz ayın gəlişi ilə bir canlanma, oyanma özünü göstərir. Azərbaycanın əksər bölgələrində su çərşənbəsinə "əzəl çərşənbə" də deyilir.

Azərbaycanın Şirvan, Bakı, Gəncə, Lənkəran, Qarabağ, Şərqi Zəngəzur, Şəki, Quba, Naxçıvan və digər bölgələrində əhali bu bayramda bütün adət-ənənələrə, inanclara riayət edir. Su çərşənbəsindən başlayaraq, üzərlik, şam və bayram süfrəsi üçün lazım olan ərzaq məhsulları tədarük edilir.

Azərbaycanın Aran bölgəsində bayrama iki həftə qalmış, üçüncü od çərşənbəsindən etibarən bayrama hazırlıq tədbirləri daha da sürətlənir. Lənkəran, Astara və Masallıda adətdir ki, çərşənbə axşamı mütləq balıq, Novruz gecəsində isə çolpa və xoruz yeyilsin. Maraqlıdır ki, bu nemətlər nişanlı qızlar üçün də göndərilir. Xonçaya hər kəsin imkanı daxilində qızıl üzük və ya digər bəzək əşyası da qoyulur. Adətə görə, ilaxır çərşənbə gecəsində və Novruz axşamının süfrəsində ərəb əlifbası ilə "sin" hərfi ilə başlayan yeddi nemətin olması vacibdir. Bu adət Azərbaycanın şimal-şərq, şimal-qərb və mərkəzi bölgələrində nisbətən fərqli qeyd edilir. Axır çərşənbədə və Novruz gecəsində süfrəyə mütləq səməni, su, simuzər (balıq ləvəngisi), sirkə, sumax, səbz (göyörti) və süd də qoyulur.

Bakı-Abşeron, Naxçıvan, Qarabağ, Şərqi Zəngəzur, Lənkəran-Astara bölgələrində qeyd olunan bayram mərasimləri daha geniş və daha məzmunlu xarakter daşıyır.



Şuşada Novruz tonqalı

Tarix boyu Bakı və Abşeron regionunda Novruz bayramı Ramazan və Qurban bayramları ilə yanaşı böyük ruh yüksəkliyi ilə təmtəraqlı keçirilirdi. Bakı və Abşeronun bir sıra kəndlərində böyük çillə və kiçik çillə arasında suvan (səməni) halvası bişirilirdi. Səməni nəm dəsmal ilə örtülür, sonra bu səməni dördkünc doğrayar, çuqun qablarında iki gün suda saxlayardılar. Sudan çıxarılan səmənilər taxta tavada qəmbər daşı ilə döyülürdü. Suyunu isə süzüb yığardılar. Bu süzülən suya baş su deyərdir. Sonra ona un qatıb altı saat bişirərdilər və beləliklə, suvan halvası hazır olardı. Qadınlar bu halvaya qoz ləpəsi və müxtəlif ədviyyatlar əlavə edərdilər.

Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsində əhali Novruz bayramını həqiqətən fərqli mərasimlərlə qeyd edir. Naxçıvanda Novruz mərasimləri axır çərşənbədən həyata keçirilməyə başlayır. İnsanlar tonqal ətrafında toplaşır qara zurna altında qədim Naxçıvan havası ilə yallı gedirlər. Kəndin kişiləri bir araya gəlib dəstə-dəstə kəndin yaşlı sakinlərini təbrik edir, onlara hədiyyələr verirlər. Maraqlı doğran adətlərdən biri də odur ki, axır çərşənbədə süzülən plovun suyunu həyətdəki ağacların dibinə tökürlər ki, bol məhsul versin. Mərasimlərin birində gənc qızlar öz üzüklərini bir kasa südün içinə atar və sonra azyaşlı bir uşağdan bu üzüklərdən birini çıxarmasını tələb edirlər. Kimin üzüyü çıxsa, elə həmin ildə qız ərə gedəcəkdir.

Lənkəranda Novruz bayramının keçirilməsi mahiyyət etibarilə digər bölgələrdən çoxçeşidlili-

yi, forma, məzmunu ilə fərqlənir. İnsanlar qışın ilk günü sayılan çillə gecəsi (ağırlığın, yəni qış fəslinin daxil olduğu an) münasibətilə həmin günə çillə qarpızı və ağ boranı (balqabaq da deyilir) ehtiyatını görürlər. Həm çillə qarpızı, həm də ağ boranı əslində qışı və baharı simvolizə edir. Dekabrın 20-dən 21-ə keçən gecəyə "çillə gecəsi" deyilir. Həmin axşam imkan daxilində çillə qarpızı kəsilməli və ağ boranı bişirilməlidir. İnanclara görə, qarqız qışın soyuq və şaxtasından xəbər verirsə, ağ boranı daha çox baharın gəlməsinə, günəşin parlamasına işarədir. Cənub bölgəsində adətə görə kənd yerlərində "yeddi kul" (talış dilində xırda ocaq və onların yeri deməkdir) düzəldirlər. Novruz bayramına qədər təndir və sacda şirniyyat bişirir, meyvə, göy-göyərtili tədarük edirlər. Bu regionun əhalisi bayram axşamında süfrələrini balıq (ziyad), ət və müxtəlif quşlardan hazırlanmış yeddi cür yeməklə bəzəyirlər.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionlarında Novruz bayramının keçirilməsi forma və məzmunca eyni mahiyyət daşısa da, milli-irsi dəyərlər baxımından fərqlidir. Qarabağda Novruz bayramı ilə bağlı silsilə adət-ənənələr, toy və yas mərasimləri, inam-inanc kimi dəyərlər mövcuddur. Qarabağda orta əsrlərdə çərşənbə axşamlarına "tək gecəsi", "tək axşamı" deyilirdi. XIX-XX əsrlərdən isə onu çərşənbə axşamı adlandırırlar. Regionda Novruz bayramı gecəsi həm də sevgi-məhəbbət və arzu-istək gecəsi sayılır. Maraqlıdır, cavan oğlanlar sevdikləri qızların evinin bacasından salladıqları qurşaqların ucuna dəsmal (yaylıq) bağlayardılar. Qızın vali-



Lənkəranda Novruz bayramının keçirilməsi



Şərqi Zəngəzur bölgəsində əsgərlərimiz üçün Novruz şənliyi

deynləri məsələnin nə yerdə olduğunu tez başa düşərdilər. Əgər bu işə razılıq varsa, dəsmalı qurşaqdan açıb qızın qoluna bağlayardılar.

Qarabağda ən geniş yayılmış mərasimlərdən biri də Novruzda toyun keçirilməsidir. On gün müddətində bayram toyları məhəllələr üzrə aşıqlar tərəfindən qeyd olunurdu. Qarabağda şənliklər zamanı maraqlı tamaşalar, şən oyunlar da keçirilirdi.

Qarabağ regionunda axır çərşənbədə baharın ilk müjdəsi olan novruzgülü və bənövşə çiçək açır. Ona görə də Novruz inanclarında bu çiçəklərin adlarına rast gəlinir. Burada bənövşə müqəddəs çiçək kimi küsülü insanların arasına səpilir. Bu zaman gülü qətiyyənlə tapdalamaq olmaz. Çünki gül müqəddəslik rəmzidir. Novruz bayramı ilə bağlı oxunan mahnılarda da novruzgülü və bənövşə çiçəyi tərənnüm edilir.

Böyük Qarabağ subregionunun Şərqi Zəngəzur hissəsində Novruz bayramını Qarabağdakının davamı kimi dəyərləndirmək olar. Lakin onun bir sıra məntəqələrində çərşənbə axşamlarında və bayram günündə cavan qız və oğlanların şənlikdə iştirak etmələri daha maraqlıdır. Cəbrayıl rayonunun Daşkəsən, Balyand, Ağdamın Quzanlı kəndlərində gənc oğlan və qızlar bu bayramı özünəməxsus şəkildə qeyd edirlər. Belə ki, bayram ərəfəsində ağaca yelləncək bağlayıb yellənirlər, bu zaman yellənən oğlanları ağac budağı ilə vuraraq sevdiyi qızın adını soruşurlar, deyəndən sonra onu buraxırlar. Bundan başqa südlü-sümük, cızığdan



Gəncədə milli rəqslərimizin ifası

çıxma və ənzəli kimi oyunları da çox məhərdlə ifa edirlər.

Gəncə regionunda da bu bayram fərqli qeyd edilir. Qala Qapılarının üstündə Azərbaycan bayrağı dalğalanır. Şən musiqi səsləri ətrafa yayılır. Milli geyimli qızlar rəqs edir, şərbət paylayırlar. Bayram Cavad xan küçəsində də davam edir. Küçə boyu rəsmlər, xalçalar, milli məisət əşyaları və s. sərgilənir. Bayrama gələnlərə milli yeməklər təqdim edilir.

Bu əyləncələrin hamısı türkçülük-azərbaycançılıq meyarlarıyla ölçülüb-biçilmiş formada həyata keçirilir. Bu tarixi-etnoqrafik materiallar Azərbaycanda Novruz bayramının keçirilməsi tarixinin çox qədim olduğunu göstərir. Adət və inanca görə, axır çərşənbədə ailə üzvlərinin hamısı bir nəfər kimi ata ocağının ətrafına yığılmalı və hərə öz adına şam yandırmalıdır. Hər bir azərbaycanlı ailəsi bayram aşısı (plov) bişirməlidir. Şübhəsiz ki, Bakı, Lənkəran, Şamaxı, Naxçıvan, Gəncə və s. bölgələrdə bişirilən plovun keyfiyyəti və bişirmə texnologiyası bir-birindən fərqlənir.

Əfsuslar olsun ki, milli-mədəni və irsi dəyərlərimiz ildən-ilə gözümüz qarşısında unudulur, tarixə qovuşur. Ən qədim bayramlarımızdan olan Novruzun bir sıra atributları da artıq unudulmuşdur. Ona görə də ulu keçmişimizi və milli-mədəni sərvətimizi qorumaq, Novruz bayramının bütün adət-ənənəsini yaşatmaq hər bir azərbaycanlının ən müqəddəs borcu olmalı, bu şənliyi təmtəraqla keçirərək, yaddaşlarda saxlayıb, gələcək nəsillərə ötürməlidir. ●



Zenfira QƏDİMOVA

AR Elm və Təhsil Nazirliyi, akademik Abdulla Qarayev adına Fiziologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, biologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Orqanizmin qocalması haqqında müasir təsəvvürlər

Əsrlər boyunca insan zəkasını əbədi yaşamaq, uzun ömür sürmək istəyi, arzuları, qocalıq və onunla mübarizə aparmaq məsələləri maraqlandırmışdır. Təbiəti, ictimai və sosial mühiti, həyat tərzini, ümumiyyətlə, həyatın inkişaf proseslərini dərk etməyi bacaran insanlar uzun ömür sürmək, sağlam və uzunömürlü olmaq, həyatda daha çox şeyləri öyrənmək, tətbiq etmək arzusu ilə yaşayırlar. Əfsuslar olsun ki, uzun ömür yaşamaq, yaratmaq bəzən hər kəsə nəsib olmur və bunun da bir çox səbəbləri vardır. Bu səbəblərin elmi səviyyədə araşdırılması və öyrənilməsi əsas problem kimi dünya elminin diqqət mərkəzindədir. Orqanizmin qocalması ömür uzunluğunun mahiyyətini müəyyənləşdirən proseslərlə birbaşa bağlıdır.

Beynəlxalq Yaş Təsnifatına əsaslanaraq 60-74 yaşlılar ahıl, 75-89 yaşlılar qoca, 90 və yuxarı yaşlılar isə uzunömürlülər kateqoriyasına aid edilir. Bu yaş qrupları herontoloji yaş qrupları hesab edilir və bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlarla herontologiya elmi məşğul olur. Herontologiya insan ömrünü uzatmaq və qocalıq xəstəliklərinin qarşısını almaq üçün qocalma proseslərinin öyrənilməsi ilə məşğul olan elm sahəsidir.

Qocalma prosesi insan orqanizminin ümumi bioloji-fizioloji prosesi olub, orqanizmdə baş verən morfoloji və funksional dəyişikliklərin nəticəsidir. Qocalmanın 3 növü vardır: təbii qocalma, erkən qocalma və gecikmiş qocalma. Yaşla əlaqədar dəyişikliklər adətən müxtəlif insanlarda tədricən və müxtəlif formada baş verir. Bəzən, hələ 60 yaşında ikən bir insanın əqli demensiya problemi ola bilər və ya əksinə, 80 yaşında da insanlar zehni aydınlığı və fiziki aktivliyini qoruyub saxlaya bilirlər. Təxminən 40-50 yaşlarında oynaqlar elastikliyi və hərəkətliliyi itirməyə başlayır. 50 yaşa qədər fiziki güc 40 yaşa nisbətən

7%, 60 yaşda isə təxminən 35% azalır. Daim məşq edən və idmanla məşğul olan insanlarda bu dəyişikliklər bir qədər gecikə bilər.

Erkən qocalma qocalıq əlamətlərinin erkən təzahürü ilə xarakterizə olunur. Dəri səthində qırıqlar normal olaraq 25-30 yaş arasında görünməyə başlasa da, vaxtından əvvəl qocalmış insanlar bunu daha erkən yaşaya bilərlər. Elmi cəhətdən bu, insanın bioloji yaşı xronoloji yaşını ötdükdə baş verir. Bu zaman orqanizmdə və psixikada dəyişikliklər adi haldan daha tez təzahür edir. Həsab olunur ki, bu prosesin səbəbləri əlverişsiz həyat şəraiti, irsi amillər, daimi stress, ağır xəstəliklər və s.-dir. Erkən qocalmanın əsas əlamətləri yorğunluq, zəiflik, yaddaşın pozulması da hesab olunur. Gecikmiş qocalma isə az sayda insanlara xasdır. Belə şəxslər adətən yüksək dağlıq, dağlıq və dağətəyi bölgələrinin sakinləridir ki, onlar uzunömürlülər (yaşı 90-dan yuxarı olan şəxslər) kateqoriyasına daxildirlər.

Bir çox insanlar gəncliyi və sağlamlığı qorumaq istəyir, lakin orqanizm yalnız müəyyən bir yaşa çatmaqla deyil, həm də daxili orqanlar sis-

temindəki nasazlıqların olması ilə qocalır. Orqanizmin qocalması ilk olaraq hüceyrələrdən başlayır. Hüceyrələrdə kifayət qədər su, vitamin təminatı yoxdursa, və ya orqanizmdə turşu-qələvi balansını pozulursa, o zaman dəri qocalmağa başlayır. İnsanların qəbul etdiyi bütün faydalı elementlər orqanizmdə lazımı miqdarda udulmur, bu da hüceyrələrin funksiyasının pozulmasına səbəb olur. Hüceyrələrin fəaliyyətindəki bu cür dəyişikliklər xəstəliklərin və bütövlükdə insan orqanizminin vaxtından əvvəl qocalmasının səbəbi hesab edilir. Ümumiyyətlə, orqanizmin qocalma prosesinə həsr olunmuş bir çox nəzəriyyələrin mövcud olmasına baxmayaraq, insan orqanizminin hansı üzvünün tez qocalaraq ömür müddətini təyin etməsi herontologiya elmi üçün bu gün də aktual olaraq qalmaqdadır.

Orqanizmdə qocalma prosesinin mexanizmlərinin ilkin səbəblərini, həmçinin ömür müddətini təyin edən amillərin öyrənilməsi XX əsrin əvvəllərindən herontoloji tədqiqatların əsas hədəfi olmuşdur. Ümumilikdə qocalma mexanizminin səbəblərini izah edən çoxlu hipotezlər və nəzəriyyələr mövcuddur. Bunlara misal olaraq qocalmanın sərbəst radikal nəzəriyyəsini, mitoxondrial nəzəriyyəsini, molekulyar-genetik nəzəriyyəni, telomer nəzəriyyəsini, apoptoz, somatik mutasiyalar nəzəriyyəsini və sair qeyd etmək olar. Bu günə qədər qocalma mexanizmi haqda 200-dən çox nəzəriyyə işlənib hazırlansa da, təklif olunan nəzəriyyələrdən heç biri qocalma mexanizmini universal dərəcədə və ya mühüm dərəcədə izah edə bilməmişdir. Məlum olduğu kimi, qocalıq dövrü orqanizmin ömür müddətinin böyük bir hissəsini əhatə edir, buna görə də ömür uzunluğunun hər hansı bir modeli bu dövrün mövcud olmasını izah etməlidir. Orqanizmin qocalma prosesini aydınlaşdırmaq üçün orqan, toxuma, hüceyrə səviyyəsindən başlanılmalı və nəhayət, atomlaradək bu proses aydınlaşdırılmalıdır. Məlum olduğu kimi, atomlar qocalmır. Beləliklə, qocalma prosesinin və ömür uzunluğunun izahatında əsas şərt, qocalmayan elementlərdən qurulmuş sistemin necə qocalmasını izah etmək məsələsidir.

Yaxın gələcəkdə bioloji yaşın və orqanizmin müxtəlif orqan, toxuma və sistemlərinin qocalma sürətini müəyyən edən genlərin ekspressor istiqamətləri aydınlaşdırılacaq və əldə edilmiş



nəticələr əsasında hər bir insanın individual genom xüsusiyyətlərini optimal şəkildə özündə cəmləşdirən individual genetik müayinənin alqoritmləri işlənib hazırlanacaqdır. Bu cür elmi yeniliklər, şübhəsiz ki, dünya əhalisinin sağlamlığının möhkəmləndirilməsində tərəqqiyə və ömür uzunluğunun artırılmasına səbəb olacaq. Genomun individual xüsusiyyətləri barədə məlumatlara əsaslanmış genetik pasport hər bir insana onun fəal uzunömürlülüüyünü və maksimal yaşama müddətini təmin edən optimal imkanlar yaradacaqdır.

İnsan ömrünü uzatmaq məsələsi yalnız qocalığın mürəkkəb və hələ də tam öyrənilməmiş mexanizmlərinə təsir etməklə deyil, eyni zamanda xəstəliklərin vaxtında qarşısını almaq yolu ilə həll olunmalıdır. Qocalma prosesinin xüsusiyyətləri müxtəlif funksional sistemlərin yaşla əlaqədar dəyişikliklərinin intensivliyi ilə, həm də ahıl və qoca yaşlı insanların xəstəlik dərəcələri ilə izah olunur. Qocalmanın inkişaf sürətinin xüsusiyyətlərində, xüsusilə müxtəlif sistemlərin yaş dəyişikliklərinin dərəcəsində onun fərdi spesifik xüsusiyyətləri öz əksini tapır. Məhz bu göstəricilər qocalma və patologiya ilə əlaqədar bir çox fərdi xüsusiyyətləri izah edir, müəyyən dərəcədə ahıl və qoca yaşlı insanlarda xəstəliklərin yaranma səbəblərini aydınlaşdırır.

Qeyd olunduğu kimi, orqanizmin qocalması öz təbiətinə görə fizioloji proses olsa da, məlumdur ki, müasir insanın qocalması ilk növbədə xəstəliklərin əmələ gəlməsi nəticəsində yaranan patologiya və erkən qocalmadır. Xəstəliklər isə



həyat fəaliyyətinin pozulması və orqanizmdə hər hansı bir patoloji vəziyyətin yaranmasıdır. Bu anlayışa əsaslanaraq, insan ömrünün uzadılması üsullarının tədqiqi yalnız patoloji qocalıqla mübarizəyə həsr edilməlidir. Xüsusilə ahıl yaş dövrü (60-74 yaş) insan həyatının kritik dövrü kimi qiymətləndirilir ki, məhz bu dövr bir tərəfdən involyutiv proseslərin nisbətən aktiv keçməsi ilə, digər tərəfdən də aterosklerotik proseslərin kəskin artması ilə xarakterizə olunur. Buna görə də inkişaf etmiş ölkələrdə orta ömür müddətinin 65-75 yaş intervalında olduğunu hesablayıblar. Əhalinin əksər populyasiyasının təbii azalma prosesi məhz bu yaş dövründə baş verir. Orqanizmin homeostaz sistemində kəskin kənarlaşmalar baş vermədən fizioloji qocalan insanlar bu dövrü keçərək uzunömürlülük yaşına çata bilirlər.

Qocalma prosesində orqanizmdə yaranan dəyişikliklər əsaslı şəkildə sübut edir ki, təbii seçmə insan orqanizminin funksional sistemini mükəmməl formada qorumağa qadir deyildir. Son onillikdə insanın demografik və sosial tələbatları, sağlamlıq durumu, ömür uzunluğu tamamilə dəyişilib. Sadalanan bütün bu amillər qocalıqla əlaqədar olan xəstəliklərin əmələ gəlməsində genetik faktorların rolunun öyrənilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilməsini tələb edir. Çünki insan qocalıqdan deyil, erkən qocalmaya səbəb olan xəstəliklərdən ölür. Yaş artdıqca ürək-damar sistemi xüsusilə dəyişikliyə məruz qalır. Onun fəaliyyətinin yeni səviyyəsi müəyyən olunur. Aparılmış tədqiqatlar və müşahidələr göstərmişdir ki, ürək-damar sisteminin funksional

imkanlarının diapazonu yaş artdıqca nəzərəcar-pacaq dərəcədə məhdudlaşır. Elə bu səbəbdən də bir çox herontoloqlar hesab edirlər ki, insanların ömür müddəti, ələlxüsus da orqanizmin adaptiv-kompensator imkanları məhz ürək-qandamar sisteminin vəziyyətinə görə müəyyənləşdirilməlidir.

Orqanizmin qocalma tempinin öyrənilməsi yaş patologiyalarından hesab olunan arterial hipertoniya, qan dövranı sisteminin xəstəliklərindən, şəkərli diabet, artıq çəki və piylənmə, ürək-damar sisteminin vəziyyətindən və digər patologiyaların xarakterindən asılıdır. Ürək-qandamar sistemində yaşla əlaqədar əmələ gələn dəyişikliklər mühüm dərəcədə qocalma tempini müəyyən edir. Bu, orqanizmin fizioloji sisteminin adaptiv imkanlarını nəzərəcarpacaq dərəcədə məhdudlaşdırır, patologiyaların əmələ gəlməsi üçün ilkin şərait yaradır. Qocalma zamanı funksional imkanların azalmasına səbəb olan müxtəlif orqan və sistemlərdə yaşla əlaqədar dəyişikliklərin əmələ gəlməsi fonunda orqanizmin daxili mühitinin sabitliyinin saxlanmasına yönəldilmiş yeni kompensator-uyğunlaşma mexanizmləri yaranır. Orqanizmin qocalması prosesini öyrənərək ürək-damar sisteminin yaşla əlaqədar dəyişiklikləri mexanizmini öyrənmək xüsusi maraq kəsb edir. Bu sistemdəki dəyişiklik digər orqan və toxumaların ilkin qocalma mexanizminə də ciddi təsir göstərir. Yaş xüsusiyyətlərinin izahatı xüsusilə ürək-damar sisteminin, qan dövranı sisteminin xəstəliklərinin profilaktikasını, müalicəsini və klinikasını dərinlənənləməyə kömək edir. Ürək-qandamar sisteminin funksiyası orqanizmin müəyyən fizioloji-funksional vəziyyəti üçün adekvatlığın, optimallığın, həmçinin onun qidalanması şərtlərinin təminatına yönəlmişdir və ontogenezin müəyyən mərhələsində konkret fəaliyyət şəraitinə uyğunlaşmanı və orqanizmin adaptiv imkanlarını təyin edir. Bundan əlavə, ömür uzunluğuna və əmək qabiliyyətinə limit qoyan və erkən qocalmaya əsas səbəb olan ürək-damar və qan dövranı sisteminin xəstəlikləridir. Bu səbəbdən bu sistemlərin vəziyyəti və qocalma prosesini müəyyən edən orqanizmin

daxili mühitinin bir sıra faktorlarına və həyat tərzinə, xüsusilə diqqət yetirmək lazımdır.

Müasir təsəvvürlərə görə inkişaf etmiş ölkələrin əsas göstəricisi onun əhalisinin sağlamlığının və ömür uzunluğunun səviyyəsidir. Təbabətin nailiyyətləri bəşəriyyət üçün bir çox xəstəliklərin müayinə və müalicə üsullarını verdi. Lakin xəstəliklərə qarşı uğurlu mübarizə bəşəriyyətin qarşısına yeni bir problem-populyasiyanın erkən qocalması (müxtəlif xəstəliklər fonunda yaranmış qocalma) problemini qoydu. Erkən qocalıq isə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əsasən ürək-damar sistemi və qan dövranı sisteminin patologiyasının inkişafı ilə əlaqədardır. Qocalma zamanı digər orqan və sistemlərlə müqayisədə ürək-damar sisteminin dəyişiklikləri birinci yerdə durur. Ürək-qan-damar sisteminin yaş dəyişiklikləri qeyri-müntəzəm inkişaf edir. Daha çox dəyişiklik 50-60 yaşlarda müşahidə olunur. Bu dəyişikliklərin əsasında miokarda, damar divarlarında, sekretor hüceyrələrdə müşahidə olunan struktur və metabolik dəyişikliklər durur. Qocalma prosesində bu sistemin mütəhərrikiyi, mühüm adaptiv reaksiyaları məhdudlaşır. Bu daha çox onların neyrohormonal tənzimlənməsinin dəyişikliyi ilə, şərti və şərtsiz reflekslərin zəifləməsi ilə, onların hüceyrələrinin fizioloji fəal maddələrə həssaslığının dəyişilməsi ilə əlaqədardır. Orqanizmin qocalma prosesi zamanı yaranan adaptiv mexanizmlər, yaşla əlaqədar əmələ gələn dəyişikliklərə baxmayaraq, müəyyən müddətə qədər sistemin funksional vəziyyətini saxlayır. Lakin zamanla onların fəaliyyətinin potensial imkanları və onların funksiyalarının bazal səviyyəsi də azalır. Bütün bunlar yaş patologiyasının əmələ gəlməsi üçün zəmin yaradır.

Yaşlı şəxslərdə tez-tez rast gəlinən ürək-damar xəstəlikləri bütün dünya ölkələrində mühüm epidemioloji və sosial problem hesab olunur. İnkişaf etmiş ölkələrdə ürəyin işemik xəstəlikləri (ÜİX) yaşlı şəxslərdə ölüm hallarının əsas səbəbi olaraq qalmaqdadır. 65 yaşdan sonra kişilərin 88%-də, qadınların 80%-də ürək xəstəliklərindən yaranan ölümlərin əsas səbəbini məhz ÜİX təşkil edir. Qoca yaş qrupunda ÜİX əsasən aterosklerozun əmələ gəlməsi və bu proses nəticəsində koronar damarların zədələnmə dərəcəsindən asılı olan klinik vəziyyətlə



əlaqədardır. Yaş artdıqca ÜİX-nin risk faktoru da mühüm dərəcədə artır, lakin yaşa müvafiq olaraq onların rolu da dəyişilir. Qoca yaş qrupunda karbohidrat və lipid mübadiləsinin pozulması, yüksək arterial qan təzyiqi, qanın laxtalanma sisteminin pozulması, stres, irsi meyillik, artıq çəki problemi (piylənmə), artıq duz sərfiyatı, qidada doymamış yağ turşularının, vitaminlərin, bioloji fəal maddələrin miqdarının azalması və s. daha çox rast gəlinən əlamətlərdir. Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, fiziki aktivliyin azalması da ahıl yaşlı insanlarda ÜİX-nin əmələ gəlməsinin mühüm risk faktorudur, qoca yaşlı insanlarda isə bu xəstəliklərin yaranmasına bilavasitə təsir edir.

Qocalma mexanizmlərinin sistemli analizlərini təhlil etmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu prinsip bütöv bir orqanizmin adaptiv və funksional imkanlarını, onların davamlılığını qiymətləndirməyə əsas verir. Bununla bərabər, qocalma və antiqocalma (vitaukt) proseslərinin qarşılıqlı münasibətlərini təyin etməyə şərait yaradır. Bəşəriyyət üçün yalnız fərdin ömür uzunluğunu artırmaq deyil, həm də sağlam və fəal uzunömürlülüyə nail olmaq əsas şərtidir.

Qədim Roma filosofu Seneka belə bir fikir ifadə etmişdir: "Ömrümüz özlüyündə qısa deyildir, onu qısaldan biz özümüzük!" ●



Coşqun MƏMMƏDOV

AMEA Rəyasət Heyətinin elmi katibi

Nüvə enerjisi potensialı, ondan istifadənin üstün və mənfi cəhətləri

Müasir dövrdə enerji mənbələrinə tələbat əhəmiyyətli dərəcədə artmaqdadır. Belə ki, dünya əhalisinin sürətli artımı, sənayeləşmə prosesinin dinamik inkişafı, insanların sosial rifah halının yüksəlməsi və elmi-texniki tərəqqi paralel olaraq enerjiyə olan tələbatın da artmasına səbəb olur. Bu mənada davamlı sosial-iqtisadi inkişafın, eyni zamanda, cəmiyyətin enerjiyə olan tələbatının ödənilməsində fasiləsizliyin təmin edilməsi məqsədilə mövcud enerji mənbələrindən qənaətli istifadə ilə yanaşı, yeni və alternativ enerji mənbələrinin müəyyən edilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Enerji mənbələri aşağıdakı kimi təsnif edilir:

1. Ənənəvi enerji mənbələri:

- Faydalı qazıntılar (neft, təbii qaz, daş kömür, yanar daşlar (slanslar) və s.).
- Nüvə və termonüvə enerjisi.

2. Qeyri-ənənəvi enerji mənbələri:

- Alternativ və bərpa olunan enerji mənbələri (günəş, külək, su, termal sular, bioenerji və s.).

Nüvə enerjisindən istifadə yaxın keçmişə, keçən əsrin ortalarına (1951) təsadüf etsə də digər enerji mənbələri olan daş kömür, neft və təbii qaz kimi ənənəvi enerji mənbələrinə aid edilir. Bunun başlıca səbəbi nüvə enerjisinin xammalı olan uranın təbiətdə tükənən və məhdud sayda olması ilə əlaqədardır. Lakin nüvə enerjisinin digər ənənəvi enerji mənbələri ilə müqayisədə ən böyük üstünlüyü isə onun nisbətən ekoloji cəhətdən təmiz olmasıdır. Belə ki, digər ənənəvi enerji mənbələrindən enerji hasil edilən zaman ətrafa külli miqdarda tam və bəzən də natamam yanma məhsulları atılır. Tam yanma məhsulları

içerisində karbon qazı (CO₂) (ildə 2,5 mlrd.t) üstünlük təşkil edir ki, bunun da atmosfərə atılması zamanı atmosferdə "istixana effekti" yaranır, bu da gələcəkdə iqlim dəyişikliklərinə səbəb olur. Belə ki, karbon qazı (CO₂) istixana effektinin yaranmasında 61% göstərici ilə ən böyük paya sahibdir. Hesablamalara görə, təkcə 2000 və 2021-ci illər ərzində iqlim dəyişikliyinə səbəb olan karbon qazı emissiyası dünya miqyasında 43% (23 641,2 mln.t - 33 884,1 mln.t) artmışdır. 1965 və 2021-ci illəri müqayisə etdikdə isə bu göstərici 3 dəfə (11 192,8 mln.t - 33 884,1 mln.t) yüksəkdir. Bu mənada digər ənənəvi enerji mənbələrinə nisbətdə nüvə enerjisindən istifadə olunması atmosferin kükürd və azot oksidləri ilə çirklənmə səviyyəsinin azalmasında, həmçinin karbon qazı emissiyasının aşağı salınmasında və beləliklə, atmosferdə istixana effektinin qarşısının alınmasında mühüm rol oynayır.

Digər tərəfdən, nüvə enerjisindən istifadə zamanı alınan enerjinin miqdarı digər eyni miqdarda

götürülmüş yanacaqlardan əldə olunan enerjinin miqdarından yüz dəfələrlə çoxdur. Məsələn, 0,5 kq nüvə yanacağından əldə olunan elektrik enerjisini, daş kömür yandırılan istilik elektrik stansiyalarında istehsal etmək üçün təxminən 1000 ton yanacaq sərf edilməlidir. Buna görə də bütün təhlükəsizlik qaydaları və normativləri gözləməklə normal şəkildə istismar edilən atom elektrik stansiyalarının ətraf mühitə vurduqları ziyan digər istilik elektrik stansiyaları ilə müqayisədə xeyli azdır.

BMT-nin Atom Enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentliyinin 2021-ci il üzrə hesabatına əsasən dünyanın 32 ölkəsində 393 818 MVt gücə malik ümumilikdə 439 ədəd nüvə reaktoru fəaliyyət göstərir. Onlardan 116 ədədi (26,4%) Uzaq Şərqi Asiyanın, 111-i (25,3%) Şimali Amerikanın, 99-u (22,5%) Qərbi Avropanın, 73-ü (16,6%) Mərkəzi və Şərqi Avropanın, 31-i (7,1%) Yaxın Şərq və Cənubi Asiyanın, 7-si (1,6%) Latın Amerikasının, 2 ədədi (0,5 %) isə Afrikanın payına düşür.

Son illər bir sıra ölkələr nüvə enerjisindən istifadəyə böyük maraq göstərməkdədir. Belə ki, ilk dəfə olaraq nüvə enerjisindən istifadə edən və ya planlaşdıran ölkələrə aşağıdakıları misal göstərə bilərik:

- Belarus Respublikasında ilk dəfə olaraq atom elektrik stansiyası 2020-ci ildə istifadəyə verilmişdir. Maliyyə dəyəri 10 milyard dollar təşkil edən "Astravets" Atom Elektrik Stansiyası ölkənin Qrodnenski vilayətinin Ostrovec şəhəri yaxınlığında yerləşir. Stansiyanın ikinci reaktoru isə 2022-ci ildə tam istismara verilmişdir.

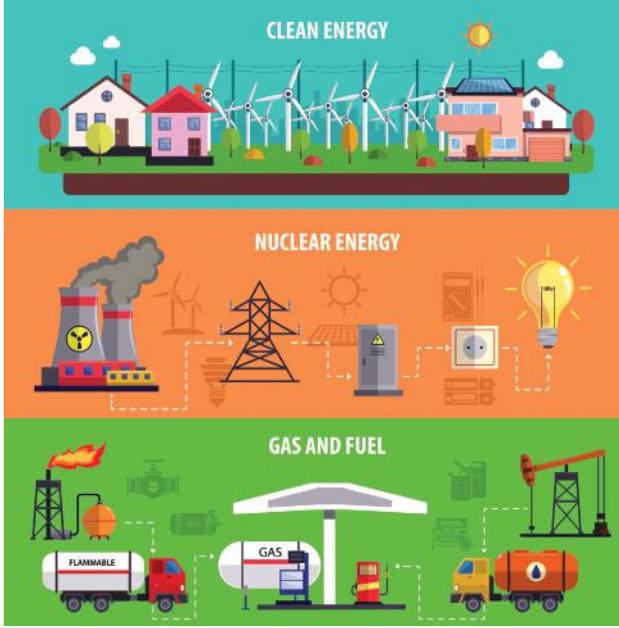
- Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində ilk atom elektrik stansiyası 2020-ci ildə fəaliyyətə başlamışdır. Əbu-Dabi Əmirliyinin Əl Dəfrah bölgəsində yerləşən "Bərahah" Atom Elektrik Stansiyasının 60 il ərzində istismar olunması planlaşdırılır. Beləliklə, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri atom elektrik stansiyası istifadə edən dünyanın 33-cü, ərəb ölkələri arasında isə birinci ölkə statusunu əldə etmişdir. Hesablamalara görə, "Bərahah" Atom Elektrik Stansiyası ölkə üzrə ümumi elektrik enerjisinə olan tələbatın 25%-ni təmin etməklə yanaşı, ildə 21 mln.t karbon qazının atmosfərə atılmasının da qarşısını alacaqdır.



- Türkiyə Respublikasında isə Rusiya Federasiyasının "Rosatom" Dövlət Atom Enerjisi Korporasiyasının törəmə şirkəti olan "Atomstroyexport"la 2010-cu ildə imzalanmış müqavilə əsasında ölkənin cənubunda, Aralıq dənizi sahilindəki Mersin bölgəsində "Akkuyu" adlı ilk atom elektrik stansiyasının tikintisinə başlanılmışdır. Stansiya ümumilikdə 1,2 GVt gücə malik dörd enerji reaktorundan ibarət olacaqdır. Bununla yanaşı, gələcəkdə ikinci atom elektrik stansiyası ölkənin şimalında Qara dəniz sahilindəki Sinop şəhəri yaxınlığında, ümumi dəyəri 22-25 milyard dollar olan, dörd bloklu 4 800 MVt gücə malik "Sinop" Atom Elektrik Stansiyasının tikintisi də planlaşdırılır. Həmçinin ölkənin Marmara bölgəsində üçüncü stansiya olaraq "İynəada" Atom Elektrik Stansiyasının tikintisi də nəzərdə tutulur.

Ümumilikdə isə hazırda dünya üzrə 56 654 MVt gücə malik 55 ədəd yeni nüvə reaktorunun tikintisi həyata keçirilir. Gələcəkdə isə daha 81 ədəd yeni nüvə reaktorunun tikintisi planlaşdırılır.

Statistik göstəricilərə əsasən, dünya üzrə atom elektrik stansiyalarının ümumi istehsal gücü 2019-2020-ci illər arası 0,1%, 2020-2021-ci il üzrə isə 0,8% həcmində artmışdır. Xalis artım isə Çinin (4,2% (2019-2020) və 5% (2020-2021) payına düşür. Ümumilikdə isə Çin son illər ərzində nüvə enerjisindən istifadədə böyük və uğurlu yol qət etmişdir. Belə ki, Çin 1995-ci ilin göstəriciləri (2 188 MVt gücə ma-



lik 3 reaktor) ilə müqayisədə nüvə reaktorlarının sayını 17 dəfə artıraraq 2021-ci il üzrə 53 ədədə (50 034 MVt gücə malik) çatdırmışdır. Bu göstəricilərə görə o, Yaponiya və Rusiya Federasiyasını üstələyərək ABŞ və Fransadan sonra dünyanın üçüncü ən böyük nüvə enerjisi təchizatçısına çevrilmişdir. Lakin dünya əhalisinin təqribən 18%-ni təşkil edən 1,4 mlrd əhaliyə malik Çin üçün nüvə enerjisindən əldə olunan enerji məqbul hesab edilə bilməz. Belə ki, bu enerji mənbəyindən əldə olunan enerji ölkədaxili ümumi enerji tələbatının yalnız 5%-ni ödəmə imkanına malikdir. Bütün bu göstəriciləri nəzərə alan Çin hökuməti isə gələcəkdə enerji tələbatının ödənilməsində yarana biləcək çatışmazlıqların aradan qaldırılması məqsədilə əlavə olaraq 17 365 MVt gücə malik 17 ədəd nüvə reaktorunun tikintisini də həyata keçirməkdədir.

2021-ci ilin statistik göstəricilərinə əsasən, dünya üzrə ümumi elektrik enerjisi istehsalının 10,8%-ni nüvə enerjisindən əldə olunan elektrik enerjisi təşkil etmişdir. Dünya ölkələri üzrə ölkədaxili enerji tələbatının ödənilməsinə görə isə ən yüksək göstərici Fransaya məxsusdur. Belə ki, nüvə enerjisindən əldə olunan enerji ölkədaxili ümumi enerjinin 69%-ni (363,39 TW/s) təşkil edir. İkinci yeri isə 55% (81,13 TW/s) göstərici ilə Ukrayna tutur.

Hazırda ölkəmizdə də nüvə enerjisindən istifadə aktual səciyyə daşıyır. Belə ki, nüvə texnologiyaları və nüvə energetikası sahəsində kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi və respublikanın gələcək dayanıqlı inkişafının təmin olunması məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 8 may 2014-cü il tarixli 442 nömrəli Sərəncamı ilə Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi (keçmiş Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi) tabeliyində "Milli Nüvə Tədqiqatları Mərkəzi" QSC yaradılmışdır. Bu məqsədlə ölkəmizdə tədqiqat nüvə reaktorunun layihələndirilməsi işləri və müvafiq elmi tədqiqatlar aparılmaqdadır.

Lakin onu da qeyd edək ki, nüvə enerjisindən istifadənin müsbət cəhətləri ilə yanaşı, mənfi cəhətləri də mövcuddur. Belə ki, bu enerji mənbəyindən istifadə ətraf mühit və bəşəriyyət üçün real təhlükə mənbəyidir. Bunu bir sıra nümunələrlə də izah edə bilərik. Belə ki, nüvə enerjisi stansiyalarının yaxınlığında olan obyektlərin radiasiyaya məruz qalma ehtimalı çox yüksəkdir. Doğrudur, inkişaf etmiş ölkələrdə bu məqsədlə hava, qida və su nümunələri götürülərək bu prosesə mütəmadi nəzarət edilir. Çünki nüvə enerjisi əldə edilərkən əmələ gələn radioaktiv tullantıların etibarlı, həm də iqtisadi cəhətdən sərfəli üsulla zərərsizləşdirilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Lakin bu yanaşmanı nüvə enerjisi istehsalçısı olan bütün ölkələrə şamil etmək düzgün olmazdı. Belə ki, bura Ermənistanda istismar müddətini başa vurmuş və ağır qəzal vəziyyətdə olmasına rəğmən, hələ də fəaliyyət göstərən "Metsamor" Atom Elektrik Stansiyasını misal göstərə bilərik.



Bundan əlavə, atom enerjisi istehsalı üçün xammal rolunu oynayan uran ehtiyatlarının təbiətdəki məhdudluğu bu enerji növünə olan ümidləri xeyli azaldır. Doğrudur, okean sularında həll olmuş halda 70-dən çox kimyəvi elementdən biri kimi uran ehtiyatı da xeyli çoxdur. Belə ki, hesablamalara görə, hər 1 m³-ə təxminən 3 mq uran əldə etmək mümkündür. Okeanların ümumi həcmnin təqribən 1,37 mlrd. km³ olduğunu nəzərə alsaq, okean sularında ümumilikdə təxminən 4,5 milyard ton uran olduğu qənaətinə gələ bilərik. Mövcud resursun yarısını əldə edə biləcəyimizi fərz etsək, qazanılmış uran ehtiyatı ilə təqribən 6 500 illik 3 000 GW gücə malik nüvə enerjisinə olan tələbatımızı ödəyə bilərik. Lakin hələlik bu ehtiyatlardan istifadə həm iqtisadi cəhətdən əlverişli hesab edilmir, həm də texnoloji baxımdan məqbul sayılmır. Belə ki, 2002-ci ildə Yaponiya Atom Enerjisi Tədqiqat İnstitutundan bir qrup tədqiqatçının xüsusi avadanlıqlar vasitəsilə Sakit okean sularında 240 gün ərzində apardıqları praktiki araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, okean sularından uranın əldə edilməsi məqsədilə sərf olunan maliyyə xərcləri uranın faktiki qiymətindən üç dəfə yüksəkdir.

Digər tərəfdən, təbiətdə baş verən təbii fəlakətləri və texnogen qəzaları da nəzərə alsaq, görərik ki, baş verə biləcək hər hansı qəza zamanı ətraf mühitə radioaktiv maddələrin yayılması böyük fəlakətlərə səbəb ola bilər. Belə ki, dünyada atom energetikasının inkişaf tarixi məhz atom elektrik stansiyalarında baş verən üç böyük miqyaslı qəza ilə "ləkələnmişdir". Bu qəzalardan birincisi 28 mart 1979-cu ildə ABŞ-ın "Three Mile Island" Atom Elektrik Stansiyasında, ikincisi

26 aprel 1986-cı ildə Ukraynanın "Çernobil" Atom Elektrik Stansiyasında, üçüncüsü isə 11 mart 2011-ci il tarixdə Yaponiyanın "Fukusima-1" Atom Elektrik Stansiyasında baş vermişdir. Məhz bu kimi qəzalar onu göstərir ki, heç bir ölkə, hətta inkişaf etmiş ölkələr belə bu kimi bədbəxt hadisələrin təkrarlanmasından sığortalanamamışdır.

Atom elektrik stansiyalarında yaşanan bu kimi ağır qəzalar nəticə etibarlı ilə bu enerji mənbəyindən istifadəyə əsaslı sürətdə mənfi təsir göstərməklə, onun heç də uğurlu alternativ enerji mənbəyi olmadığını sübut etdi. Təkcə Yaponiyada baş verən Fukusima faciəsindən sonra əhəlinin kəskin etirazları ilə qarşılaşan Almaniya federativ hökuməti əsaslı təmir və yenidənqurma işlərinin həyata keçirilməsi məqsədilə 31 may 2011-ci ildən 2022-ci ilədək ölkədəki nasaz vəziyyətdə fəaliyyət göstərən 17 nüvə reaktorunun fəaliyyətini dayandırmaq qərarına gəldi. Avropa İttifaqı daxilində keçirilmiş ümumi sorğu isə onu göstərir ki, Avropa əhalisinin 70%-i nüvə enerjisindən istifadənin əleyhinədir və onun yaratdığı risklərin üstünlüklərinə nisbətdə daha çox olduğu qənaətinə diirlər.

BMT-nin Atom Enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentliyinin 2021-ci il üzrə hesabatına əsasən, gələcəkdə bu kimi faciələrin bir daha yaşanmaması məqsədilə bu günə qədər dünyada ümumilikdə 97 556 MVt gücə malik 202 ədəd istismar müddətini başa vurmuş nüvə reaktorlarının fəaliyyəti dayandırılmışdır. Bu sırada ilk yerləri ABŞ (41 əd./19 976 MVt), Böyük Britaniya (35 əd./7 270 MVt), Almaniya (30 əd./22 180 MVt), Yaponiya (27 əd./17 119 MVt) və Fransa (14 əd./5 549MVt) tutur.

Eyni zamanda qəza halları riskinin olması ilə yanaşı, nüvə enerjisinin əldə edilməsi zamanı işlənmiş yanacaqın zərərsizləşdirilməsi məsələsi də indiyədək öz həllini tapmayan açıq məsələ olaraq qalmaqdadır. Belə ki, elmi tədqiqatlara əsasən, radiaktiv nüvə tullantıları təxminən 25 000 il aktiv qalır ki, bu cür tullantıların da təhlükəsizliyi və düzgün şəkildə saxlanması prosesinin təşkilinə ciddi nəzarət edilməsi olduqca zəruridir. ●



Dünyanın ən yaxşı ekranına sahib telefon hansıdır?

Dünyanın ən yaxşı ekrana sahib telefonu açıqlanıb.



Xarici media xəbər verir ki, "Honor Magic5 Pro" model smartfonu ən yüksək keyfiyyətli ekrana malik telefon seçilib. Bu telefon qısa zaman öncə ən yaxşı kameralı telefon seçilmişdi.

Telefonun displeyi 151 xal toplayıb ki, indiyədək heç bir başqa ekran bu qədər yüksək nəticə əldə etməyib.

"Honor Magic5 Pro" model cihazın əsas üstünlükləri aşağıdakılardır:

Bütün işıqlandırma şəraitində ideal parlaqlıq;
Qapalı məkanda yaxşı görüntü ötürülməsi;
Toxunmağa dəqiq və sürətli reaksiya;
Titrəmənin olmaması.

Arxeoloqlar Xeops ehramında gizli dəhliz aşkar ediblər

Qədim dünyanın salamat qalmış yeddi möcüzəsindən sonuncusu olan Xeops ehramının şimal tərəfində 9 metr uzunluğunda və təxminən 2,10 metr enində gizli və möhürlənmiş dəhliz aşkar edilib.



Dəhliz müasir skan texnologiyasından istifadə edilməklə Misirdən olan bir qrup arxeoloq və elm adamı tərəfindən aşkarlanıb.

Arxeoloqlar dəhlizin hələ ki, hansı funksiyasını yerinə yetirdiyini bilmədiklərini qeyd ediblər və onu "kamera" adlandırıblar, çünki oraya kənardan giriş yoxdur.

Qeyd edək ki, 2017-ci ildə elm adamları Xeops ehramının içərisində daha bir möhürlənmiş 30 metrlik dəhliz kəşf ediblər.

Alimlər Venera və Yer kürəsi arasında oxşarlıq aşkar ediblər

Uzun müddətdir alimlər güman edirdilər ki, Veneranın litosferinin qalınlığı tektonik lövhələrin hərəkətini dəstəkləmək üçün çox böyükdür. Lakin indi Kaliforniya tədqiqatçıları aşkar ediblər ki, Venera tektonik planda Yer kürəsindən çox fərqlənir.



Venera yer qrupu planetlərinə aiddir və Mars və ya Merkuri ilə müqayisədə, bizim planetimizə oxşardır. Əsas oxşarlıq ondan ibarətdir ki, Yer kürəsi və Venera kosmosa istilik enerjisi saçır, deməli, onun nüvəsi tektonik lövhələrin aktiv hərəkətini dəstəkləyə bilmək üçün hələ kifayət qədər istidir.

Kaliforniyada yerləşən Reaktiv Hərəkət Laboratoriyasından olan astronomlar müəyyən ediblər ki, bu cəhətdən iki qonşu planet bir-birindən fərqlənir.

Alimlər bu nəticəyə "Magellan" planetlərarası stansiyası tərəfindən 1990-cı illərdə toplanmış məlumatları analiz edərək və litosferanın qalınlığını hesablayıb, geoloji və vulkanik

fəallıq nəticəsində yaranmış səthlərin daxilində ayrılığı ölçərək gəliblər.

Astronomlar hesablayıblar ki, saçılan istiliyin miqdarına görə, Venera Yer kürəsindən orta hesabla daha aktiv tektonikdir və o, hazırda geoloji inkişafın erkən mərhələsindədir.

Tədqiqatın nəticələri "Nature Geoscience" jurnalında dərc edilib.

Astronomlar güclü aktiv qalaktika nüvəsi aşkar ediblər

Qalaktikaların aktiv nüvələri alimlərin əvvəllər hesab etdiyindən daha çox gücə ayıra bilirlər. Bu haqda Kaliforniya Universitetinin alimləri bildirib.



Bir çox qalaktikaların mərkəzində aktiv nüvələr yerləşir. Alimlər hesab edirlər ki, ağır çəkili qara dəlik özünə maddələri çəkərək onları yüksək temperaturlara qədər sıxıb qızdırmaqla bu nüvələri əmələ gətirir. Bu, enerjinin müxtəlif formalarda güclü ayrılmasına gətirib çıxarır. Bu halda ən parlaq aktiv nüvələr qalaktikada olan bütün digər ulduzların işığını tutmağa qadirdir.

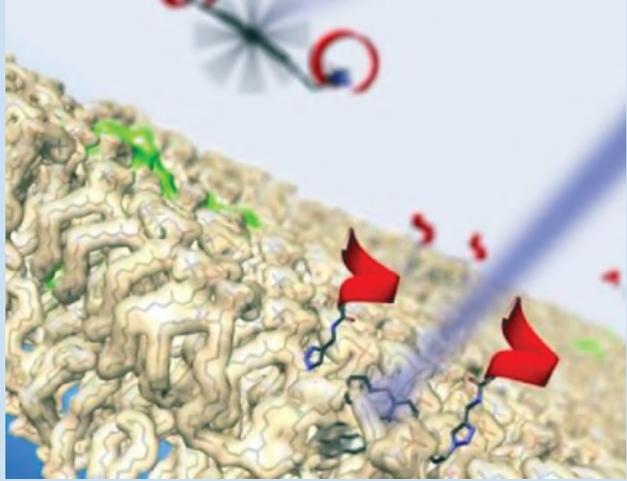
Alimlər müəyyən ediblər ki, bugünədək bu obyektlərin real gücünü qiymətləndirməyiblər. Bu yanlışlıq nüvələri əhatə edən böyük miqdarda qaza və toza görə baş verib.

"Bizim baxış bucağımızda xırda hissəciklər olduqda bu, arxada olanları daha tutqun edir. Biz bunu Günəşin daha tutqun göründüyü istənilən aydın gündə qürubda görə bilərik. Uzun müddət bu effekt əhəmiyyətsiz hesab edilirdi,

lakin biz müəyyən etdik ki, tipik aktiv qalaktika nüvəsinin uzaq ultrabənövşəyi şüası olduqca güclü tutqunlaşır", - deyə işin müəlliflərindən biri Martin Qaskell bildirib.

Xərçəng hüceyrələrini öldürən molekulyar nanoaşınlar yaradılıb

Böyük Britaniya və ABŞ-dan olan tədqiqatçılar qrupu xərçəng hüceyrələrinin hüceyrə membranlarında dəşiklər açaraq onları öldürməyə qadir olan yeni tip molekulyar aşın hazırlayıblar.



Qazma prosesi ultrabənövşəyi işığın təsiri altında saniyədə 2-3 milyon sürətlə fırlanan molekulların hissələrindən istifadə etməklə həyata keçirilir.

Molekulyar aşınlar xəstənin bədəninə mövcud üsullardan biri ilə daxil edilir. Bu molekullar qana daxil olduqdan sonra xüsusi kimyəvi xüsusiyyətlərinə görə xərçəng hüceyrələrini özləri aşkarlayaraq onların səthinə yapışırlar. Kənardan verilən ultrabənövşəyi işıq molekulyar aşının "qazmasını" işə salır və xərçəng hüceyrəsinin hüceyrə membranında onun ölümünə səbəb olan dəşik yaranır.

Təcrübələr göstərdi ki, molekulyar aşınlar prostat xərçəngi hüceyrələri aktivləşdirildikdən cəmi üç dəqiqə sonra onları məhv edə bilib.



Cabbar MƏMMƏDOV
SOCAR-ın böyük mühəndisi

Zəlzələ və onun proqnozlaşdırılması üsulları

Neft-qaz quyularından zəlzələnin proqnozlaşdırılması işində istifadə imkanları

Son günlər qardaş Türkiyədə baş vermiş zəlzələ faciəsi bu mövzunu dünyada bir daha aktualaşdırdı. Azərbaycanın Türkiyə ilə bərabər Avrasiyadan qopan nəhəng tektonik plitələrdən birinin sərhədində yerləşməsi səbəbindən, zəlzələ təhlükəsi Azərbaycan üçün də ən həssas mövzulardan biridir və biri olaraq da qalasıdır. Bu səbəbdən bu məqalədə onun mexanizmi, proqnozlaşdırma üsulları, o cümlədən onun neft sektorunda inkası və s. barədə bir sıra qənaətləri ümumiləşdirməyə çalışırıq, ola bilsin burada qoyulan məsələlərdən bəziləri, hansısa ixtiraçıları bu sahədə yeni induktorları, sistemləri yaratmağa stimullaşdırar.

Müasir elmdə zəlzələlərin mənşəyi ilə bağlı əsasən aşağıdakı hipotezalar mövcuddur:

1) Ay öz perigeyində Yerə əlahiddə təsir göstərir ki, bu da konkret məkanda qravitasiya qradientini dəyişir;

2) Litosfer əvvəldən bütöv olmayıb, astenosferdə (mantiyanın üst səthində) 1-10 sm./il sürətlə "üzən" ayrı-ayrı plitələrdən (platformalardan, bloklardan) ibarətdir ki, bu da litosferdə diskret dəyişmələrlə müşayiət olunur;

3) Yerin elektrik və maqnit sahələrinin qarşılıqlı təsiri ilə;

4) Qütblərin öz yerlərini dəyişməyə başlaması faktoru ilə, hansı ki, adekvat geoloji reaksiyalara gətirib çıxarmalıdır;

5) Ərinmiş lavadan ibarət Yer nüvəsinin (mantiyanın) ellipsvari dövr etməsi və bunun da tektonik çatları dərinləşdirməsi ehtimalı ilə;

6) Qütblərdən ayrılıb ekvatora doğru yayılan hipotetik dalğalarla, hansılar ki, konkret en dərəcələrinə, yəni bu gün seysmik cəhətdən aktiv hesab olunan ərazilərdə kəşisir (amplitudaları bu yerlərdə üst-üstə düşür);

7) Öz tərəfimizdən biz bu sıraya o versiyanı da əlavə etmək istərdik ki, bir tərəfdən Yerin Günəş, digər tərəfdənsə öz orbiti ətrafında qeyri-inersial hərəkəti litosferə (Yerin quru sahəsinə): (a) mərkəzdənqaçma qüvvəsi ilə və (b) Korilies qüvvəsi ilə təsir göstərir ki, bunun da, öz növbəsində tektonik plitələri daim ekvadora doğru sürüşməyə meyilləndirməsi mümkündür.

8) Konkret olaraq bu günlərdə bizim regionda (İran, Suriya, Türkiyə və s.) seysmik aktivliyin bu dərəcədə aqressiv dinamikasının səbəbi-nə isə, şəxsən öz tərəfimizdən qonşu Ukraynada baş verən hadisələrlə qarşılıqlı əlaqədə baxılmasının tərəfdarıyıq, belə ki, böyük dağdıcı-

lıq effekti olan bombaların tətbiq olunduğu müharibə bölgələrinin yaxınlıklarında tarixən də zəlzələlərin baş verdiyi faktıdır.

Ümumi halda isə, istənilən Zəlzələ prosesində bu faktorların hamısı və ya bir neçəsi kompleks şəkildə rol oynayır. Yəni heç də bütün müharibələr ərazidə mütləq olaraq zəlzələ törətmir, və ya heç də bütün zəlzələlərin səbəbi qonşuluqda gedən müharibələr olmur. Sadəcə, zəncirin zəif bənddən qırılması üçün kənar bir təsirə ehtiyac olur, hansı ki, baş verməsəydi, ola bilsin həmin seysmik enerji zamanca daha az amplituda ilə və daha zəif təsirlə ötüşə bilərdi.

Zəlzələ probleminin son günlər aktuallaşdığını nəzərə alaraq, seysmik aktivliyin simptomlarından, yəni zəlzələdən bir müddət əvvəl xəbər tutmağa imkan verən əlamətlərdən bəzilərini bu məqalədə toplamağa çalışırıq:

a) Zəlzələdən bir neçə il əvvəl yeraltı (o cümlədən, quyu, mədən) mayelərin (su, neft, qaz-kondensat) tərkibində təsirsiz qazların, ələlxüsus radonun (Rn) miqdarı artmağa başlayır və zəlzələyə bir neçə ay qalmış konsentrasiya maksimum həddə çataraq, stabilləşir;

b) Zəlzələyə bir ay qalmış yer altında uzununa seysmik dalğaların sürəti zəifləyir və onun eninə seysmik dalğalara nisbəti $V_p/V_s < 1,7$ həddində olur;

c) Azərbaycan alimlərinin (Akif Əliyev, Adil Əliyev) müəyyən etdiyinə görə, zəlzələdən bir müddət əvvəl "palçıq vulkanları" aktivləşir;

d) Bir neçə gün qalmış yeraltı quyu sularının səviyyəsi enir və zəlzələyə bir gün qalmış, "dilatansiya effekti"nin nəticəsi olaraq, öz əvvəlki səviyyəsinə qayıdır;

e) Bilavasitə Yer səthi yaxınlığında neytron şüalanmasının səviyyəsi dəfələrlə yüksəlir;

f) Bir gün və ondan da az vaxt qalmış atmosferin elektrik və maqnit sahələrinin gərginlikləri anomal səviyyədə yüksəlir; dağ süxurlarının müqaviməti zəifləyir;

e) Bir gün və ondan da az vaxt qalmış heyvan və cücülərdə dəliliyə bənzər anormal psixi oyanmalar baş verir, ələlxüsus yeraltı yuvalarda yaşayan heyvanlar və cücülər öz yuvalarını tərk edib, bu yerlərdən uzaqlaşmağa can atırlar, yu-



valarına girməkdən imtina edirlər. Aşağıda zozosferin müxtəlif nümayəndələrinin zəlzələyə verdiyi reaksiyalarının bəzilərini sadalayırıq:

- Ev heyvanları dəli kimi ora-bura vurnuxur, səbəbsiz olaraq həyəcan səsinə aləmə yayır, qəzəblərini bir-birinin üstünə töküüb bir-biri ilə vurur, yuvasına girməkdən imtina edir, sanki yaxınlıqda canavar varmış kimi, narahatlıq və həyəcan içərisində səhərə qədər yatmırlar;

- Ev quşları həyəcan və narahatlıq içərisində qışqırırsız, öz hınlarına qayıtmaqdan imtina edir, uçub həyətdə ən hündür nə varsa onun üstünə qonurlar (məs., hündür hasarın, divarın, damın və b. üstünə qalxırlar).

- Yer altında yaşayan bütün heyvanlar, o cümlədən, ilanlar, qarışqalar, siçanlar, porsuqlar və b. hətta qışın şaxtalı vaxtı da olsa, yerin üstünə çıxır və ətraf insanlarla dolu olsa da, onlara fikir vermədən, aralarından keçərək bu yerlərdən uzaqlaşırırlar;

- Quşlar maksimum yüksəklikdən uçur və ya ümumiyyətlə, buraları tərk edirlər;

- Balıqlar başqa yerə miqrasiya edir, akvarium balıqları fasiləsiz, narahatlıqla akvariumun içində vurnuxur, az qala akvariumdan çıxmaq istəyir, bəzən balıqlar oriyentasiyalarını itirərək, böyük dəstə ilə özlərini sahilə atıb ölürlər,

dəniz və okeanların ən dərin qatlarında yaşayan balıqlar səthə çıxırlar. Məsələn, 12.01.2011-ci il tarixində Haitidə, 27.02.2011-ci il tarixdə Çilidə baş verən dəhşətli zəlzələlərdən bir neçə gün əvvəl adətən okeanların bir neçə km dərinliyində yaşayan çoxlu sayda kəmərlə balıqlarının (oarfish) kütləvi surətdə bu ölkələrin okean sahillərində can verən vəziyyətdə tapılması barədə məlumatlar yayılmışdı. Bu faktla sonradan həmin ölkələrdə baş verən dəhşətli zəlzələlər arasında qanunauyğunluqdan bəhs edən "The telegraph" 04.03.2011-ci il tarixdə yazmışdı: "İndi də bu balıqlar kütləvi surətdə Yaponiya sahillərində görünür. Növbəti qurban Yaponiya deyil ki?". Ondan bir həftə sonra Yaponiya məşhur zəlzələ faciəsini yaşadı. Bir sözlə, əgər dənizdə tora əcaib heyvan düşübsə, deməli, yaxın vaxtlarda buralarda zəlzələ olacağına hazırlaşmaq pis olmazdı;

- Heyvanlar aclıq "elan" edirlər (yəni hansısa gün tələyə nəşə bir heyvan və ya quş düşübsə, deməli, həmin gün zəlzələ ehtimalı yoxdur) və s.

Zoosferin müxtəlif nümayəndələrinin bu seysmosenzitivliyi, onların hiss orqanlarının insandan fərqli diapazonda işləməsi və buna görə də həm yerin altında və həm də atmosferdə baş verən fiziki-kimyəvi prosesləri (məsələn, yer qatının zəlzələöncəki mikrotitrəyişlərini) daha tez hiss etməsi faktoru ilə bağlıdır. Öz tərəfimizdən biz bu səbəblər sırasına seysmik gərginlik ərəfəsində atmosferin elektrik və maqnit sahələrində əmələ gələn dəyişikliklərin hava aerozollarını yükləməsi, bununsa canlıların qanındakı dəmir mənşəli hemoqlobinə təsir göstərməsi faktorunu da əlavə edə bilərik. Yəni, sadə dildə desək, zəlzələ öncəsi ərazidə atmosferin maqnit sahəsi 100 volt/metrədən 1000-4000 volt/metrə qədər yüksəlir ki, bunun da qanda hemoqlobinə təsirsiz qalması mümkünsüzdür - hansı ki, xəstə insanlarda və zərif hissiyyətə malik heyvanlarda narahatlıq formasında özünü büruzə verir.

Yeraltı tektonik proseslər, digər bütün geodinamik proseslər kimi, neft sektorunda da müəyyən proseslərlə müşayiət edilir, hansıları ki, 2 mərhələyə bölmək olar: Zəlzələdən əvvəlki və sonrakı mərhələyə.

Zəlzələdən sonrakı mərhələ təxminən aydındır: bilavasitə yataqların yaxınlığında baş verən tektonik proseslər layların deformasiyasına və neftin miqrasiyasına səbəb ola bilər.

Zəlzələdən əvvəlki mərhələdə isə - seysmik gərginliyin quyudaxili təzyiqlə təsir göstərməsi labüd olur, hansı ki, debitin dinamikasındakı qeyri-xətti dəyişikliklər formasında təzahür edə bilər. Yuxarıda qeyd olunmuşdu ki, zəlzələyə bir neçə gün qalmış yeraltı quyu sularının səviyyəsi enir və zəlzələyə bir gün qalmış, öz əvvəlki səviyyəsinə qayıdır. 1885-ci ildə Reynolds tərəfindən kəşf edilmiş və elmdə "dilatansiya" adlandırılan bu effekt təkcə suya deyil, bütün mayelərə aiddir. Bu effektin səbəbi isə, konkret regionda seysmik enerjilərin akkumulyasiya mərhələsində kollektor-süxurların "Darsi əmsalını" parabolik trayektoriya üzrə dəyişməsi faktı ilə əlaqədardır. Beləliklə, konkret bir yataq üzrə debitin dinamikasında müşahidə olunan kəskin dəyişikliklər (o cümlədən, depressiya fazasında olan bəzi quyuların aktivləşməsi), digər faktorlarla yanaşı, həm də həmin ərazilərdə seysmik aktivləşmənin əlaməti kimi interpretasiya oluna bilər.

Nəzərə alsaq ki, ölkəmiz neft-qaz ölkəsi olduğu üçün bizdə yer təkinin, yeraltı proseslərin öyrənilməsi, izlənməsi hətta bir sıra inkişaf etmiş dünya ölkələrindən qat-qat yüksək səviyyədədir (hansılardan ki, iqtisadiyyatı yeraltı yox, yerüstü proseslərlə, sərvətlərlə əlaqəlidir), o zaman ola bilsin, seysmoloq alimlərimiz neft sektorumuzun yüksək texniki inkişaf səviyyəsindən, seysmologiya üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən potensialından həm də ölkəmizin seysmik təhlükəsizliyinin təmini üçün də istifadə edə, seysmoloqlarla neft mütəxəssislərimiz birgə layihələr işləyib hazırlaya bilərlər.

Mərkəzi induktorları neft sektoru bazasında dayanan, köməkçi detektorlar yerində isə yuxarıda sadaladığımız bütün simptomların izlənməsindən istifadə olunduğu və nəticələrin süni intellektlə analiz edildiyi vahid bir şəbəkə yaratmaqla, düşünürük ki, ölkəmizin seysmik təhlükəsizliyini təmin etmək üçün effektiv bir "qalxan" yaratmaq olar. ●



İslam SADIQ
AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya elmləri doktoru



Pərinaz SADIQLI
Bakı Avrasiya Universiteti,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Qarabağ camaatının İrəvan dağlarındakı yaylaqları

Türk xalqı yarandığı gündən ovçuluq edib, əkin əkib, heyvan saxlayıb. Ət, süd, un və onlardan hazırlanan yeməklər türklərin süfrəsindən heç vaxt əksik olmayıb. Əkinçiliyin oturaq həyatla bağlılığı şübhə doğurmur. Türklərin elmə bəlli olan əkinçilik tarixi 7-8 min ildən çoxdur. Heyvan saxlayan türklər də oturaq həyat yaşayırdılar, yəni onların hər vaxt dəyişməyən yaşayış yerləri, evləri-eşikləri, əkin-səpinləri, bağ-bağatları var idi.

Belə təsəvvür yaranmasın ki, əkinçi türklər heyvan saxlamır, heyvandar türklər də əkin əkmirdilər. Təsərrüfatın bu iki sahəsi türklər üçün həmişə bir-biriylə sıx bağlı olub. Heyvanların peyinindən əkinçilikdə gübrə, əkinçilik məhsullarından heyvandarlıqda yem kimi istifadə edilib. Həm də türkləri çox və az heyvan saxlayanlar olmaqla iki yerə bölmək lazımdır. Çox heyvan saxlayan türklər mövsümlə bağlı olaraq yayda yaylağa, qışda qışlağa köçürdülər. Hər bir ailənin, nəslin, coğanın, tirənin də özünün yaylaq və qışlaq yerləri, həmin yerlərdə yurdları və yataqları vardı. Yaylaqdakı yerlər yurd, qışlaqdakı yerlər isə yataq adlanırdı və çox ciddi bir səbəb olmasaydı, onlar heç vaxt dəyişməzdi. Ciddi səbəblər isə yalnız böyük savaqlar və güclü təbii fəlakətlər olardı. Camaat yayda yaylağa, qışda qışlağa köçürdü. Yazda və payızda isə daha çox daimi yaşayış yeri olan kəndlərdə yaşayırdı. Bu köç hamıya aid deyildi. Yuxarıda deyildiyi kimi, yalnız çoxlu mal-heyvan saxlayanlar yaylağa və qışlağa köçürdülər. Biz "Dədə Qorqud"da bu köçün çox gözəl örnəyini görürük. Oğuz yayda yaylağa köçərkən Sarı Çoban göldə çimən pəri qızını tutur və ondan Təpəgöz doğulur.

Türklərin bu köçlərini başda rus alimləri olmaqla hind-avropalılar daha çox bilə-bilə, düşünərək, bəzən də bilməyərək, yaxud axına qoşularaq kö-

çərilik adlandırılar və mahiyyətini də özlərinə lazım olan, yəni öncədən düşündükləri tərzdə açıqlayıblar. Həmin mahiyyət də budur ki, guya türklərin daimi yerləri-yurdları olmayıb, oturaq yaşamayıblar, heybəsini atının tərkinə bağlayıb, çomağını da çiyninə alıb, mal-qoyunu qabağında gəzərgi həyat sürüblər. Kökündən yanlış olan, həqiqətlə heç bir ilişgisi tapılmayan bu fikir sonradan konsepsiyaya çevrildi və türklərin tarixi onun qadağaları çərçivəsində öyrənilərək təhrif edildi. Göz görə-görə qaranın yerinə ağ, ağın yerinə qara yazıldı. Sonradan türk bilginləri də bu uydurma konsepsiyaya qoşuldular, kor-korana, bu köçlərin əsl mahiyyətinə varmadan, onu açmadan, gerçəyi görmədən və görmək istəmədən, bilmədən, yazılan yanlışlıqları təkrarlamaqla türkü sevməyənlərin dəyirmanlarına su tökdülər. Bu konsepsiya bir çox bilginlərdə qorxu yaratdı, həqiqəti düşünməkdən və yazmaqdan çəkildilər, sonda saxtakarlığa yuvarlandılar. Bu uydurma konsepsiyanın da kökündə duran əsas fikir budur ki, türklər heç vaxt heç yerdə daimi yaşamayıblar. Elə ona görə də türklərin Qafqazdan danışıqda Qafqaza, Azərbaycandan danışıqda (söhbət bütöv Azərbaycandan gədir) Azərbaycana, Orta Asiyadan danışıqda Orta Asiyaya, Anadoludan danışıqda Anadoluya və s. gölmə olduqlarını yazırlar. Ancaq həmin yerlərə hardan gəldiklərini demirlər, çünki heç yerdən gəl-

məyiblər. Hətta türklərin ilk vətəninə tapmaq fikrinə düşüb, onu axtaranlar da olub. Ancaq bu axtarıqların sonunda heç nə tapmayıblar, çünki türklər bu gün harda yaşayırlarsa, ora onların ilk vətənidir.

Azərbaycanda yaylaq-qışlaq həyatı Sovetlər dönməndə də vardı və bu gün də davam edir. Məsələn, Qazax, Tovuz, Şəmkir və Gədəbəy rayonlarının yaylaqları daha çox Göyçədə, Dilicanda, Qaraqoyunluda, qışlaqları isə Ceyrançöldə idi. SSRİ dağılandan sonra həmin yaylaqların yolları bağlandı, o torpaqlar hələlik ermənilərə qaldı.

Qarabağ, Naxçıvan, Borçalı, Dərbənd, Mil, Muğan, Şirvan bölgələri də eyni həyatı yaşayırdı. Qarabağ camaatının dədə-bədə yaylaqları İrəvan dağlarında, Zəngəzurda yerləşirdi. Onların bir hissəsi də Naxçıvanda və Təbriz yaxınlığında yaylayırdılar. Bu yaylaqların hamısı Qarabağ camaatının qanunu mülkiyyəti olmuşdur. Tarixi qaynaqlarda belə göstərilir. 1827-ci ildə Türkmənçay anlaşması bağlandıqdan və ermənilər kütləvi şəkildə İrəvan xanlığının torpaqlarına köçürüldükdən sonra da Qarabağ camaatı İrəvan dağlarına yaylağa çıxırdılar. Lakin ermənilər zaman-zaman İrəvanda və onun dörd hündəvərində daha sıx toplaşaraq havadarlarının köməyi ilə nəinki Qarabağ camaatının yaylaqlarını zəbt etdilər, hətta yerli türkləri də yavaş-yavaş sıxışdırıb öz ata-baba vətənlərindən qovdular.

Bu gün Qarabağ camaatı İrəvan dağlarındakı yaylaqları ancaq öz babalarından, nənələrindən eşitdikləri kimi xatırlaya bilirlər. Tarix isə heç nəyi unutmur. Bu gün Qarabağ camaatının İrəvan dağlarındakı yaylaqları adbaad tarixin daş yaddaşında və yazılı qaynaqlarda yaşayır. Belə qaynaqlar çoxdur, onlardan biri də yuxarıda adını çəkdiyimiz "Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri"dir.

Öncədən onu da deyək ki, Qarabağ camaatı yaylağa dağılıq halda köçmüşdü. Hər nəslin, tirənin, coğanın, oymağın öz yurdu vardı və bir adamın, nəslin və s. yurduna başqası düşmüşdü, çünki türklər ermənilərdən fərqli olaraq heç vaxt başqasının yerinə yurduna, torpağına göz dikməyiblər. Bir adamın yurduna başqası düşəndə də mütləq onun yiyəsindən razılıq alırdı. Yaylaq dövrü üç ay çəkirdi. Bu fikirləri Azərbaycanın bütün bölgələri haqqında söyləmək olar. Yaylaq-qışlaq köçünün qayda-qanunları hər yerdə eyni olub. Əksər bölgələrimizdə bu gün də yayda yaylağa, qışda qışlağa köçənlər var.

Tarixi qaynaqlarda Qarabağın iki böyük tayfasının adı daha çox çəkilir. Onlardan biri Cavanşir, di-

gəri Otuzikilər adlanır. Əslində onları tayfa adlandırmaq doğru deyil, çünki tayfa çox geniş tutumlu anlayışdır. Məsələn, Oğuzlar tayfadır. Onun 24 boyunun adı bizə bəllidir. Hər boyun da neçə-neçə oymağı, tirəsi, coğası və s. var. Cavanşir və Otuzikilər də Oğuz tayfasının tərkibinə daxildir. Tayfa içində tayfa ola bilməz. Ancaq tarixi qaynaqlarda olduğu kimi, biz də şərti olaraq Cavanşir və Oruzikilərdən danışanda tayfa terminini işlədəcəyik.

Cavanşir tayfasının ən iri oymaqlarından biri Yağlıvənd adlanırdı. Bu oymaq Kür qırağında, Arazbar sancağındakı Xan arxının və Kamalkənd çayının subasarında Aral, Həsirkörpü adlı yerlərdə qışlayır, Köndələn çayının yaxınlığında əkin əkir, torpaqlarını həmin çayların və arxın suyuyla suvarırdılar. Yağlıvənd oymağının yaylağı İrəvan dağlarındaydı. Həmin yaylaqlar Guney (yəni güntutan, gündöyən), Pərixan, Yaxınlı və Zilxaç adlanırdı. Yağlıvənd oymağının adı Füzuli rayonundakı Yuxarı Yağlıvənd və Aşağı Yağlıvənd kəndlərinin adında yaşayır.

Yağlıvənd oymağının tirələrindən birinin adı Gecəgözlü adlanırdı. O da qaynağa oymaq kimi düşüb. Biz onu da tirə adlandırırıq. Füzuli rayonundakı Gecəgözlü kəndinin bu tirənin adını daşdığına heç bir şübhəmiz yoxdur, çünki bir tirəyə və kəndə təsadüfən bu cür eyni ad qoyula bilməzdi. Adın özü də bunu aydın şəkildə göstərir, burada başqa yozum ağılabatan deyil.

Gecəgözlü tirəsi də İrəvan torpağındakı Keşəgündə yaylağında yaylayırdı. Qışlağı Arazbar sancağındakı Xan arxının qırağında olub. Köndələn çayından çəkilmiş Çərəkən arxının qırağında əkin əkilərlər.

Cavanşir tayfasının Mahrızlı oymağının yaylaqları da İrəvan torpağında yerləşirdi. Onlar Qarabağın aralarında qışlayırdılar. Bayat torpağında və Latan arxının qırağında əkin yerləri vardı.

Mahrızlı oymağı böyük bir elat olub. Mahrızlı etnonimi hazırda Ağdam və Qubadlı rayonlarındakı Mahrızlı kəndlərinin adında və digər mikrotoponimlərdə saxlanmışdır.

Cavanşir tayfasının İbadi oymağının camaatı Bayat torpağında Üzərlik çayının qırağında taxıl, bostan və yem bitkiləri əkir, həmin çayın suyu ilə suvarırdı. Aran Qarabağda Əlibəy çayının yaxınlığında qışlayırdı. Yaylaqları İrəvan torpaqlarında yerləşirdi və Yıxılmış adlanırdı.

Sofulu oymağı Xaçın nahiyəsindəki Tərnəğüd torpağında əkin-səpinlə məşğul olurdu. Qışlaqları

Muxur dağının ətəyində yerləşirdi. Üç ay yayda İrəvan torpağındakı Qızıltəpə yaylağına çıxırdılar. Bura onların daimi yaylaq yerləri idi.

Sofulu böyük oymaqlardan biridir. Onların adını Tovuzdakı, Ağdam, Qazax, Cəbrayıl rayonlarındakı Sofulu kəndləri yaşadır. Sofulu oymağının bir nəslə də hazırda Zəngilan rayonunun Sobu kəndində yaşayır. Sobu Sofu adının təhrif olunmuş şəklidir. Sobu kəndinin camaatı sofulu olduğunu yaxşı bilir. Sofulu oymağının bir nəslə də Tovuz rayonundakı Azafli kəndində coğadır. Şair Zirəddin Qafarlı Azafli kəndinin Sofulu coğasındandır. Sofulardan olduğunu, atasına sofulu oğlu Əhməd dediklərini də unutmur.

Sofulu şəxs adları da var. Köndələn Sofuhəsən adlı bir toponim də bəllidir.

Cavanşir tayfasının Dədəli oymağı Köndələn çayının qırağında taxılçılıqla məşğul olurdu. Qışlağı Arazbar sancağında, Xan arxının qırağında yerləşirdi. Bu camaatın İrəvan əyalətində yerləşən yaylaqları Əyridərə və Sarıyar adlanırdı.

Dədəli Cavanşir tayfasının böyük oymaqlarından biridir. Azərbaycanda Dədəli adlı bir neçə kənd var ki, həmin oymaqla bağlıdır. Füzuli, Xaçmaz, Ağsu rayonlarındakı Dədəli kəndləri eyni coğrafiyada olmasa da, hamısı bir etnonimdən yaranmışdır. Bir kənddən köçüb başqa yerə gedənlər əksər hallarda adı da özləriylə aparırdılar. Azərbaycanda belə kəndlər çoxdur. Həm də bu fikir daha çox etnonimlərdən yaranmış adlara aiddir.

Cavanşir tayfasının Qarıvənd oymağının İrəvan dağlarındakı Yıxılmış yaylağında yurd yerləri vardı. Bu camaat həmçinin İrəvanda Zilxaç, Kilsə qayası, Ağtəpə adlı yaylaqlarda yaylayırdılar. Arazbar sancağındakı Balağan, Qələmə, Yüzbaşı, Sıparta qışlaqlarında qışlayırdı. Bayat torpağında və Şahbad arxının qırağında, Həsənəkən çayının yaxınlığında əkin-səpinlə məşğul olurdu.

Köçərli Cavanşir tayfasının ən iri və daha çox tanınmış oymaqlarından biridir. Tərtər rayonundakı Köçərli kəndinin adı da bu etnonimdən yaranıb. Qarabağda Köçərli soyadına da çox rast gəlinir. Azərbaycanın bir çox kəndlərində Köçərli nəsilləri yaxud tirələri, coğaları var.

Köçərli oymağının yaylağı İrəvan torpağındakı Börkdə və Yıxılmışda idi. Bura, yaylağa Qarabağın digər oymaqları və tirələri də çıxırdı.

Köçərli oymağı Çərəkən arxının qırağında əkin əkir, Doqquz pərçim adlı yerdə, həmçinin Dizaq na-

hiyəsindəki Kelli, Pəricik, Qura çaylarının qırağında, Leyləli məzrəsində, Tülyan, Çərəkən, Qaradağlı, Köndələn, Ərşə qışlaqlarında qışlayır və həmin yerlərdə əkin əkirdi. Əkinlərini adları çəkilən çay və arxlardan suvarırdı.

Cavanşir tayfasının iri oymaqlarından biri Bəhmənli. Füzuli rayonundakı Bala Bəhmənli qəsəbəsi, Bala Bəhmənli və Böyük Bəhmənli kəndləri, digər kəndlərdəki Bəhmənli coğaları Bəhmənli oymağının adını yaşadan toponimlərdir.

Bəhmənli oymağının camaatı 1920-ci ilə qədər yayda üç ay İrəvan torpağındakı Yıxılmış yaylağına dağa köçərdi. Ləmbəran torpağında qışlayar və əkin əkərdilər (s, 443).

Cavanşir tayfasının Sabir oymağının Vərəndə nahiyəsində Qaraçux adlı yerdə qışlağı olub. İrəvan torpağındakı Zilxaç yaylağında yaylayıblar. Bayat torpağında Həsənəkən çayının qırağında əkin əkib, həmin çayın suyuyla suvarıblar. Sabir oymağı çox güman ki, suvar/subar/sabir tayfasından olan camaatdır. Oymağın adı da bu fikri söyləməyə əsas verir.

Cavanşir tayfasının Sarıçalı tirəsi Xaçın nahiyəsində Tərnəgüd torpağında qışlayır, Bayat torpağında Doğalan və Zəliyan çaylarının qırağında əkin əkirdi. Torpaqbulaq yaylağında yaylayırdı.

Hazırda Azərbaycanda Sarıçalı oymağının adını yaşadan yeddi kənd var. Bu kəndlərdən üçü Ağdamda, biri Ağcabədidə, ikisi Tərtərdə, yeddincisi də Cəbrayıldadır. Yeddi kəndin Sarıçalı adlanması və onların hamısının Qarabağda yerləşməsi Sarıçalı oymağının böyüklüyünü göstərir.

Cavanşir tayfasının Üçoğlan tirəsi Yatalı, Hacıtar və Keçəvan çaylarının qırağında və Həsən-





qoca adlı aran yerində əkin əkirdi. Bu oymağın camaatı İrəvan dağlarındakı Qurxbulaq və Yıxılmış yaylaqlarına dağa çıxıb, üç ay orda qalırdı. Qışlaqları Bayat torpağında və Çelaberd adlı yerdəydi (s. 453).

Otuz iki tayfasının Məfruzi tirəsinin yaylağı İrəvan torpağında Alagölyeri, Çitqolu, Aralıq, Cəvilicə, Muxur, həmçinin Xaçın nahiyəsində Qarqar çayının yuxarısında və Alpağud adlı yerlərdəydi. Həmin camaat Yazır çayının qırağında əkin əkirdi.

Otuziki tayfasının Qiyaslı oymağının camaatı Həsir adlı yerdə qışlayır. Kotan və Kələki çaylarının qırağında əkin yerləri var. Qışlaqları Müşkabad kimi tanınan Qarabaldır çayının qırağındadır. Yaylaqları Alpağudda, Çaqlıda, Alagöldə, Ərdaşda və Binək kəndindədir. Bu yaylaqlar İrəvan və Zəngəzur dağlarında yerləşir.

Qiyaslı böyük oymaqlardan biridir. Ağdam, Ağsu, Qubadlı, Göygöl rayonlarındakı Qiyaslı kəndlərinin bu oymağın adını daşdığına heç bir şübhəmiz yoxdur.

Otuziki tayfasının iri oymaqlarından biri də Dəlilər adlanır. Bu oymağın camaatı Bayat torpağında Həsənəkən çayının qırağında qışlayır, həmin yerdə əkin əkir. Azərbaycandakı Dəlilər və Dəllər kənd adları bu oymağın həm adını yaşadır, həm də böyüklüyünü göstərir. Azərbaycanda üç dənə Dəllər (Ağsu, Saatlı və Şəmkir), Dəllər Cəyir və Dəllər Cırdaxan (hər ikisi Şəmkirdədi) kəndləri var. Bizim araşdırmalara görə, Dəllər və Dəlilər kəndləri Koroğlu dəlilərinin adlarıyla bağlıdır. Şəmkirin bütünlüklə çənlibəldə yerləşməsi və həmin kəndlərin üçünün

Şəmkirdə olması bu fikri bir az da gücləndirir. Onda Dəlilər oymağı da Koroğlu dəlilərinin adıyla bağlı olub.

Otuziki tayfasının Veysəlli oymağının qışlağı Vərəndə nahiyəsində Hacı özü adlı yerdədir. Oxublaq və Qoşacıqlar adlı yerlərdə əkin əkirlər. Yaylaqları İrəvan və Zəngəzur dağlarındakı Taxtadaş, Alpağud, Qozlu, Qatardaş, Çaxmaq və Üçtəpə adlı yerlərdə olub.

Veysəlli böyük oymaqlardan biridir. Füzuli rayonu ndakı Aşağı Veysəlli, Yuxarı Veysəlli, Göyçaydakı Veysəlli kəndləri bu oymağın adını yaşadan toponimlərdir.

Otuziki tayfasının Xəlil Fəxrəddinli oymağının qışlağı Bayat torpağında Ağcabədi kəndində, Dürəntəpə kimi tanınan Curbanda və Muxurdadır. Yaylaqları İrəvan dağlarındakı Kotanı, Qızıltəpə, Bөрk və Babalçıydadır (s. 457).

Otuziki tayfasının Şəkərbəyli oymağı Bərdə torpağında qışlayır, orada da əkin əkir. İrəvan torpağında Qırxbulaq və Qızıltəpə yaylaqlarında yaylayırdılar. Hazırda Azərbaycanda yalnız Gədəbəydə bir dənə Şəkərbəy kəndi var. O da bizim gümanımıza görə, bu oymağın adıyla bağlı deyil. Atabəy, Şəkərbəy və Gədəbəy üç qardaş olub. Hərəsinin adına bir kənd var. XVIII yüzillikdə iki dənə Gədəbəy kəndi olub. Onun biri hazırda rayon mərkəzidir, ikincisi yoxdur.

Otuziki tayfasının Qaraqoyunlu oymağının coğrafiyası çox genişdir. Onları yalnız Qarabağla bağlamaq olmaz. Bunu Qaraqoyunlu adlı kəndlər də aydın göstərir. Qaraqoyunlu oymaqları çox güman ki,

Azərbaycanda hakimiyyətdə olmuş Qaraqoyunlu sülaləsi ilə bağlıdır.

Azərbaycanda hazırda üç dənə Qaraqoyunlu kəndi var. Keçmiş Şəmşəddil mahalının böyük bir hissəsi Qaraqoyunlu adlanır. Hazırda o torpaqları ermənilər işğal eləyiblər. Qaraqoyunlu adlı digər toponimlər də var.

Otuziki tayfasının Qaraqoyunlu oymağının yaylağı İrəvan torpağındakı Ramsaqlı adlı yerdə olub. 1920-ci ilə qədər bu camaat ora yaylağa çıxıb. Qışlağı isə Arazbar sancağında Yarkəmər adlı yerdədir. Orada həm də əkin əkirlər.

Otuziki tayfasının Eymirli oymağının camaatı Oğuzların Eymir boyundandır. Buna şübhə yoxdur. Oğuzların bu boyundan olan camaat Azərbaycanın çox yerində, həmçinin Borçalıda yaşayır. Ağdaş rayonundakı Eymur kəndi bu boyun adını daşıyır.

Eymurlu oymağının camaatının qışlağı Arazbar sancağındakı Ərişə və Yolbaş adlı yerlərdə olub. Onlar burada həm də əkin əkiblər. Təbriz yaxınlığında, Qapan sancağında Üçtəpə yaylağında yaylayıblar. Qaynaqda deyilir ki, bu torpaqlar Qarabağa aiddir.

Otuziki tayfasının Bayəhmədli oymağı Kürün qırağında yerləşən Qarasuda qışlayır. Qarasu çayının qırağında, Xaçın nahiyəsində, Qabarta çayının subarsarında və Çelaberd nahiyəsində əkin-səpinləri var.

İrəvan torpağındakı Kilitüzü, Dərbənd, Uzunxaç, Gözəldərə, Gələncəvir və Səlim karvansarayı adlı yerlərdə yaylayırdılar. Bərdəyə tabe olan Qaxlı, Molla Bədəli, Nəbatiyan arxlarının qırağında Kütəhan kəndinin Qaraağac və Çuxur adlı yataqlarında, eyni zamanda Çərəli yatağında (Çərəli yatağı deyəndə Qubadlı rayonunun Çərəli kəndinin yatağı nəzərdə tutulur), Aldaş arxının kənarında, dörd dəyirmanı olan Alagöldə əkin əkirlər.

Otuziki tayfasının Atlıcalı oymağının Kürün qırağında Yastıyolda və Toğayziyadlıda qışlaqları və əkin-səpin yerləri var. Bu qışlaqlar hazırda Gəncənin yaxınlığında yerləşən Ziyadlı kəndinin torpaqlarında yaxud həndəvərində olmalıdır.

Yay aylarında Atlıcalı oymağının camaatı İrəvan torpağındakı Qaraxaç yaylağına çıxırdı.

Otuziki tayfasının Buğdayüzü oymağının camaatı Bayat torpağında Düznək çayının qırağında və Tosta (?) adlı yerdə qışlayır, orda əkin əkirdi. İrəvan əyalətinin sərhədlərindəki Urhud adlı yerdə yaylayırdı.

Cavanşir tayfasının Göyməhəmməd tirəsinin camaatı Dizaq nahiyəsindəki Çərəkən adlı yerdə qış-

layır, həmin yerdə Xatınabad və Kiçik Daban çaylarının qırağında taxıl və s. əkir. İrəvan torpağındakı Yıxılmış yaylağında yaylayır.

Cavanşir tayfasının Şıxbabalı tirəsinin camaatının Bayat torpağında, Qaraxan və Quttəpə adlı yerlərdə daimi qışlaqları var. Keştək nahiyəsindəki Kələkiarx çayının qırağında əkin əkirlər. İrəvandakı Qızıltəpə və Axur yaylaqlarında yaylayırdılar.

Otuziki tayfasının bəzi oymaq və tirələrinin yaylaq yerləri Təbriz yaxınlığında olub. 1828-ci ildə Türkmənçay müqaviləsi bağlanıb. Azərbaycan iki yerə bölünənə qədər Qarabağ camaatı yayda həmin yaylaqlara gedirdi.

Otuziki tayfasının Ozan oymağının camaatı Arazbar sancağında Eymirli camaatı ilə birlikdə Ərişə və Yolbaş adlı yerlərdə qışlayır və orada da əkin əkir. Yayda Eymirli camaatıyla birlikdə Təbriz torpağına, Qapan sancağındakı Üçtəpə yaylağına çıxırdılar. Ozan oymağının camaatı Bərdə sancağında Bədxəllafat kəndində qışlayır və əkin-səpinlə məşğul olur. Hazırda Azərbaycanda bu adda kənd yoxdur.

Otuziki tayfasının Mollalar oymağı Arazbar sancağında Xan arxının yanında Qaşqay adlı yerdə qışlayır və əkin əkir. Bu camaat Təbriz torpağında Qapan sancağında, Kosababa və Qaragöl adlı yerlərdə yaylayır.

Qarabağın Cavanşir tayfasının bəzi oymaq və tirələrinin yaylaq yerləri Naxçıvan sancağında olub. 1920-ci ildə qədim türk torpaqları olan Qərbi Azərbaycan ərazisində Ermənistan adlı dövlət yarandı. Bir qədər sonra Ermənistan Zəngəzuru işğal elədi və Qarabağ camaatının yaylağa gediş-gəliş yollarını bağladı.

Cavanşir tayfasının Dəmirli oymağı Arazbar sancağında qışlayır, orada da əkin əkirdi. Naxçıvan sancağının dağlarında Bazarçay deyilən yerdə yaylayırdı.

Cavanşir tayfasının Seyid Mahmudlu tirəsinin camaatı Naxçıvan sancağındakı Sisyan adlı yerə yaylağa çıxırdı. Bu camaat Arazbar sancağında qışlayır, Dizaq nahiyəsində Gülbar adlı çayın qırağında taxıl və s. əkirdi.

Göründüyü kimi, Qarabağ camaatının yaylaq yerləri daha çox İrəvan dağlarında olub. Bu camaatın az bir hissəsi isə Təbriz yaxınlığına və Naxçıvana yaylağa çıxıb. 1920-ci ildə qədim türk torpaqlarında ruslar indiki Ermənistan dövlətini yaratdıqdan sonra Qarabağ camaatının həmin yaylaqlara gediş-gəliş yolları bağlandı. ●



Ramin ƏLİZADƏ

AMEA Tarix İnstitutunun böyük elmi işçisi

Xocalı soyqırımı

və erməni faşizminin əsas istiqamətləri - deportasiya, ekosid və kultursid

"26 fevral 1992-ci ildə Xocalı şəhərində dünyada misli görünməyən dəhşətli bir vəhşiliyin şahidi olduq. Erməni hərbi quldurları aylarla tam mühasirədə saxlanan Xocalı şəhərini yerlə yeksan etdilər. Köməksiz mülki əhali azğın bir amansızlıqla qətlə yetirildi. Südəmər körpələrə, əlsiz-ayaqsız qocalara, qadınlara, uşaqlara belə aman verilmədi. Bütövlükdə, Azərbaycan xalqına qarşı yönəldilmiş Xocalı soyqırımı öz ağlasığmaz qəddarlığı və qeyri-insani cəza üsulları ilə bəşər tarixində tayı-bərabəri olmayan bir vəhşilik aktıdır. Bu soyqırımı, eyni zamanda, bütün bəşəriyyətə qarşı tarixi bir cinayətdir."

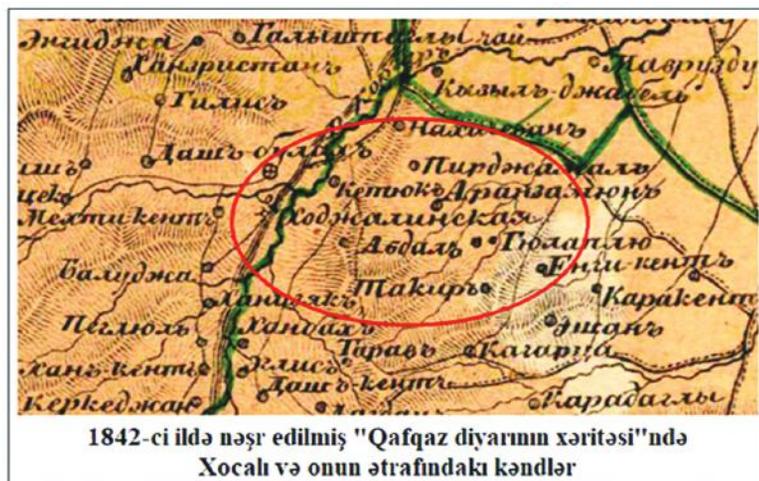
Heydər ƏLİYEV

Faşizm XX əsrdə dünya tarixində soyqırımalarına, ekosidə və kultursidə yol açan faciələrə səbəb olan ən təhlükəli hərbi-siyasi ideologiyadır. 2020-ci ilin payızında Müzəffər Azərbaycan Ordusu Qarabağı və Şərqi Zəngəzuru 30 illik işğaldan azad etdikdə bütün dünya şahid oldu ki, burada yaşayış məntəqələrinin, tarixi-mədəni abidələrin, flora və faunanın məhv edilməsinin, faydalı qazıntı yataqlarının talan edilməsinin əsas səbəbkarı erməni faşizmidir.

Qafqaz regionunun dinc həyatı XIX əsrin əvvəllərində çar Rusiyasının apardığı işğalçı müharibələr və müstəmləkə siyasətinin tərkib hissəsi olaraq yadelli etnik ünsür olan ermənilərin köçürülməsi ilə pozuldu. Bu hadisələr Qafqazın yeni tarixində faciəli dövrün başlanğıcı oldu. Qısa müddətdən sonra, XIX əsrin sonlarında "Armenakan", "Hnçak" və "Daşnaksutyun" kimi terrorçu siyasi təşkilatlar yaradan ermənilər türk-müsəlman əhəlinə qarşı soyqırımalarına başladılar. XX əsrin əvvəllərində erməni silahlı dəstələrinin Şərqi Anadoluda və Azərbaycanda törətdiyi soyqırımaları nəticəsində bir milyondan artıq insan öz doğma el-obaşını tərk edərək qaçqın vəziyyətinə düşdü, minlərlə insan qətlə yetirildi, yaşayış məntəqələri, tarixi-mədəni abidələr viran edildi, yer-yurd adları qon-darma erməni adları ilə əvəz edildi.

1948-1953-cü illərdə keçmiş SSRİ rəhbərliyinin fəal dəstəyi sayəsində və qəbul etdiyi anti-humanist qərarları əsasında ermənilər tərəfindən Qərbi Azərbaycan ərazisindən iki yüz min nəfərə yaxın, 1988-1991-ci illərdə isə iki yüz əlli min nəfərdən artıq azərbaycanlı öz əzəli yurd yerindən qovuldu. Azərbaycan türklərinin əzəli yurd yeri olan Qərbi Azərbaycan ərazisində azərbaycanlılara aid 702 yaşayış məntəqəsinin adı qondarma erməni adları ilə əvəz edildi. 1988-ci ildə Birinci Qarabağ müharibəsi başlayanda SSRİ rəhbərliyindən fəal dəstək alan ermənilər həm Azərbaycan xalqına qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış etməyə, həm də dinc əhaliyə qarşı deportasiya və soyqırımını həyata keçirməyə başladılar. 1992-ci ilin fevralında Xocalı soyqırımına dək ermənilər Qarabağın, Zəngəzurun və Qazaxın ayrı-ayrı kəndlərində azərbaycanlılara qarşı silsilə qətliaamlar törətdilər.

1990-cı il martın 24-də erməni silahlılarının rus hərbcilərinə məxsus hərbi texnika ilə birlikdə Qazax rayonunun Bağanis Ayrıım kəndinə hücumu nəticəsində 7 nəfər qətlə yetirildi, bir ailənin 5 üzvü öldürülərək üstlərinə benzin tökülüb yandırıldı. 1991-ci il 17 sentyabrda Ağdərə rayonunun İmarət-Qərvənd kəndinə qəfil hücumu keçən düşmən kəndi hər tərəfdən mühasirəyə aldı, dinc sakinlərə məxsus evlər yandırıldı. Elə ilk günlərdə kəndin dinc sakinlərindən 15 nəfər şəhid oldu. Tuğ kəndində isə erməni faşizmi hələ Birinci Qarabağ müharibəsinin əvvəlində öz qanlı əməlləri ilə fəaliyyətə başlamışdı. O zaman Tuğ kəndinin 9-cu sinif şagirdi erməni əsilli idman müəllimi tərəfindən qətlə yetirilmiş, 1991-ci il 31 oktyabrda kəndin işğalı zamanı isə 5 nəfər dinc sakin erməni terrorunun qurbanı olmuşdur. Meşəli və Qaradağlı kəndlərində baş verən qətliaamlar isə daha dəhşətli idi. Ümumiyyətlə, 1991-ci ilin oktyabr və noyabr ayları ərzində Qarabağda 30-dan çox yaşayış məntəqəsi, o cümlədən Tuğ, Sırxavənd, Meşəli, Cəmilli, Umudlu, Qaradağlı və Kərkicahan kimi kəndlər Ermənistan silahlı qüvvələri, həmçinin onlara kömək edən rus hərbciləri tərəfindən yandırıldı və əhalisi qətlə yetirildi. Həmin ilin 23 dekabrında erməni silahlıları səhər tezdən Meşəli kəndini mühasirəyə alaraq soyqırımına



başladılar. Kəndin 12 nəfər dinc sakini qətlə yetirildi, 15 nəfər isə ağır yaralandı.

1992-ci ilin 14 fevralında səbh çağı Ermənistan silahlı qüvvələri Xankəndində yerləşən keçmiş SSRİ silahlı qüvvələrinə məxsus 366-cı motorcu alayın hərbi qüvvəsi və texnikası ilə birlikdə Xocavəndin Qaradağlı kəndinə hücumu keçdi. Fevralın 17-də kəndin yerli sakinləri 11 saat düşməne qarşı qəhrəmanlıqla mübarizə aparsa da, həm hərbi qüvvələrin azlığı, həm də silah-sürsət çatışmazlığı ucbatından kənd təslim oldu və düşmən bu qədim türk yurdunu işğal edərək yandırdı. Qaradağlı kəndinin 101 nəfər dinc sakini ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə qətlə yetirildi. Fevral ayının sonunda isə erməni faşizminin ən qanlı cinayət aktı olan "Xocalı soyqırımı" baş verdi. Erməni terrorçularının Qarabağın mərkəzində, Azərbaycan türklərinin ulu yurd yeri olan Xocalıda soyqırımını törətməkdə əsas məqsədi nə idi? Niyə Qarabağ? Niyə Xocalı? Xocalı qatillərindən və "Asala" terror təşkilatının rəhbərlərindən biri olan Monte Melkonyan ABŞ-ın Berkli Universitetinin arxeologiya fakültəsini bitirib. O, ABŞ-ın Kaliforniya ştatında doğulsa da, Qarabağa Azərbaycan türklərinə qarşı soyqırımını törətmək üçün gəlmişdir. Qeyd edək ki, keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Ermənistan rəhbərliyinin dəvəti ilə ABŞ-dan, Fransadan, Yunanıstandan, İrandan, Suriyadan və Livandan bir çox terrorçu qruplaşmaları Qarabağa gəldilər. Hələ keçmiş SSRİ rəhbərliyinin 1920-1940-cı illərdə azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan, yəni müasir Ermənistan ərazi-

sindən zorla köçürməsi - deportasiyası nəticəsində onların doğma el-obalarına müxtəlif xarici ölkələrdən minlərlə erməni ailəsi köçürülmüşdür. Birinci Qarabağ müharibəsi dövründə Ermənistan prezidenti olmuş L. Ter-Petrosyan da Ermənistanda yox, Suriyada doğulub. Erməni faşizminin və ona dəstək verən xarici qüvvələrin Xocalı soyqırımını törətməkdə əsas məqsədi Qarabağın, eləcə də Xocalının qədim tarixinin tək varisi olan yerli azərbaycanlı əhalisini məhv etməklə, soyqırımını törətməklə və tarixə şahid olan qədim abidələri viran qoymaqla gerçək tarixin izlərini silmək idi. 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə erməni faşistləri keçmiş sovet ordusunun Xankəndində yerləşən 366-cı motoatıcı alayının əsgərləri və hərbi texnikası ilə birlikdə Xocalıda bəşəriyyətin tarixində ən qəddar cinayətlərdən birini törətdilər. Xocalının 613 nəfər dinc sakini məhz azərbaycanlı oldukları üçün qətlə yetirildilər. Onların 63-ü uşaq, 106-sı qadın, 70-i isə qoca idi. Xocalının 487 nəfər dinc sakin ağır yaralandı, 25 uşaq hər iki valideynini, 130 uşaq isə valideynlərindən birini

itirdi. Erməni faşistləri əsir götürdükləri 1275 nəfərə amansız işgəncələr verdilər.

Bəs etibarlı tarixi mənbələrdə Xocalının tarixi keçmişi haqqında hansı məlumatlara rast gəlik? Ümumiyyətlə, Qarabağ ərazisində qədim türk tayfalarına aid yaşayış məntəqələri və qəbir abidələri olan kurqanlar əsasən, Xocalıda, Xankəndində, Ağdamda, Tərtərdə, Xocavənddə və Şuşa yaxınlığında aşkar edilib. Xocalıdan arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilmiş maddi-mədəniyyət nümunələrinin oxşar nümunələrinə təkcə Qarabağ ərazisində yox, hətta Cənubi Qafqazın demək olar ki, hər yerində rast gəlinir. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti kimi tanınan bu qədim mədəniyyət Azərbaycan xalqının əcdadları tərəfindən yaradılıb. Xocalı ərazisində Kurqan çölü, Qalaça, Örtük daşı, Hasar, Düzülü daş və digər qədim yaşayış məntəqələri müdafiə tikililəri ilə diqqəti cəlb edir. Xocalı ərazisindən tapılmış dulusçuluq sənətinin nadir nümunələri olan qabarıq gövdəli küplər, darboğazlı təkqulplu qablar, nehrələr və digər saxsı nümunələri yerli türk tayfalarının elat həyat tərzindən xəbər



Xocalı soyqırımını törədən cinayətkarlar

verir. Ən qədim zamanlardan çağdaş zamanadək Qarabağ və Zəngəzur xalçalarının naxışları məhz Xocalı tunc kəmərlərinin üzərindəki ornamentlərdən qaynaqlanır. Bu fakt, azərbaycanlıların yerli mədəni irsinin minilliklər boyu nəsil-dən-nəsilə ötürüldüyünü sübut edir. Ermənilər isə Qarabağ bölgəsinə yadelli etnik ünsür olduqları üçün onların burada qədim zamanlardan etibarən yaşadıklarını sübut edən heç bir tapıntı mövcud deyil. Şuşa realni məktəbində alman dili müəllimi işləmiş Emil Resler 1892-1903-cü illərdə Qarabağda, Gəncəçay boyunca uzanan ərəzilərdə apardığı tədqiqatlar barədə hazırladığı geniş hesabatda ilk dəfə Xocalının qədim abidələri haqqında məlumat verib. E. Reslerin 1895-ci ildə Xocalıda 11 saylı kurqandan aşkar etdiyi ən maraqlı tapıntılardan biri eradan əvvəl X əsrdə Aşşur dövlətinin hökmdarı II Adadnirinin hakimiyyəti dövrünə aid üzərində mixi yazılar həkk edilmiş qara əqiq daşından muncuqdur. Hazırda Sankt-Peterburqda Ermitaj muzeyində saxlanılan bu tapıntının üzərində Aşşur dilində "Egal Adadnerari sar Kissati" (tərcüməsi: "dünyanın hökmdarı Adadnerarinin sarayı") sözləri yazılıb. Tanınmış arxeoloq Ələsgər Ələkbərov qeyd edir ki, Azərbaycan arxeologiyasında Xocalının qədim abidələri açar rolunu oynayır. Xocalı ərəzində erkən orta əsrlər dövrünə aid alban kilsələri ilə yanaşı IX əsrə aid Qırxlar qalasını, Aslan qalasını, XIV əsrə aid Hacı Əli günbəzini, 1356-cı ildə inşa olunmuş dairəvi türbəni və XVIII əsrdə Qarabağ xanı Pənahəli xanın əmri ilə inşa edilmiş Əsgəran qalasını xüsusilə qeyd etmək olar. 1842-ci ildə Çar Rusiyasının Qafqaz Korpusunun Baş Qərargahı tərəfindən hazırlanmış "Qafqaz diyarının xəritəsi"ndə Xocalı və onun ətrafındakı yer-yurd adları Azərbaycan türkcəsində olduğu kimi göstərilib. Bu xəritədə Xocalı, Abdal Gülablı, Qaradağlı, Daşbulaq, Pircamal, Ballica, Xanbağı, Mehdikənd, Qarakənd, Yengicə kəndləri və Qarqar çayının adları əks olunub. XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Çar Rusiyasının məmurları tərəfindən hazırlanmış hesabatlardan məlum olur ki, Xocalı ərəzindəki kəndlərin əhalisi Azərbaycan türkləri olub. O zamanlar çar məmurları bir sıra rəsmi sənədlərdə Azərbaycan türklərini "müsəl-



Xocalı soyqırımı

man tatar", "tatar", bəzən də "azərbaycanlı" adlandırırıldı. 1886-cı ildə Çar Rusiyasının Zaqafqaziya diyarı üzrə ailə sayını nəzərdə tutan siyahıyaalmasına görə Xocalının 98-i kişi, 94-ü qadın olmaqla cəmi 192 sakini olub. Bu siyahıyaalınmanı əks etdirən rəsmi sənəddə göstərilir ki, Xocalı əhalisinin hamısı şiə məzhəbinə mənsub olan müsəlman tatarları, yəni Azərbaycan türkləridir. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra 1921-ci ildə kəndli təsərrüfatlarının siyahıyaalınması həyata keçirildi. Həmin siyahıyaalınmanın rəsmi nəticələrinə görə, Malıbəyli kənd cəmiyyətinin 6 kəndindən biri olan Xocalıda 318 sakin yaşayıb ki, onların da hamısı müsəlman tatarları olub. Beləliklə, istər çar Rusiyası, istərsə də Sovet dönmənin rəsmi məlumatlarında Xocalı əhalisi içərisində bir nəfər də olsun erməni sakinindən bəhs edilməyib.

Xocalı əhalisi məhz Azərbaycan türkləri olduğu üçün soyqırımına məruz qaldı. Xocalı soyqırımını törədən faşist dəstələrinə S. Sarkisyan və R. Koçaryan, həmçinin müdafiə naziri S. Ohanyan rəhbərlik edirdi. Xocalı soyqırımının ideoloji rəhbərləri isə "Asala" terror təşkilatının liderlərindən olan M. Melkonyan, sadizm xəstəliyinə mübtəla olmuş Z. Balayan və D. Xerdiyan idi. Bu cinayətkarların bir çoxu sonradan Xocalı soyqırımını törətdiklərini etiraf ediblər. Monte Melkonyanın qardaşı Markar Melkonyan 2005-ci ildə Nyu-Yorkda nəşr edilmiş "Qardaşımın



Xocalıda erməni faşizminin kultursid cinayəti

yolu: amerikalının Ermənistana taleyüklü səyahəti" adlı kitabında "Arabo" və "Aramo" adlı erməni terrorçu dəstələrinin bu soyqırımında xüsusi rol oynadığını qeyd edir. "Arabo" terror dəstəsi Fransadan, Suriyadan, Livandan və Fələstindən İrevana gələn, əsasən, erməni mənşəli şovinist ünsürlərdən, həmçinin keçmiş SSRİ-də ordu sıralarında qulluq etmiş erməni hərbiçilərindən ibarət silahlı dəstə kimi yaradılmışdı. "Aramo" terrorçu dəstəsi isə Ermənistan Daxili İşlər Nazirliyinin tabeçiliyində olan qüvvələr əsasında formalaşmışdı. Ermənistanın keçmiş prezidenti S. Sarkisyanın Xocalı soyqırımına haqq qazandırması Qafqaz regionunda faşizm təhlükəsinin möhkəmləndiyini bir daha təsdiq edir. S. Sarkisyan xarici mətbuata açıqlamasında deyib: "Xocalıdan əvvəl azərbaycanlılar fikirləşirdilər ki, onlar bizimlə zarafat edirlər, onlar fikirləşirdilər ki, ermənilər mülki əhaliyə əl qaldırmaz. Biz bu stereotipi qıra bildik... Mən heç bir təəssüf hissi keçirmirəm..., hətta minlərlə əhali ölsə bu cür sərt gedişlər zəruridir". Tanınmış rus yazıçısı və jurnalisti Y. Pompeyev "Qarabağ qan girdabında" adlı əsərində yazır ki, Xocalı hadisəsi Hitler faşizminin Xatın kəndində törətdiyi müsibətlə müqayisədə daha dəhşətli idi, ermənilər məhz bu terror aktı ilə öz vəhşiliklərini bütün dünyaya bəyan etdilər. Xocalı soyqırımı beynəlxalq cinayət faktıdır. Soyqırımı ilə yanaşı erməni faşizminin başlıca istiqamətlərindən biri olan kultursid nəticəsində Qarabağın tarixi-mə-

dəni irsi də viran edildi. 30 illik işğal dönməində Qarabağda Azərbaycan türklərinin tarixi izlərini sübut edən mədəni abidələrin əksəriyyəti kütləvi şəkildə məhv edildi, qalan cüzi hissəsi isə xarabazarlığa çevrildi. Erməni faşizminin digər bir istiqaməti ekosiddir. Ermənistanın son 30 il ərzində ekosid tədbirləri Qarabağın və Zəngəzurun zəngin meşə ehtiyatlarının məhv edilməsini və su hövzələrinin zəhərlənməsini əhatə edib. Qubadlının, Zəngilanın, Cəbrayılın, Laçının, Kəlbəcərin, Xocavəndin, Füzulinin və Xocalının meşələrində qiymətli ağac növləri kəsilmiş, faydalı qazıntı yataqları talan edilmişdir. Ən dəhşətli isə 2020-ci ilin payızında 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində azad edilmiş Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun az qala hər yerində Ermənistan ordusunun 30 illik işğal dönməində basdırdığı mina sahələrinin və qətlə yetirdiyi Azərbaycan türklərinə aid toplu məzarlıqların aşkar edilməsidir.

XX əsrdə dünyanın heç bir yerində uşaqlar, qadınlar və yaşlı insanlar Xocalıda olduğu kimi xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirilməyib. Xocalı soyqırımı sübut edir ki, erməni terroru faşizmin ən qəddar növü olub, nəinki Azərbaycan xalqı üçün, hətta bütün bəşəriyyət üçün təhlükəlidir. Buna görə də böyük dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar Ermənistanın hakim ideologiyaya çevirdiyi faşizmə qarşı bütün səylərini səfərbər etməli və bu işğalçı dövlətin məkrli planlarının ifşa edilməsinə dəstək olmalıdırlar. ●



Sərvan KƏRİMOV
"Elm və həyat"

Bir kəndin soyqırım tarixi və ya şəhid məzarlığı qan yaddaşımızda

1918-ci il. Azərbaycan tarixinin ən qanlı illərindən biri. Eyni vaxtda alovlanan, Şimali və Cənubi Azərbaycanda xalqın yaddaşında silinməz izlər qoyan Mart soyqırımı. Bu soyqırımında yüksələn alov təkcə iri şəhərlərimizi deyil, kəndlərimizi də faciələrə qərq etdi.

O ilin Novruz bayramı ərəfəsində Şamaxı şəhəri darmadağın edildi, xarabazarlığa çevrildi. Qanlı günlər qəza mərkəzinin əyalətindən də yan keçmədi. S.Şaumyanın göstərişi ilə erməni daşnaklarının rəhbəri S.Lalayevin başçılıq etdiyi quldur dəstəsi Hacıqabul yaxınlığındakı Nəvahi kəndinə basqın etdi. Təpədən dırnağa qədər silahlanmış ermənilər əliyalın insanları qətlə yetirməklə kəndin 955 nəfər dinc sakinini güllələdi, qılıncdan keçirdi, işgəncələrlə öldürdü. Bunlardan 555 nəfəri kişi, 260 nəfəri qadın, 140 nəfəri uşaq idi. Yüzlərlə sakin şikəst edildi, ağlagəlməz faciələrə məruz qaldı. İnsan qanına susamışlar hər addımı qanla yazdı.

Bakıdan dəmir yolu ilə gələrək Pirsaat stansiyasına yan almış ermənilərin Nəvahi kəndindən sonra növbəti həmləsi Qubalı Baloğlan kəndi oldu. Düşmən övvəlcə Rəncbər kəndində mövqe qurdu. Pirsaat çayından yuxarıda yerləşən 517 evdən ibarət Qubalı Baloğlan kəndini ələ keçirmək planlarını hazırladı. Baş tutan planı və planlı şəkildə törədilən cinayətkarlığı, 1919-cu ilin 6 fevral tarixli Fövqəladə İstintaq Komissiyasının dindirilmə

protokolunun aktında kənd sakini, hadisə şahidi belə nəql edir:

"Mənim adım Şahpələng Bəbir oğludur, Qubalıbaloğlan kəndinin kəndxudasıyam, 28 yaşım var, müsəlmanam, savadlıyam.

Keçən ilin yazında Pirsaat stansiyasından bizim kəndə çox hissəsi erməni, amma aralarında rusa oxşayan 12 nəfər əsgər gəldi. Bu nümayəndələr Bakıdan gəlmişdilər və bizə təslim olmağı, onların - bolşeviklərin hakimiyyətinə tabe olmağı təklif edirdilər. Biz tabe olmağa razılıq verdik, onda onlar kənddə olan bütün silahımızı verməyi tələb etdilər, biz buna razılaşdıq və bütün silahımızı verdik. Bu nümayəndələr kənddə qaldılar, amma sonra gördük ki, bütün kəndimiz hər tərəfdən qoşunlarla əhatəyə alınıb. Böyük hissəsi ermənilərdən ibarət, amma rus əsgərləri də olan bu qoşun kəndə daxil oldu, qəflətən sakinlərə atəş açdılar və evləri qarət etməyə, yandırmağa və dağıtmağa başladılar. Bizim sakinlər, qoca və qadınlar diz çökərək erməni əsgərlərindən heç olmasa həyatımıza aman verməyi yalvarırdılar, amma ermənilər bizə diqqət vermir, bizi və dinimizi söyürdülər. O vaxt bizdə 250 kişi, 150 qadın, 135 uşaq öldürüldü, yara-



lı kişilər 32, qadınlar 16 və uşaqlar 21 nəfər oldu. Ermənilər ən vəhşi şəkildə: güllələrlə öldürür, xəncərlə doğrayır, süngü ilə deşirdilər, qadınları zorlayırdılar, onlardan 3-ü ümid-sizlikdən suya atıldılar və boğuldular. Bir çox qadınların döşləri kəsildi, kişilərin isə qolları vuruldu və süngü ilə dəlik-deşik edildi, balaca uşaqları süngüyə keçirdilər, meyidləri yandırdılar. Onlar iki dəfə kəndin nüfuzlu sakinlərini bir evə topladılar, ağızlarını bağladılar və diridiri yandırdılar. Bütün bunlar sübh tezdən axşama qədər davam etdi. Bizim bütün həmkəndlilər kənddən qaçmağa çalışdılar, amma bu, çoxuna müyəssər olmadı. Ermənilər 10 evimizi yandırdılar, qalan 200-dən çox evdə bütün taxta hissələri çıxardılar, erməni əsgərləri bizim bütün 10 min baş iribuynuzlu mal-qaranı, dəvələri, atları, camışları, inəkləri və 15 min baş xırda buynuzlu heyvanı sürüb apardılar. Onlar bütün ev mülkiyyətini taladılar. Ermənilər bütün taxıl məhsulunu və samanı yığıb apardılar. Əsgər forması geymiş, hücum edən ermənilər arasında Bakı erməni tacirlərini, Hacıqabuldakı dəmirçi Arutyunu, əvvəllər bizdən taxıl almış, bizim yaxşı bələd olduğumuz Xaçi,

Akop, Nikolayı tanıdıq. Ermənilərə S.Lalaye-vin nəvəsi, 1905-ci ildə öldürülmüş Balabəyin oğlu rəhbərlik edirdi, o, kəndimizdə göstərişlər verirdi. Biz tamamilə çapıldığımızı, kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmaq imkanına malik deyildik, sağ qalan sakinlərimiz 7, ya da 8 dəfə kəndə qayıtmağa cəhd etdi, amma erməni dəstələri bizi kəndə buraxmadılar."...

Nəhayət, Şamaxı istiqamətindən dağları aşaraq Udulu kəndi tərəfdən gələn Nuru paşanın əsgərləri dağ yamacı və dərələrdə sığınacaq tapanların fəryadına çatdılar. Özündə təpər toplayan, sağ qalan kənd sakinləri türk əsgərləri ilə birgə viran edilmiş yurdunu geri almaq üçün düşmən üzərinə hücum etdilər.

Ümumilikdə o dövrün hesablamalarına görə, Qubalıbaloğlan kəndinə böyük insan itkisi ilə bərabər 90 milyon rubla yaxın ziyan dəymişdir. Yerlə-yeksan olmuş kəndin sağ qalan cavanları, əli silah tutanları düşməni sonadək məğlub etmək qərarında olurlar. Bu gənclər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin və Nuru paşanın rəhbərlik etdiyi ordunun tərkibində Bakının, eləcə də Şuşa və Xankəndinin azad olunmasında da iştirak edirlər. Düş-



mənə qarşı döyüşənlərin içərisində Həsən adlı gənc kənd sakini xüsusi igidlik göstərir, Nuru paşa tərəfindən xəncər və digər əşyalarla mükafatlandırılır. O, türk əsgərləri arasında "Hasan paşa" deyə çağırılır. Nuru paşa geri qayıdan zaman Həsəni də özü ilə aparmaq istəsə də o, "yurdumdan ayrı düşə bilmərəm" - deyir. Yurdunda yaşamaq isə ona baha başa gəlir. Sovet hakimiyyəti dövründə Türkiyə və Cümhuriyyət ordusu tərkibində erməniyə güllə atdığı üçün ona 20 ilə yaxın ağır sürgün həyatını yaşadırlar.

1950-ci illərdə Qubalı Baloğlan kənd sakini Mövləyev Hənifə Əkbər oğlu (1887-1970) övladlarına kəndin faciəsini belə xatırlayır: "...Kəndimizi geri qaytaran zaman mənim 31 yaşım vardı. Biz hər şeyimizi itirmişdik. Qalan isə intiqam hissimiz idi. Nəhayət, türk əsgərləri köməyimizə gəldi. Kəndin mərkəzində, dağılmış evimin yanında həlledici döyüş oldu. Bu döyüşdə 12 nəfərimiz şəhid düşdü, lakin düşməni geri oturtduq və sağ qalan ermənilər qaçmağa üz qoydular. Biz tərəfdən həlak olanların yarısı türk əsgəri idi. Şəhid yoldaşlarımızı imkan olmadığı üçün elə həyatimin qarşı küncündə də dəfn etdik."

Hənifə kişinin qızı Nigar xanım ötən günlər haqqında danışarkən dedi: "Həyatimizin qarşı tərəfində bir tərəcik vardı. Uşaq vaxtı oynayanda bu tərəcəyi üstünə çıxardıq. Bir gün atam bizə onun üstünə çıxmadığı tapşır-

dı, anladı ki, orada şəhid olan yoldaşlarımızı dəfn etmişik, qəbir üstünə çıxmaq isə günahdır və bu barədə həm də danışmadığı tapşırıldı. Biz də bir daha ora yaxın getmədik və susduq... Zaman yetişdi. 2016-cı ildə nəvəm Əli Türkiyə Respublikasının Azərbaycandakı səfirliyinə bu barədə məktub yazdı. Türkiyə səfiri kəndə gəldi, araşdırıldı. Burada dəfn olunan əsgər şəhidlərinin sümüklərindən, çürüməkdə olan hərbi geyimlərdən DNT analizi götürülüb Türkiyəyə göndərildi. Hər şey öz təsdiqini tapdı. Məlum oldu ki, atamgilin bu tərəcik altında dəfn etdiyi 12 şəhidin 6-sı azərbaycanlı, 6 nəfər isə türk əsgəri, Nuru paşanın silahdaşlarıdır."

Düz 98 ildən sonra torpaq altında uyuyan şəhidlərin ruhu pərvazlandı. 6 azərbaycanlı və 6 türk əsgər şəhidlərinə kəndin mərkəzində, mərhum Hənifə kişinin həyatının qarşı tərəfində, Türkiyə səfirliyinin və Haciqabul Rayon İcra Hakimiyyətinin birgə təşəbbüsü ilə əzəmətli bir abidə ucaldıldı. Ölkə əhəmiyyətli abidə Azərbaycan və Türkiyə qardaşlığının əyani sübutu olan bir ziyarətgaha çevrilmişdir. Ziyarətgahda uyuyanlar, 105 il öncə Qubalı Baloğlan kəndi uğrunda canlarını fəda etmiş Azərbaycan-türk əsgərləri, daima böyük məhəbbətlə yad edilir. Bu, tariximizin silinməyən qan yaddaşı, gec də olsa ədalətin bərqərar olması və yaşamasıdır! Tarix unudulmaz, həqiqət ölməzdir! ●



Эллада АББАСОВА

*Научный сотрудник Отдела
культурологии и теории искусства
Института архитектуры и искусства НАНА*

Азербайджанский мультикультурализм в контексте азербайджано-татарских отношений

Развитие современного общества может рассматриваться как процесс динамического взаимодействия множества различных культур. Естественно, каждая из культур обладает своими, только ей присущими ценностями, традициями и обычаями. Ценности одной культуры часто несовместимы с ценностями других, это вполне нормальное состояние. А иногда культуры настолько специфичны и различны по своей сущности, что их адекватное понимание доступно только тем, кто принадлежит к данной культуре или же наделен достаточно чутким мировоззрением, свободным от предрассудков. Непонимание и нежелание уважать и признавать ценности чужой культуры часто приводят к нетерпимости, дискриминации и даже к прямой агрессии по отношению к ней, что способствуют возникновению новых конфликтов. Если в мире, особенно в последние десятилетия развитие общества протекает в русле общемирового интеграционного процесса, в котором наблюдается интенсивное смешение различных этносов и этнических культур, то в азербайджанском обществе этот процесс происходил всегда.

В современном социуме человек постоянно находится на рубеже культур, взаимодействие с которыми требует от него терпимости, диалогичности, понимания, уважения к культурной идентичности других людей. Для среднестатистического азербайджанца эти требования не представляют особой сложности, так как мультикультуральные навыки заложены в нем на генетическом уровне. Понятие мультикультурализм совсем не ново для нашей страны. Развитие мультикультуральных и толерантных привычек в Азербайджане складывалось на протяжении многих веков в ходе исторических и социальных событий. Эти понятия присущи

азербайджанскому народу как общественно-социальное состояние характера самого народа. Толерантное состояние веками настолько въелось в сознание азербайджанцев, что стало частью генетического кода народа.

В начале XXI века элементы мультикультурализма можно обнаружить в общественной жизни практически любого многонационального государства, даже если официально политика мультикультурализма в нем не провозглашается. Но в каждом государстве практика мультикультурализма имеет свою специфику, основанную на одной из множеств мультикультуралистских теорий. Что такое мультикультурализм? Как нам понимать его? Мульти-

тикультурализм - политика, направленная на сохранение и развитие в отдельно взятой стране и в мире в целом культурных различий, и обосновывающая такую политику теория или идеология. Это - один из аспектов толерантности и терпимости, допускающий параллельное существование различных культур. Но следует отметить, что, по мнению некоторых ученых, в современном мире идеи мультикультурализма потерпели крах и неудачу. Подтверждение этому мы можем видеть на примере многих стран. Но Азербайджан составляет исключение, так как азербайджанское общество пронизано терпимостью и уважением к другим народам и их культурам. Азербайджан исторически был пространством, где представители разных народов и религий жили в атмосфере мира и дружбы. Сегодня Азербайджан известен в мире не только как страна с богатыми энергоресурсами, но и как приверженное принципам гуманизма толерантное и мультикультуральное государство.

Азербайджан - многонациональная, многоконфессиональная страна. С момента появления первых государственных организаций на территории Азербайджана мирно сосуществовали представители различных народов и религий. В Азербайджане одинаково благополучно чувствовали себя, представители всех национальностей. Представители всех религий одинаково свободны в вероисповедании: мусульмане, христиане, иудеи, буддисты. У всех жителей Азербайджана, независимо от их национальной принадлежности и вероисповедания, были и есть одинаковые права на жизнь и профессиональную деятельность. Толерантный, пропитанный дружелюбием азербайджанский народ всегда с глубоким уважением относился к традициям и обычаям других народов. Как правильно отметила профессор Рена Абдуллаева, "в Азербайджане на протяжении веков представители всех народностей и конфессий живут в условиях симбиоза. То есть мультикультурализм не сиюминутное, а традиционное явление в реалиях Азербайджана".



Встреча президентов Ильхама Алиева и Рустама Минниханова

Независимый Азербайджан с успехом продолжил мультикультуральные традиции, заложенные издавна. Руководство страны на законодательном уровне предоставило свободу выбора малым народам, столетиями проживающим на территории Азербайджана. Президентом Азербайджана Абульфазом Эльчибеем 16 сентября 1992 года был издан Указ "О защите прав и свобод, государственной поддержке развития языков и культуры национальных меньшинств, малочисленных народов и этнических групп, проживающих в Азербайджанской Республике". Он был принят в целях обеспечения благоприятных условий для их дальнейшего свободного развития.

В Конституции Азербайджанской Республики (Статья 25) гарантировано уважение к правам и свободам каждого, независимо от происхождения, расы, религии и языка. Наряду с этим, во многих законах, принятых после возвращения великого лидера Гейдара Алиева к власти, была гарантирована куль-

турная самобытность всех национальных меньшинств, живущих на территории Азербайджана. Политика общенационального лидера, связанная с национальными меньшинствами в Азербайджане, всегда позитивно воспринималась международными структурами.

Президент Ильхам Алиев также оказывает особое внимание мультикультуральным ценностям Азербайджана. Указом главы государства, отмечающего важность более широкого признания Азербайджана, где мультикультурализм стал образом жизни, в качестве образца толерантности был создан Бакинский международный центр мультикультурализма.

Азербайджан - мультикультуральная страна, являющаяся родиной для многих народов и этнических меньшинств. Представители народов, заселяющих этот край, являются полноправными гражданами республики Азербайджан. Частью многомиллионного азербайджанского народа также являются татары, которые принимают активное участие в экономической, социальной и культурной жизни республики.

Развитие международного сотрудничества между Азербайджаном и Татарстаном в сфере культуры имеет чрезвычайно большое значение, так как оно обеспечивает широкое и углубленное взаимодействие между государствами и нашими народами, делает реальной возможность диалога, соединяет культуры двух народов. В современных реалиях, при устойчивом экономическом росте, успешные культурные взаимоотношения стали залогом развития отношений между нашими странами. Татарская диаспора в лице Постоянного представительства Республики Татарстан в Азербайджане, Центра татарской молодежи "Яшьлек", Общества татарской культуры "Туган тел" и организации татарских женщин "Ак калфак" успешно представляет интересы и культуру татарского народа и поддерживает развитие азербайджано-татарских взаимосвязей. Общины устраивают выставки, концерты, просмотр кинолент, занимаются организацией национальных праздников, фестивалей и различных конкурсов. Расширение контактов в сфере науки и образования, литературы и искусства способствует расширению представ-



Встреча Президента Рустама Минниханова с представителями татарской общины

лений о культуре и образе жизни людей разных стран, росту дружбы и взаимопонимания между народами, прогрессу мировой цивилизации. Деятельность татарской диаспоры создает благоприятную почву для развития азербайджано-татарских взаимосвязей.

О важности развития взаимосвязей между азербайджанским и татарским народами в своей речи говорил во время приезда официальной делегации Татарстана в нашу страну и Президент Рустам Минниханов. Президент Татарстана заявил, что Татарстан и Азербайджан исторически связывают теплые дружественные отношения. Он особо подчеркнул, что татарская диаспора в этой стране вносит огромный вклад в вопросы сохранения языка, традиций и культуры. Примечательно, что посещение этой страны Минниханов начал с национально-культурной составляющей - он встретился в Баку с представителями татарских общественных организаций, наградил ряд лиц государственными наградами Республики Татарстан. К награждению медалью "100-летие образования ТАССР" были представлены председатель центра татарской молодежи "Яшьлек" Дияз Ахмеджанов, олимпийская чемпионка Земфира Мефтахетдинова, ветеран, Герой второй Карабахской войны Расим Яхин. В завершение участники встречи вместе с представителями татарских общественных организаций Азербайджана побывали на выставке, посвященной истории татар в Азербайджане и татаро-азербайджанским связям.

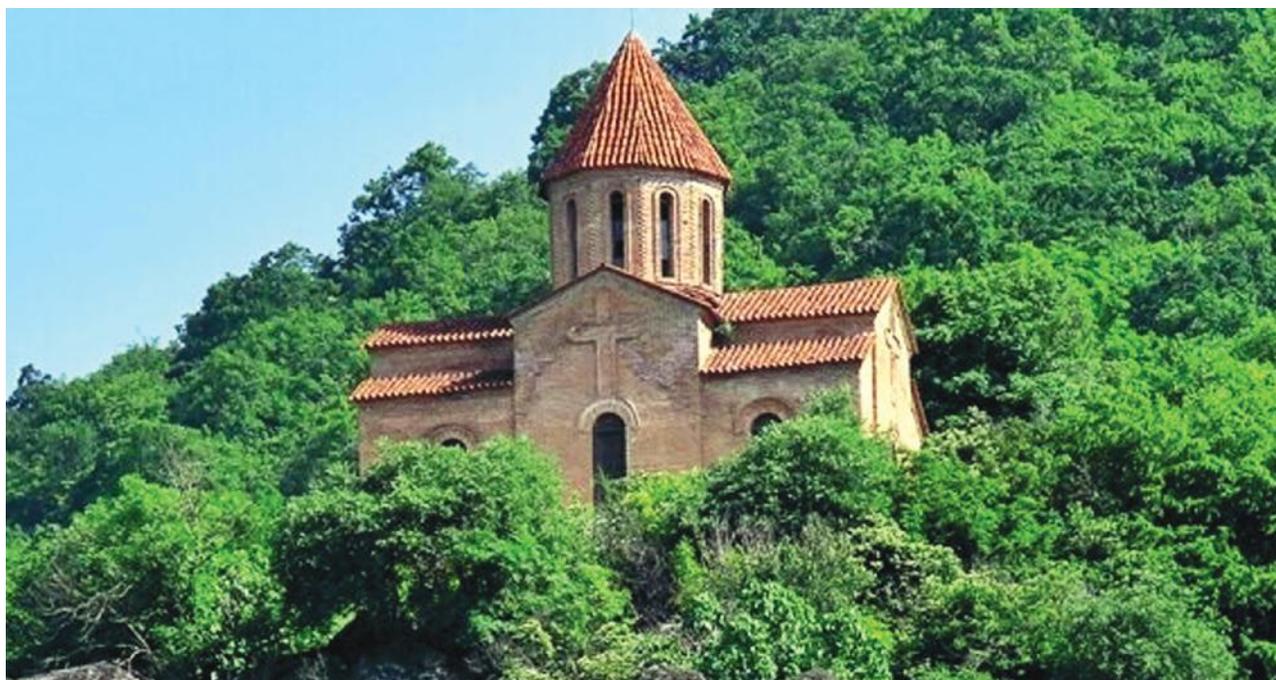
Глава Татарстана выразил принимающей стороне признательность за внимание к развитию связей между республиками. В частности, он отметил такие перспективные направления сотрудничества, как энергетика, промышленность, автомобилестроение, нефтехимия и газомоторное топливо. Следует отметить, что Татарстан входит в десятку основных торговых партнеров Азербайджана. Рустам Минниханов назвал Азербайджан братской, близкой по духу, языку и культуре страной, которую он безмерно рад посетить. Рустам Нургалиевич также напомнил, что теплые отношения



Награждение медалью ветерана Карабахской войны

между республиками зародились благодаря личной дружбе Президента Гейдара Алиева и первого Президента Татарстана Минтимера Шаймиева. "Мы должны это наследие сохранить", - подчеркнул он.

Теория мультикультурализма является одним из специфических проявлений глобализационных процессов. Мультикультурализм представляет собой совокупность воззрений, направленных на решение этноконфессиональных и социокультурных проблем современного социума. Хотя некоторые политики считают, что идеи мультикультурализма изжили себя во всем мире, в Азербайджане они продолжают существовать и развиваться, переходя на новые уровни социального развития. Как подчеркнул Президент Ильхам Алиев в своем выступлении на IV Бакинском международном гуманитарном форуме (2014 год), "в современном мире альтернативы мультикультурализму нет. Так как абсолютное большинство стран мира - это многонациональные страны. Если же мультикультурализм потерпел крах, то тогда что может стать его альтернативой? И это очень ясно. Это дискриминация, расизм, ксенофобия, исламофобия, антисемитизм". ●



İki min ildən artıq eyni ərazidə sülh və əminəmanlıq şəraitində

Tanınmış fransız yazıçısı Emil Zolyanın "qadın ətrafında sivilisasiyanın fırlandığı məhvədir" sözləri heç bir vaxt aktuallığını itirmir. Bir çox sahələrdə olduğu kimi, qadınlar elm sahəsində də fəal iştirak edir, uğurlu tədqiqatlar aparır və mühüm nailiyyətlər əldə edirlər. Dünyanın ilk qadın alimləri sayılan Merit Ptah, Aleksandriyalı Hipateya, riyaziyyat üzrə ilk professor Sofya Kovalevskaya, ilk qadın astronom Karolina Lukresiya Herşel, ilk qadın paleontoloq Meri Enning, ilk proqramçı qadın Ada Lavleys, wi-fi, 4K, LTE sistemlərinin əsası olan "Gizli kommunikasiya sistemi"nin yaradıcısı Hedi Lamarr, müxtəlif elm sahələri üzrə Nobel mükafatı laureatları Mariya Sklodovskaya-Küri (sözügedən mükafata layiq görülən ilk qadın və Nobel mükafatını iki dəfə alan yeganə qadın) və qızı İren Jolio-Küri, Doroti Kroufut-Hockin, Frensis Arnold və başqaları bəşəriyyətin inkişafına böyük töhfələr vermiş qadınlardandır.

Azərbaycan elminin inkişafında da qadınların xidmətləri çoxdur. İlk ali təhsilli azərbaycanlı həkim qadın Sona xanım Vəlixan, AMEA-nın ilk qadın həqiqi üzvü Validə Tutayuyq, Akademiyanın onlarla həqiqi və müxbir üzvü, elmlər və fəlsəfə doktorları və müxtəlif elm sahələrində fəaliyyət göstərən digər qadınlar Azərbaycan elminin salnaməsində dərin izlər qoyublar.

Məlumdur ki, mart bayramları ayıdır. 8 Mart - Beynəlxalq Qadınlar Günü və 27 Mart - Azərbaycanda Elm Günü - bu iki bayramı birləşdirərək biz, *AMEA Abbasqulu Ağa Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İradə Əliyeva* ilə söhbət etdik. Alim ölkə ərazisində əsrlər boyu yaşayan və 26 alban tayfasından biri olan ingiloylarla bağlı tədqiqatlar aparır.

Sirr deyil ki, Azərbaycan Respublikasının ərazisində çoxsaylı etnik qruplar və müxtəlif dini inanclara ibadət edən xalqlar yaşayıb və hazırda da yaşayır. Bütün bu xalqlar öz milli bayramlarını keçirir, məbədlərini ziyarət edir, öz adət-ənənələrini yaşadırlar. İldə iki dəfə Azərbaycanda "Kürmükoba" bayramı da keçirilir. Ənənəvi olaraq bayram çərçivəsində azərbaycanlılar, ingiloylar, gürcülər və ətraf ərazilərin digər əhalisi Qax rayonunun Əmbərçay kəndinin yaxınlığında yerləşən qədim Kürmük məbədi ziyarət edirlər.

- Tayfanın özü haqqında bir qədər danışaq. İngiloyların mədəniyyətində azərbaycanlıların adət-ənənələrinə oxşar cəhətlər varmı?

- İngiloyların qədim əcdadları gellər haqqında məlumatı antik mənbələrdə rast gəlinir. Məsələn, qədim yunan müəlliflərinin əsərlərində onların yaşadığı ərazilər qeyd olunur. İngiloyların 2 min ildən çox bir dövr ərzində eyni ərazidə yaşaması maraqlıdır. İngiloyların ayrı, müstəqil etnik qrup kimi mövcudluğu haqqında müxtəlif fikirlər və çoxsaylı faktlar var. Bu tayfaların maddi və mənəvi mədəniyyəti, təsərrüfatı özünəməxsusluğu ilə seçilir.

Məsələn, ingiloyların ən məşhur bayramı minillik tarixə malik olan Qorqot bayramıdır. Bu bayram yalnız ingiloylar tərəfindən keçirilir. Ümumiyyətlə, "Qorqot" bayramı mahiyyəti baxımından ölkəmizin digər bölgələrində kütləvi şəkildə keçirilən Novruz bayramı ilə eyniyyət təşkil etsə də, bir sıra fərqli elementlərə malikdir. Qorqot bayramı (ingiloylar durnaya "qorq(q)ot" deyirlər) əkinçiliklə bağlıdır, sərt qışın bitməsinə əks etdirir. Bundan əlavə, Novruz bayramı zamanı azərbaycanlılar buğdadan səməni hazırlayırlar, ingiloylar isə bayramda buğdadan qorqot bişirib paylaşırlar. Həmçinin hər iki bayram zamanı tonqallar qalanır, el şənlikləri və oyunlar təşkil olunur. Fərqli cəhətlərdən isə, məsələn, Novruz zamanı martın 20-dək biz baharın gəlişini bildirən 4 çərşənbə qeyd edirik. Qorqot bayramı isə martın 20-dən aprelin ortalarına qədər davam edir, çərşənbələr qeyd edilmir.

- Sizin əsas tədqiqat sahəniz ingiloyların zorla xristianlaşması problemi ilə bağlıdır...

- Bəli, bildirmək yerinə düşər ki, qədim zamanlardan əkinçilik və maldarlıqla məşğul olan ingiloylar hər zaman hökumətə qarşı loyallıq olub, çünki Cənubi Qafqazın işğalı başlandıqdan, yəni XIX əsrin əvvəllərindən çar hökuməti ardıcıl olaraq ingiloyların müdafiəçisi rolunda və onları avarlar və İlisu sultanlığının asılılığından qoruyan əsas qüvvə qismində çıxış edib. İngiloylar da hökumətə "xilas-kar" kimi yanaşıb. Amma XIX əsrin ortalarından başlayaraq ingiloylara qarşı həyata keçirilən səhv siyasət və onların digər etnoslara qarşı qoyulması, həmçinin güclə xristianlaşdırılması ona gətirib çıxarıb ki, azad Car-Balakən icmalarının köməyindən məhrum olan Əliabad kəndinin ingiloy əhalisi hökumətə qarşı çıxış etməyə başlayıb. Daha sonralar hökumət dairələrində böyük təəccübə səbəb olan Əliabad üsyanı baş verib.

- Xristianlaşma siyasəti necə həyata keçirilib?

- Çar hökuməti Şimal-Qərbi Azərbaycanda xristianlığı yaymaq cəhdlərinə 1803-cü ildən - Car-Balakən camaatlığının işğalı ilə başladı. İşğal ərəfəsində olduğu kimi işğalın başlanmasından sonra da çarizm "ipə-sapa yatmayan" car-balakənliləri itaətə gətirmək və onların üzərində hakimiyyətini bərqərar etmək məqsədi ilə yollar aramağa başlayır və bölgənin etnoslarından olan ingiloyların üzərində dayanır. Rus çarizminin Şimal-Qərbi Azərbaycanda həyata keçirdiyi zorla xristianlaşdırma və əhalinin gürcüləşdirilməsi siyasəti yerli müsəlman əhalinin, o cümlədən ingiloyların ciddi narazılığına səbəb olurdu.



Yerli idarə orqanlarının son dərəcə zorakılıq yolu ilə apardığı bu tədbirlər əhalinin ciddi narazılığına səbəb ola biləcəyi, hətta Qafqazdakı rus komandanlığının yüksək rütbəli məmurlarının üsyan öncəsi məlumatlarında belə etiraf olunurdu. Cənubun hərbi xalq idarəçiliyi üzrə dəftərxanasından hərbi nazirə göndərilmiş məruzədə yazılırdı ki, xristianlığın təbliği yalnız dini məsələ və mənəvi tələq etmə olmayıb, həm də siyasi və milli məqsədlər də daşımaqla bu məqsədə çatmaq üçün yerli hakimiyyət orqanları və missionerlər tərəfindən bütün yollardan istifadə olunurdu.

- Yəqin ki, gedən proseslər haqqında yazılı mənbələr də yetərincədir...

- Əlbəttə. Məsələn, çar məmuru Semyon Esadze də ingiloyların zorakı xristianlaşdırılması barədə yazırdı: "Qarasu, İlisu və Əliabad naibliklərinin əhalisinin xristianlığa etiqad etmələri barədəki əfsanələrə əsaslanan dairə administrasiyası qarşısına ingiloyların əski inamını bərpa etmək məqsədini qoyur... Polis xristianlığı qəbul edən bütün müsəlmanlara sərfəli şərtlərlə torpaqlar vəd etmişdi. Dinini dəyişən əhali vəd olunanları tələb etdikdə onların tələbi yerinə yetirilmir. Rəhbərlik və ruhanilər tərəfindən aldadılan əhali yenidən geri, müsəlmançılığa döndərilmələrini tələb edirlər. İncilin böyük və təmiz həqiqətləri polis və ruhanilər tərəfindən iyrənc bazar və yalana çevrilirdi. Müxtəlif vaxtlarda dairədə olmuş müstəntiqlər - Bulatov, Purseladze və Beridze döndərilmə işində ən kədərli xatirələrini yaşadılar. Onların artıq yumşaldılmış formada rəsmi məlumatlara daxil edilmiş hekayələri ağızdan-ağıza ötürülür. Purseladze polis rəhbərliyi tərəfindən xristianlığa dönmək istəməyən yaşlı kişinin üç dəfə qamçılanmasının şahidi olmuşdu. Çoxları əsgərlər və artilleriya ilə xaç suyuna çəkilənlərin gölməçələrə tərəf qovulmasının şahidi olmuşlar".

Bu səbəbdən də əhalidə rus hakimiyyət nümayəndələrinə qarşı hədsiz nifrət yaranmışdı. Təəccüblü deyil ki, xalq özünün istismarçı vəziyyətindən yeganə çıxış yolu kimi gördüyü üsyan çağırışlarına çox asanlıqla qoşulub.

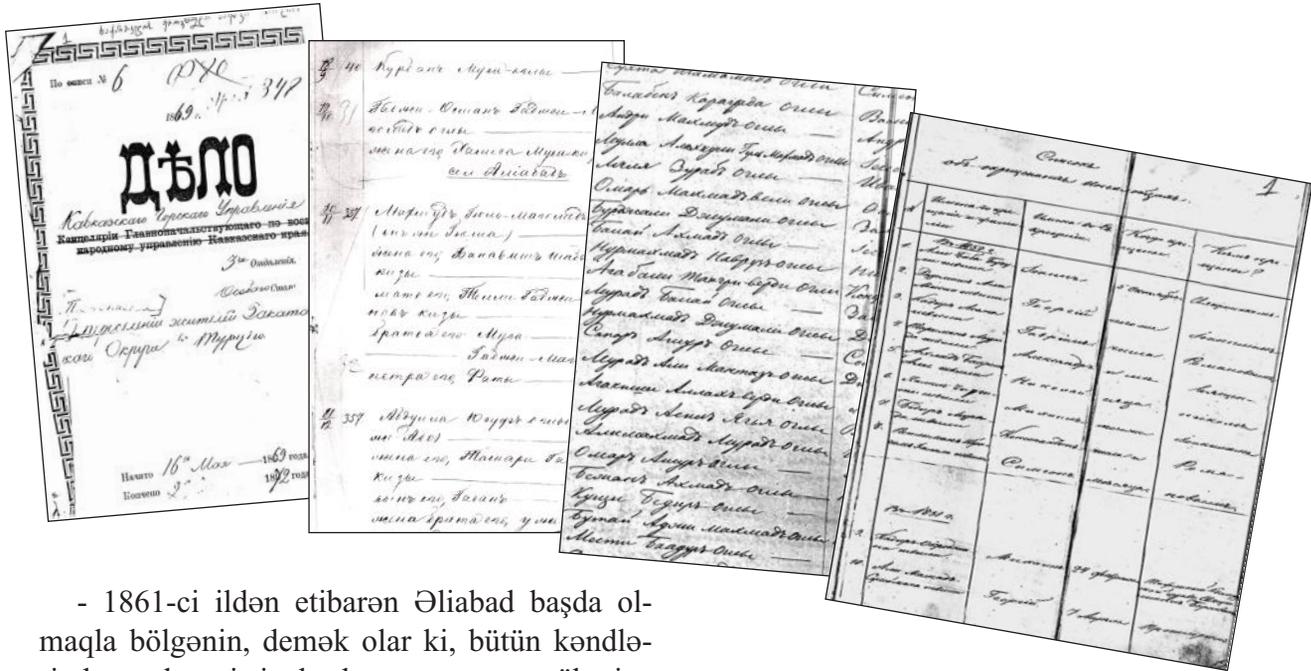
Verilmiş bütün güzəşt və imtiyazlara baxmayaraq, ingiloyların böyük əksəriyyəti ata-baba-

larının, əcdadlarının dinindən dönmək istəmir, var gücləri ilə ona qarşı müqavimət göstərirdilər. Çarizmin yerlərdəki məmurlarının belə etiraf etdiyi kimi "ingiloyların məsələsinin qaydaya salınması və onlar arasında xristianlığın yayılması işinə kömək etmək məqsədilə qeyd olunan fərmanın (1859-cu il fərmanı) tətbiqi ilə həyata keçirilən inzibati tədbirlər tükəndiyindən bu işdə yeganə vasitə kimi zor tətbiqi üsulu seçilir. Bu barədə dairədə işləmiş müstəntiq Purseladze yazırdı: "...xristianlığı qəbul etmək istəməyənlərin, buna etiraz edənlərin döyülərək işgəncə verilməsi, müsəlman din xadimlərinin cəzalandırılması və hətta Sibirə sürgün olunması, hədə-qorxu, şirnikləndirmələr və s. kimi onlarla faktlar qeydə alınmışdır".

Zaqatala dairəsinin rəisi Stoletovun məlumatına diqqət edək: "Oğruları, tamahkar, əxlaqsız adamları müsəlmançılıqdan döndərməyə çalışırdılar və bu yolla 15 il ərzində heç bir inancı və barəsində and verilməsi mümkün olmayan, hər birinin ən dəyərsiz bir şeylə istənilən cinayətə sövq etdirilməsi mümkün olan hər iki cinsdən olmaqla iki min adamı toplamağa (əmələ gətirməyə, öldürməyə) nail oldular. Yerli hakimiyyət tərəfindən müdafiə olunan, yeni dini qəbul edənlərin keşisləri özlərinə elə hərəkətləri rəva görürdülər ki, onlar barədə danışmağı ədəbsizlik sayıram".

Onu da deyim ki, edilən bütün ciddi cəhdlərə baxmayaraq, ingiloylar arasında aparılan xristianlaşdırma işi istənilən nəticəni vermir. Gətirilən faktlardan məlum olur ki, keçmiş müddətdə əhalidən xristianlığı qəbul edənlərin bir hissəsi onu çarizmin verdiyi yalançı vədlərə inanaraq qəbul etmişdisə, digər əksər hissəsinə zorakı yollarla qəbul etdirilmişdir. Aldadılan əhali yenidən müsəlmançılığa qayıtmaq tələbi ilə çarizmə müraciət edirdi. Onlar dəfələrlə zorla xristianlaşdırılmaları ilə bağlı hakim dairələrə müraciət etsələr də, bu şikayət və narazılıqlar nəticəsiz qalırdı ki, bu da əhalidə çarizmə qarşı sonsuz nifrəti daha da dərinləşdirirdi.

- Xristianlığı qəbul etmək istəməyənlərin aqibəti necə olub?



- 1861-ci ildən etibarən Əliabad başda olmaqla bölgənin, demək olar ki, bütün kəndlərində zorla xristianlaşdırmaya qarşı mübarizə başlayır. Əvvəlcə, ingiloylar bütün mümkün olan vasitələrdən istifadə edərək bu siyasətə qarşı öz etirazını nümayiş etdirirlər. Onlar dəfələrlə zorla xristianlaşdırma ilə bağlı hakimiyyət orqanlarına yazılı müraciətlər etsələr də, bu şikayət ərizələri nəticəsiz qalmışdı. Semyon Esadze yazır ki, "hakimiyyət orqanlarının özbaşınalıqlarından Tiflisə dəfələrlə göndərilmiş şikayətlər, bir neçə dəfə aparılmış istintaqlar nəticəsiz qalmışdı. Hətta ali hakimiyyət administrasiyasının diqqətini özlərinə cəlb etmək məqsədilə əhalinin yekdilliklə Türkiyəyə köçürülmələri ilə bağlı xahişləri belə hakimiyyət orqanlarında heç bir reaksiya doğurmadı. Lakin bununla belə yerli hakimiyyət daha qətiyyətlə elan edirdi ki, Tiflisdə hamı onları müdafiə edir".

Nəticədə 1862-ci ildə Əliabad kəndindən 40 araba ailə məcburi xristianlaşdırmaya etiraz əlaməti olaraq Türkiyəyə köçmüş və hazırda onların Türkiyə Respublikasının Adana vilayətinin Ceyhan ilçəsindəki Dağıstan kəndində yaşayan varisləri - ingiloy mənşəli türklərin Əliabad kəndi ilə əlaqələri mövcuddur. Lakin Cənubi Qafqaz müftisinin və bir sıra nüfuzlu müsəlman ruhanilərinin yardımı ilə hökumətin gördüyü tədbirlərlə Türkiyəyə bu kütləvi köçün genişlənmədən qarşısını almaq mümkün olur.

- Xristianlaşmaya qarşı silahlı müqavimətlər baş veribmi?

- Zaqatala dairəsinin hakimiyyət orqanları və xristian missionerlərin Qafqaz komandanlığının himayəsi ilə bölgədə apardığı zorla xristianlaşdırma və gürcüləşdirmə siyasəti yerli əhalinin ciddi narazılığına və XIX əsrin 60-cı illərinin əvvəllərində burada həyəcanlı vəziyyətin yaranmasına, 1861-ci ildən etibarən dairənin bir çox kəndlərində pərakəndə çıxışların başlanmasına səbəb olmuşdu.

Bəhs olunan dövrdə əhalinin zorla xristianlaşdırma siyasətinə qarşı silahlı mübarizəyə qalxmasında 1860-cı ildən etibarən Azərbaycanın şimal qəzalarında, eləcə də Zaqatala dairəsində geniş yayılmağa başlamış "Zikr" adlanan təlimin də xüsusi rolu olmuşdur. Həmin vaxtdan dairədə geniş yayılmağa başlayan bu təlimin təbliğatçıları arasında Dağıstanda dini təhsil almış carlı Burca Əli xüsusilə fərqlənirdi. Əhalidə müqəddəs dini murdarlayanlara, təhqir edənlərə nifrət aşılayan bu təlim tezliklə dairədə geniş yayılmağa başladı. Əvvəlcə gözdən uzaq yerlərdə toplanmaqla gizlin şəkildə aparılan bu təbliğat, vaxt keçdikcə artıq cümə günlərində bir çox kəndlərdə xütbələrdə səslənməyə başlayır. Bölgənin demək olar ki, bütün böyük kəndlərində, o cümlədən böyük ingiloy icmalarında da təbliğatçılar fəaliyyət göstərirdilər və

onlar əhalini açıq şəkildə qazavata - kafirlərə qarşı cihada, müqəddəs savaşa səsləyirdilər.

Ən böyük ingiloy kəndi olan Əliabadda 1861-ci ildə dörd ay yaşayaraq yerli əhali arasında təbliğat aparmış Şeyx Şamilin keçmiş müridi Murtuzəli sonralar öz xatirələrində yazırdı: "...mən burada müqəddəs Quranın tələblərinə ciddi riayət edən, bir çox xəstəliklərin müalicəsinə kömək edən "Səbəb" elminin bilicisi kimi şəhər əhalisinin diqqətini özümə cəlb edə bildim". Çarizmin yerli hakimiyyət orqanlarının diqqətini cəlb etməmək üçün özünün türkcəsini təkmilləşdirmək adıyla dörd aya qədər bu kənddə yaşayan Murtuzəli əhalini zorla xristianlaşdırma siyasətinə qarşı müqavimət göstərməyə, missionerlərin və yerli hakimiyyət orqanlarının yalançı, şirnikləndirici vədlərinə uymamağa çağırır.

- Xristianlaşma siyasətinə qarşı baş verən ən böyük üsyan harda baş verir?

- Bütün dinc vasitələrlə istəklərinə nail ola bilməyən ingiloylar zorla xristianlaşdırılmaları ilə barışa bilməyib 1863-cü ilin əvvəllərindən etibarən silaha sarılırlar. Həmin vaxt məcburi xristianlaşmaya qarşı fəal mübarizə aparan Car kəndinin üsyançı dəstələrinin təşəbbüsü ilə ayağa qalxmış ən böyük ingiloy kəndi olan Əliabad kəndliləri də onlarla birləşərək həm dinc, həm də zorakı vasitələrdən istifadə etməklə əhalini xristianlığı qəbul etməkdən çəkinməyə çağırırlar.

1863-cü il Zaqatala üsyanının qan içində boğulmasından sonra yenidən üsyana qalxmaq iqtidarında olmayan Car icması ingiloylara, əliabaddılara məktubla müraciət edərək, zorla xristianlaşdırma siyasətinə qarşı mübarizəyə qalxacaqları təqdirdə onları silahla təmin edəcəklərini vəd edirlər. Bundan sonra Əliabad məscidində toplaşan ağsaqqallar və kəndin nüfuzlu adamları üsyana qalxmaq barədə qərar qəbul edirlər. Əhali silahlanaraq digər ingiloy kəndlərində də təbliğata başlayır. Beləliklə, Əliabad üsyanın mərkəzinə çevrilir.

- Yəni nəticədə hökumət xristianlaşma siyasətindən əl çəkməli olur...

- Bəli, nüfuzlu müsəlmanların başçılığı ilə baş vermiş Əliabad üsyanı zamanı bölgədə təb-

liğat aparmaq üçün ezam olunmuş missionerlərin bəziləri öldürülür, digər hissəsi isə Əliabaddan çıxarılır. Lakin hökumət silaha sarılmış Əliabad üsyançılarına qarşı ordudan istifadə etməkdən çəkinir. Çarizm özünün bölgədəki yeganə sadıq təbəələri kimi gördüyü ingiloylara qarşı güc tətbiq etməklə onları incik salmaq istəmədi. Gözləmədiyi halda ingiloyların silahlı çıxışları - 1863-cü il Əliabad üsyanı ilə üzləşmiş hökumət bölgəyə münasibətdə yeritdiyi sərt siyasətindən əl çəkib güzəştə getmək məcburiyyətində qaldı və zorla xristianlaşdırılmış ingiloyların yenidən İslama qayıtmalarına icazə verdi. Hökumət ingiloyların islama qayıtmaları üçün xristian keşişlərinin bütün narazılıqlarına baxmayaraq, bu işə hərtərəfli şərait yaradaraq 1863-cü ili formal olaraq İslama qayıtma ili kimi müəyyənləşdirir. Dairədəki keşiş-missionerlərin hər cür etiraz və narazılıqlarına rəğmən hökumət xristianlığı qəbul edənlər arasında təbliğat aparmaq məqsədilə, hətta dairəyə Dağıstan və Nuxa qəzasından müsəlman ruhanilərinin dəvət olunmasına belə icazə verir. Lakin ayrılış bu bir il ərzində İslama dönmə prosesi başa çatmadığından hökumət güzəştə getməyə məcbur qalaraq növbəti 1864 və 1865-ci illərdə də arzu edənlərin müsəlmanlığa qayıtmalarına izn verir.

Beləliklə, nəticə olaraq qeyd edim ki, 1863-cü il Əliabad üsyanının ən böyük əhəmiyyəti ondan ibarət olur ki, çarizm ingiloylar arasında, ümumiyyətlə, Zaqatala dairəsində zorla xristianlaşma siyasətindən müvəqqəti əl çəkməyə məcbur olur. 1863-1865-ci illərdə Qax, Əlibəyli, Qorağanın bir hissəsi istisna olmaqla digər ingiloy kəndləri tam olaraq İslama qayıtdı və bu kəndlərdə yaradılmış aşağı kilsə təşkilatları - prixodlar ləğv olundu. Balakən kəndindəki kilsənin tikintisi dayandırıldı. Əliabad üsyanı qalibiyyətlə başa çatması və üsyançıların istədiklərinə nail olması baxımından özünəməxsusluğu ilə seçilir və mühüm əhəmiyyət kəsb edir. ●

*Müsahibəni apardı:
Nəzmin CƏFƏROVA,
sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru*



Habil QURBANOV

AMEA Azad Həmkarlar İttifaqının sədri,
hüquq elmləri doktoru, professor

Dövlət hakimiyyəti və onun mexanizmi

Dövlət hakimiyyətinin ümumi xarakteristikası. Hakimiyyət insan varlığının ən mühüm başlanğıclarından biridir. O, insanların sabit birliklərinin yarandığı hər yerdə mövcuddur. Onun geniş çoxnövlüü də məhz bundan irəli gəlmişdir. Məsələn, ilahi hakimiyyət, valideyn hakimiyyəti, təsərrüfat üzərində hakimiyyət, təbii qanunlarına əsaslanan hakimiyyət, korporativ hakimiyyət, gözəlliyin, ağılın, istedadın və s. hakimiyyəti. Ensiklopedik lüğətlərdə hakimiyyətə belə tərif verilir: "haki-miyyət - bu, müəyyən vasitə və üsulların, metodların vasitəsilə insanların davranışına təsir göstərmək qabiliyyəti və imkanlarıdır". Buraya vasitə, üsul və metodlara iradə, nüfuz, inandırma, məcburiyyət və zorakılıq aid edilir.

Əgər diqqət problemin dövlətsüənəlik aspektlərinə yönəldilsə, o halda qeyd etmək olar ki, hakimiyyət siyasətin gerçəkləşdirilməsi vasitəsi kimi çıxış edir. Onun məzmunlu xarakteristikası özündə aşağıdakı fərqləri ehtiva edir:

- 1) subyektə görə (sınıfın, partiyanın, xalqın hakimiyyəti) hakimiyyət;
- 2) səlahiyyətlərin həcminə görə (lokal, yerli, regional, dövlət, dövlətlərarası hakimiyyət) hakimiyyət;
- 3) hakim subyektin strukturuna görə (monokratik, elitar, poliarxaik hakimiyyət) hakimiyyət;
- 4) dövlət rejiminə (siyasi rejimə) görə (despotik, totalitar, avtoritar, bürokratik, demokratik) hakimiyyət;

5) hakimiyyətin metodlarına görə (nüfuz, inandırma, xarizma, hökmranlıq, zorakılıq) hakimiyyət.

Dövlət hakimiyyətinə xüsusi idarəetmə mexanizmi vasitəsi ilə cəmiyyətə siyasi-hüquqi rəh-bərliketmə qismində baxılır. (1, s.125)

Belə hakimiyyət eksklüzivdir, çünki ümumi xarakter daşıyır və ictimai münasibətlərin bütün strukturlarında fəaliyyət göstərməyə qadirdir. Sosial həyatın bütün proseslərinə cəlb olunduğuna görə, dövlət hakimiyyəti eyni zamanda da inklüziv hakimiyyətdir. (2, s.18)

Dövlət hakimiyyətini həmçinin aşağıdakı səciyyəvi xüsusiyyətlərinə görə fərqləndirirlər:

1) dövlət hakimiyyətinin ümumiliyi (o, xalqın adından çıxış edir);

2) dövlət hakimiyyətinin vahidliyi (o, hamını bütöv bir tam kimi birləşdirir);

3) dövlət hakimiyyətinin universallığı (dövlətin göstərisləri bütün cəmiyyətə şamil olunur);

4) dövlət hakimiyyətinin aliliyi (o, mənasına görə dövlət-təşkilati cəmiyyətdə ali hesab olunur);

5) dövlət hakimiyyətinin müstəqilliyi (o, dövlət işlərinin gerçəkləşdirilməsində, o cümlədən beynəlxalq münasibətlərdə müstəsna hüquqlara malikdir);

6) dövlət hakimiyyətinin leqallığı (o cəmiyyəti qanuni əsaslarla təmsil edir);

7) dövlət hakimiyyətinin formallığı (onun təskili və fəaliyyətini normativ-hüquqi aktlar müəyyənləyir);

8) dövlət hakimiyyətinin mərkəziyyəti (dövlət təşkilatlarının təşəkkül tapmış iyerarxiyası).

Cəmiyyətdə dövlət hakimiyyətinə təşkilati güc verən mühüm xüsusiyyətlərdən biri onu təşkil edən dövlət aparatıdır. Dövlət hakimiyyəti praktiki olaraq və məqsədyönlü surətdə dövlət orqanları və müəssisələrinin iyerarxiik strukturu, yəni dövlət mexanizmi və onunla sıx bağlı olan dövlət aparatı vasitəsi ilə gerçəkləşdirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlətşünaslıqda dövlət mexanizmi və dövlət aparatının qarşılıqlı əlaqəsinin müxtəlif mövqelərdən qiymətləndirilməsi mövcuddur, yəni tədqiqatçıların verdiyi qiymətlər birmənalı deyil. Dövlət mexanizminin bütöv bir tam, dövlət aparatının isə onun bir hissəsi olması haqqında əvvəllər üstünlük təşkil edən mülahizə indi də hüquq ədəbiyyatında, o cümlədən dərsliklərdə və tədris vəsaitlərində o qədər də birmənalı dəstəklənmir. Bu anlayışların eyniliyi xeyrinə dəlillər irəli sürülməkdə davam edir. İrəli sürü-

lən mülahizələrə uyğun olaraq dövlət aparatı çərçivəsindən kənara çıxan və dövlət orqanlarını tamamlayan strukturlar dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsində vahid məqsəd və vəzifələrin təskili və fəaliyyətinin ümumi prinsipləri əsasında realizə olunurlar. Bununla belə, təşkilati, funksional, o cümlədən dövlət orqanları və müəssisələri arasındakı digər fərqlər aydın şəkildə güdülür ki, bu da hər iki anlayışın elmi dövriyyəyə verilməsində öz əksini tapmışdır. (3,s.34)

Dövlət mexanizmi və onun strukturu. Dövlət aparatı. Dövlət mexanizmi dedikdə, sosial proseslərə və onun subyektlərinin davranışına dövlət təsirinin vasitələri olan xüsusi təşkilatların məcmusu başa düşülür.

Dövlət mexanizmi üçün onun həlqələrinə tabelik əsasında daxil olan rəsmiləşdirilmiş strukturların bütövlüyü səciyyəvidir.

1. Dövlət orqanları (xüsusən də dövlət aparatı) - bu, dövlət fəaliyyətinin müəyyən sahəsində hakimiyyət səlahiyyətlərinə və sərbəstliyə malik olan orqanlardır ki, bu da onlara ümumməcburi davranış qaydaları müəyyən etmək və təsirin leqal vasitələrinin köməyi ilə onları reallasdırmaq imkanı verir. Dövlət orqanları dövlətin funksiyalarını həyata keçirən şəxsə (o cümlədən, dövlət başçısı) və ya şəxslərin mütəşəkkil qrupu (qanunvericilik hakimiyyəti orqanları, hökumət və ya məhkəmə orqanları) tərəfindən təmsil oluna bilərlər.

Dövlət orqanlarının əlamətləri aşağıdakılardır:

1) bu orqanlar bilavasitə dövlət və ya ölkə əhalisi tərəfindən formalasdırılırlar;

2) idarəetmə funksiyalarını dövlətin adından həyata keçirirlər;

3) icrası məcburi olan normativ-hüquqi aktları dərc etdirirlər;

4) xüsusi təsir vasitələri, o cümlədən leqal məcburiyyət yolu ilə normativ-hüquqi aktların yerinə yetirilməsini təmin edirlər;

5) dövlət qulluqçularının fəaliyyətinin peşəkar əsasları;

6) dövlət orqanlarının müxtəlif səviyyələri arasında iyerarxik əlaqələrin olması;

7) dövlət orqanlarının səlahiyyətlərinin realizəsini, habelə maliyyələşdirilməsinin maddi bazasını və büdcə mənbələrini təmin edən digər strukturların olması.

2. Dövlət müəssisələri - bu dövlət orqanlarının rəhbərliyi altında müxtəlif sferalarda (sağlamlı-ğın mühafizəsi, təhsil, elm, mədəniyyət və s.) cəmiyyətin mənafeələrinə xidmət edən təşkilatlardır. Dövlət müəssisələrinin administrasiyası idarəetmə funksiyasının müstəsna surətdə həmin müəssisə çərçivəsində onun üçün müəyyən edilmiş fəaliyyət parametrləri əsasında həyata keçirir. Dövlət müəssisələri dövlət hakimiyyətinin daşıyıcısı deyillər, onlar tam və ya qismən dövlət büdcəsi hesabına maliyyələşdirilirlər, spesifik təşkilati struktura malikdirlər.

3. Dövlət idarələri - bu, istehsalat, müxtəlif işlərin yerinə yetirilməsi, xidmətlər göstərilməsi sferasında dövlətin öz funksiyalarını həyata keçirməsi prosesinin təmini üçün nəzərdə tutulan idarələrdir. Onlar dövlət mülkiyyətinə əsaslanır, hüquqi şəxs hüquqlarına malik, nizamnaməsi əsasında fəaliyyət göstərən müstəqil təşkilatlardır.

4. Dövlət korporasiyaları qeyri-kommersiya təşkilatlarının təşkilati-hüquqi forması kimi, qanunvericilik yolu ilə sosial, idarəetmə və ya digər ictimai-faydalı funksiyaların həyata keçirilməsi üçün təsis edilirlər. Korporasiyanın rəhbəri dövlət başçısı tərəfindən təyin edilir, onun fəaliyyətinə nəzarəti isə hökumət həyata keçirir. Hər hansı başqa bir orqanın dövlət korporasiyasının fəaliyyətinə müdaxilə etmək hüququ yoxdur. (4, s.45)

Müasir ölkələrdə dövlət aparatı aşağıdakı müxtəlif quruluş modellərində təqdim olunur:

1) monotsefal aparat (yunanca monos - bir, tək və kephale - baş). Dövlət başçısının və ya

kollegial dövlət orqanının əlində cəmlənmiş sərt mərkəzləşdirilmiş hakimiyyət səlahiyyətlərini əks etdirir və yerli hakimiyyət orqanları da daxil olmaqla bütün hakimiyyət orqanlarına şamil olunur;

2) teokratik aparat. Dövlət başçısı, ona dövlət tərəfindən həvalə olunmuş dünyəvi və dini hakimiyyəti həyata keçirir;

3) polikratik aparat. Dövlət orqanlarını özündə mərkəzi orqanlar kimi ehtiva edən, öz səlahiyyətlərini bütün ölkə ərazisində həyata keçirən aparatdır (dövlət başçısı, parlament, hökumət). Qalan hakimiyyət strukturları əhali tərəfindən seçilən yerli özünüidarə orqanları kimi fəaliyyət göstərilir;

4) mərkəzsizləşdirilmiş aparat. Burada dövlət praktiki olaraq muxtariyyət və partikulyar yaradılmış hakimiyyət strukturlarının idarə etdikləri hissələrə bölünür. (5,s.28)

Dövlət orqanlarının təsnifatı. Dövlət aparatı strukturunda dövlət orqanlarının aşağıdakı əsaslar üzrə təsnifləşdirilməsi mümkündür:

1) yaranma qaydasına görə:

a) dövlət hakimiyyətinin xalq tərəfindən yaradılan və ya onun nümayəndələrinin seçdiyi seçkili (ilkin, nümayəndəli) orqanları, (prezident, parlament);

b) irsən keçən (monarxiya idarəçilik formasına malik dövlətlərdə mövcuddur) orqanlar. Əmələgəlmə üsuluna görə ölkədə ali hakimiyyətin irsən keçməsi qaydası ilə bağlıdır;

c) təyinatlı (törəmə) orqanlar. Hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik ilkin orqanlar (hökumət, məhkəmə orqanları, nəzarət strukturları) tərəfindən formalasdırılır;

2) məkan qüvvəsinə görə:

a) ölkənin bütün ərazisinə şamil olunan dövlət hakimiyyətinin ümumi (ali) orqanları;

b) regional (federasiyada və mürəkkəb unitar dövlətdə) orqanlar. Ölkənin tərkibində dövlət qurumlarında fəaliyyət göstərir və öz hakimiyyətini regionlara şamil edir;

c) yerli orqanlar. Dövlətin inzibati-ərazi vahidlərində fəaliyyət göstərirlər;

3) zaman qüvvəsinə görə:

a) daimi orqanlar. Yeni şəxslərin vəzifəyə seçilməsi və ya təyin olunması imkanları nəzərə alınmaqla, hər hansı müvəqqəti məhdudiyətlər olmadan fəaliyyət (prezident, parlament, hökumət, məhkəmələr) göstərir;

b) müvəqqəti orqanlar. Dövlət səviyyəsində öz həllini tələb edən müəyyən halların meydana çıxması ilə əlaqədar yaradılırlar; (6,s.53)

4) hakimiyyət səlahiyyətlərinin həcmi və məzmununa görə:

a) təsisədi orqanlar. Dövlətdə ali hakimiyyət orqanlarının yaradılması və ya yeni dövlət orqanlarını - təsisədi (konstitusiya məclisini) məclisi təsdiq etməyə xidmət göstərən yeni konstitusiyanın qəbulu üçün referendum və ya seçkilər yolu ilə formalasdırılır;

b) universal orqanlar. Ölkəni rəsmən təmsil edən və preroqativləri dövlətdə idarəçilik formasının konkret növündə (mütləq və ya məhdud monarxiya, prezidentli və ya parlamentli respublika) olan dövlət başçısı institutu;

c) qanunvericilik hakimiyyəti orqanları (parlament);

ç) "qanun əsasında və onun icrası üçün" yaradılan icra hakimiyyəti orqanları;

d) hüquqi mübahisələrin həllində arbitr olan məhkəmə hakimiyyəti orqanları;

e) nəzarət orqanları (ombudsman, dövlət müfəttisliyi, hesablama palatası);

5) səlahiyyətlərin həcminə görə:

a) ümumi səlahiyyətlərə malik orqanlar. Ən geniş yönümdə kompleks məsələləri həll etməyə səlahiyyətlidirlər (hökumət);

b) xüsusi səlahiyyətlərə malik orqanlar. Sahəvi əhəmiyyətli müəyyən məsələlərin həlli üçün yaradılırlar (nazirlik, komitə və idarələr);

6) səlahiyyətlərin həyata keçirilməsi formasına görə:

a) kollegial orqanlar (parlament, yüksək instansiya məhkəmələri);

b) təkbaşına orqanlar (dövlət başçısı). (7,s.37)

Dövlət orqanlarının strukturunda tərkib hissələrin digər təsnifatı (məsələn, fəaliyyətlərinin əhəmiyyətinə görə və ya hüquq formaları əsasında) da mümkündür. Lakin, əgər dövlət hakimiyyəti orqanlarının müxtəlifliyinin ierarxik sxemi qurularsa, şübhəsiz, kriteriyaların seçilməsində prioritet hakimiyyətin bölgüsü prinsipinə veriləcəkdir. Məhz hakimiyyətin bölgüsü prinsipi müasir dövlət mexanizminin qurulmasına birinci dərəcəli tənzedici təsir göstərir. ●

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Rzayev Ə.H. *Dövlət idarəetməsi: B. "Elm" 2021*
2. Графский В.Г. *Всеобщая история права и государства: Учебник. М., 2012.*
3. Тихомиров Ю.А. *Государство. Преемственность и новизна. М.: Юриспруденция, 2011.*
4. Вельяминов Г.М. *К вопросу о понятиях государства, власти и суверенитета //Государство и право. 2014, № 4*
5. Кулакова Ю.Ю. *Трансформация современных государств: теория и практика //История государства и права. 2010, № 13.*
6. Павликов С.Г. *Идеалы правового государства: о некоторых исторических, юридических и экономических аспектах концепции //Государство и право. 2014, № 1.*
7. Ромашов Р.А. *Типология государства в контексте сравнительного государственоведения: Открытая лекция. Киев, 2009.*



Ələddin EYVAZOV

AR ETN Zoologiya İnstitutunun direktoru vəzifəsini icra edən, aqrar elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent



Elşad ƏHMƏDOV

AR ETN Zoologiya İnstitutunun icraçı direktoru, biologiya elmləri doktoru, dosent

Nadir və nəsli kəsilməkdə olan fauna növlərinin yeni siyahısı

Təbiətdə heyvan və bitki növlərinin yox olması uzun illərdir həll edilməsi vacib olan problemlərdən biri olaraq qəbul edilməkdədir. Ətraf mühitin çirklənməsi, baş verən qlobal iqlim dəyişiklikləri, bütövlükdə yer üzərində - ekosferdə ekoloji tarazlığın getdikcə pozulması beynəlxalq aləmdə böyük narahatlığa səbəb olmuşdur. Bu gün beynəlxalq miqyasda quş növlərinin təxminən onda biri, məməli heyvan növlərinin dördə biri yoxolma təhlükəsi ilə üz-üzədir. Avropada isə məməli heyvan növlərinin 42, quş növlərinin 43, sürünənlərin isə 45%-nin yoxolma təhlükəsinin olması müəyyən edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Qafqaz regionunda ən zəngin təbii sərvətlərə malik ölkədir. Bioloji müxtəlifliyinə görə Azərbaycan dünyada özünəməxsus yerlərdən birini tutur. Azərbaycanın müasir faunasında həşəratlar 10000-dən artıq növlə, onurğalılar 6 sinfə aid 702 növlə təmsil olunur. Hazırda Xəzərin Azərbaycan sektorunda və Azərbaycanın daxili su hövzələrində balıqların 12 dəstəsinə mənsub olan 104 növünün və bir sıra yarımnovlərinin yayıldığı qeydə alınmışdır. Azərbaycanın amfibi faunasına 2 dəstə, 6 fəsilə, 9 cinsə aid olan 11 növ, sürünənlər faunasına isə 2 dəstəyə (tısağalar və pulcuqlular) 63 növ daxildir. Son araşdırmalara görə Azərbaycan ərazisində 19 dəstəyə, 65 fəsiləyə aid olan 407 quş növü vardır. Hal-hazırda faunamızda məməlilərin 7 dəstəyə daxil olan 115 növü yayılmışdır.

XX əsrin ortalarından etibarən bioloji müxtəlifliyə və ekosistemlərə təhlükə törədən mənfi amillərin sayı artmış, insan fəaliyyəti nəticəsində ekosistemlər deqradasiyaya uğramış, bir

çox heyvan növləri və cinsləri məhv olmuş və ya onların sayı kəskin dərəcədə azalmış və nəsli kəsilmək təhlükəsi altına düşmüşdür. Bir zamanlar Azərbaycan ərazisində təbiətdə geniş rast gəlinən Turan pələngi artıq məhv olmuş, talış qırqovulu, zolaqlı kaftar, manul pişiyi məhv olmaq təhlükəsi altındadır. Bəzi növlərə isə artıq keçən əsrin ortalarından (məs. Soyuqbulaq külməsi) təsadüf edilmir. Bioloji müxtəlifliyin belə vəziyyəti onun qorunub saxlanması və davamlı istifadəsinə dair ciddi tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir. Nadir və nəsli kəsilmiş heyvan növlərinin reintroduksiyası layihələri çərçivəsində Şirvan Milli Parkında Avropada yeganə və ən böyük ceyran populyasiyasının sayı qısa müddətdə 7 min başa çatmış, Ağgöl Milli Parkı, Qobustan-Cəngiçay vadisi, Acınohur-Sarıca düzü ərazilərinə mərhələlərlə ceyran fərdlərinin buraxılması həyata keçirilmişdir. Zubrların (bizon və ya meşə kəli) təbiətdə yayılmış tarixi populyasiyaları XX əsrin əvvəlində ovlanaraq məhv edilmişdir. Qafqaz ya-

rımnövünə aid sonuncu fərd 1927-ci ildə ovlanmışdır. Zubrların ölkəmizin vəhşi təbiətinə reintroduksiya edilməsi istiqamətində IDEA İctimai Birliyi, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi və Ümumdünya Vəhşi Təbiətin Mühafizəsi Fondunun (WWF) Azərbaycan ofisi tərəfindən intensiv işlər aparılır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 3 oktyabr tarixli 2358 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasında bioloji müxtəlifliyin qorunmasına və davamlı istifadəsinə dair 2017-2020-ci illər üçün Milli strategiya və Fəaliyyət Planı təsdiq edilmişdir. Fəaliyyət planında Azərbaycan Respublikası ərazisində nadir və nəsli kəsilməkdə olan bitki və heyvan növlərinin səmərəli mühafizəsini təmin etmək məqsədi ilə nəsli kəsilməkdə olan əhəmiyyətli növlərin qorunması tədbirlərinin təkmilləşdirilməsi, nadir və nəsli kəsilməkdə olan bitki və heyvan növlərinin tədqiq edilərək Qırmızı Kitabın 3-cü nəşrinə daxil edilməsi müvafiq qurumlar qarşısında vəzifə olaraq qoyulmuşdur.

Azərbaycan zooloqları da bu sərəncamın icrasından irəli gələn məsələlərin həllində yaxından iştirak edirlər. Nadir və nəsli kəsilməkdə olan fauna növlərinin tədqiqi üzrə Zoologiya İnstitutunun mütəxəssisləri tərəfindən daim intensiv monitorinqlər aparılır. Aparılan monitorinqlər nəticəsində Qırmızı Kitabın I və II nəşrinə salınmış, lakin keçən müddət ərzində aparılmış mühafizə tədbirləri nəticəsində sayında əhəmiyyətli artım qeydə alınan növlərin siyahıdan çıxarılmasına və eyni zamanda saylarında azalmalar qeydə alınan fauna növlərinin siyahıya əlavə edilməsinə ehtiyac yaranmış növlərin daxil edilməsi məsələlərinə aydınlıq gətirilmişdir. Məlumdur ki, 10 ildən bir beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabında verilən siyahılar mütəmadi olaraq dəqiqləşdirilməli və yenidən nəşr ediləməlidir. Azərbaycan Respublikasının Qırmızı kitabının III nəşrinə ilk dəfə olaraq beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq növlərin statuslarının müəyyənləşdirilməsində Beynəlxalq Təbiətin

və Təbii Sərvətlərin Mühafizəsi Təşkilatının (IUCN) kateqoriya və kriteriyalarından istifadə edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabının I nəşrinə (1989) 108 növ heyvan adı daxil edilmişdir ki, onlardan 14 növü Məməlilər, 36 növü Quşlar, 13 növü Sürünənlər və Sudaquruda yaşayanlar, 5 növü Balıqlar və 40 növü isə Həşəratlar sinfinə mənsub olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabının 24 ildən sonra çap olunan II nəşrinə (2013) nadir, nəsli kəsilmək təhlükəsi altında olmaqla, qorunmasına ehtiyac yaranan 223 növ heyvan daxil edilmişdir. Bunlardan 1 növ Azqıllı qurdlar, 1 növ Ali xərçənglər, 1 növ İkitayqapaqlı molyusklar, 77 növ Həşəratlar, 9 növ Balıqlar, 6 növ Sudaquruda yaşayanlar, 14 növ Sürünənlər, 72 növ Quşlar, 42 növ Məməlilər sinfinə aiddir.

Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabının II nəşrinə daxil edilmiş və III nəşrinə daxil edilməsi üçün aşağıda qeyd edilən 3 növ su onurğasızlarının və 9 növ balığın monitorinqinin aparılması ilə yanaşı son illərdə Zoologiya İnstitutunda aparılan tədqiqat işlərinin nəticələrinə görə təbiətdə tibb zəlisi - *Hirudo orientalis* növünün kütləvi ovlanması səbəbindən sayının azalması nəzərə alınaraq yeni III nəşrə salınmasına qərar verilmişdir.

Qırmızı Kitabın I nəşri (1989) ilə II nəşri (2013) arasından keçən bir müddət ərzində növlərin bir çoxunun təsnifatında dəyişikliklər edildiyi üçün bu növlərin yeni təsnifat statusları nəzərə alınmaqla Qırmızı Kitabın III nəşrinə daxil edilməsinə zərurət yaranmışdır. II nəşrə daxil edilmiş Lənkəran anadontu - *Anodonta lenkoranensis* artıq *Anodonta anatina*-nın sinonimi hesab olunur. *Anodonta anatina* növünün sayının azalmasında təhlükə olmadığı üçün onun III nəşrə daxil edilməməsinə, son illərdə aparılan monitorinqlərin nəticələrinə əsasən, saylarında azalmalar qeydə alınan 3 növün isə (Qarabağ ikiqabarı - *Karabaghia bituberosa*, Qabiella sireası - *Gabbiella cyrea*, Qalın sədəfli - *Unio crassus*) daxil edilməsinə qərar verilmişdir.



Qırmızı Kitabın I nəşrinə 40, II nəşrinə isə Həşəratlar sinfinə aid 77 növ daxil edilmişdir. III nəşrdə sayları bərpa olunan və yox olması təhlükəsi aradan qaldırılan 25 növün (*Anthophora personata*, *Andrena albopunctata*, *Falsoexosoma cyanipenne*, *Labidostomis montana*, *Hippotion celerio*, *Dichagyris musiva*, *Dichagyris pfeifferi*, *Isochlora viridis*, *Actinotia polyodon*, *Actinotia radiosa*, *Hadena irregularis*, *Cuculia argentea*, *Mania maura*, *Aedophron rhodites*, *Aedophron phlebophora*, *Chariclea delfini*, *Oxytripia danilevskyi*, *Glaphyra lacernaria*, *Catocala electa*, *Colliomorpha quadripunctaria*, *Arctia caja*, *Arctia villica*, *Anax imperator*, *Cordulegaster vanbrinkae*, *Lucanus cervus*) siyahıdan çıxarılması, mühafizəsinə ehtiyac yaranmış 30 növün (*Sceptrophasma bituberculatum*, *Lestes macrostigma*, *Onychogomphus flexuosus*, *Onychogomphus assimilis*, *Libellula pontica*, *Saga ephippigera*, *Saga pedo*, *Bradyporus* (*Callimenus*) *latipes*, *Satyrus effendi*, *Lycaena japhetica*, *Akbesia davidi*, *Smerinthus kindermanni*, *Catocala lesbia*, *Bombus fragrans*, Bom-

bus armeniacus, *Bombus portchinski*, *Icteranthidium cimbiciforme*, *Halictus semitectus*, *Dicerca scabida*, *Anthaxia hyrcana*, *Bubopsis hamatus*, *Deleproctophylla variegata*, *Palpares turcicus*, *Dendroleon pantherinus*, *Neuroleon* (*Ganussa*) *tenellus*, *Pseudoformicaleo gracilis*, *Mantispa styriaca*, *Mantispa aphaxelte*, *Nemoptera sinuata*, *Lertha extensa*) isə əlavə edilməsi qərara alınmışdır. Beləliklə, III nəşrdə növlərin sayı 82 olmuşdur.

Qırmızı Kitabın II nəşrinə (2013) daxil edilmiş və III nəşrinə daxil edilməsi üçün 9 növ balığın monitorinqinin aparılması ilə yanaşı, son illərdə aparılan monitorinqin nəticələrinə görə bu qeyd edilən növlərlə yanaşı, əlavə 2 sümüklü balıq növünün (*Kür siyənəyi* - *Alosa curensis* və *Volqa siyənəyi* - *Alosa volgensis*) Qırmızı Kitabın III nəşrinə daxil edilməsinə qərar verilmişdir. Beləliklə, III nəşrə artıq 11 sümüklü balıq növü daxil edilmişdir.

Qırmızı Kitabın I nəşrinə 5, II nəşrinə 6 amfibi növü daxil edilmişdir. III nəşrdə amfibilərin siyahısında dəyişiklik edilməyəcək. Sürünənlər sinfi üzrə əgər I nəşrə (1989) 8 növ daxil edil-

mişdirsə, II nəşrdə (2013) növlərin sayı 14 olmuşdur. 2013-cü ildən bugünə qədər növlərin bir çoxunun təsnifatında dəyişikliklər edildiyi üçün bu növlərin monitorinqi aparıldıqdan sonra yeni təsnifat statusları nəzərə alınmaqla Qırmızı Kitabın III nəşrinə daxil edilməsinə zərurət yaranmışdır. Son illərdə aparılan molekulyar-genetik tədqiqatlar nəticəsində ilanlar (*Serpentes*) yarımüstəsinə aid *Vipera ursini* növ kompleksində Azərbaycanda nadir rast gəlinən üç müstəqil növ müəyyən edilmişdir: İrəvan çöl gürzəsi - *Vipera eriwanensis* (Qırmızı kitaba ilk dəfə daxil edilir), Şərqi çöl gürzəsi - *Vipera renardi* (= *V. shemakhensis*) və Lotiyev çöl gürzəsi - *Vipera lotievi*. Sonuncu növün təsnifat statusu hələlik mübahisəlidir. Bundan əlavə, Azərbaycanda məhdud ərazidə - Talış zonasında yayılmış və nadir rast gəlinən, əvvəllər *Adi* qalxansifət adlanan *Gloydus halys caucasicus* yarım növü, hazırda isə müstəqil növ olan Qafqaz qalxansifəti (*Gloydus caucasicus*) Qırmızı Kitabın III nəşrinə ilk dəfə daxil edilmişdir. Azərbaycanda Kərtənkəllər (*Sauria*) yarımüstəsinə *Phrynocephalus helioscopus horvathi* və *Phrynocephalus helioscopus persicus* yarım növləri hazırda iki müstəqil növ kimi (İran girdəbaşı - *Phrynocephalus horvathi* və Cənubi Qafqaz girdəbaşı - *Phrynocephalus persicus*) qəbul olunmuşdur. Həmçinin, IUCN siyahısına yüksək mühafizə statusu ilə daxil edilən 2 kərtənkələ növünün (*Rostombekoyov kərtənkələsi* - *Darevskia rostombekowi* və Cənubi Qafqaz kərtənkələciyi - *Eremias pleskei*), Qırmızı Kitabın III nəşrinə daxil edilməsi məqsədə uyğun hesab edilmişdir. Beləliklə Qırmızı Kitabın III nəşrinə 18 sürünən növü daxil edilmişdir.

Qırmızı Kitabın I nəşrinə (1989) 36, II nəşrinə (2013) isə quşların 72 növü daxil edilmişdi. III nəşrində, II nəşrində olan siyahıdan 10 növün çıxarılaraq yaşıl siyahıya salınması (*Ardea purpurea* - Kürən vağ, *Buteo rufinus*, *Accipiter badius* - Türkünstan qırğısı, *Accipiter brevipes* - səsyamsılayan qırğı, *Falco columbarius* - sərçə tutan, *Falco naumanni*, *Phasianus colchicus colchicus* - Qafqaz qırqovulu, *Crex crex* - adi çivdimdik, *Recurvirostra avosetta* - adi bizdimdik,

Oenanthe xanthoprigna - qızılquyruq çaxraqcıl) və əvvəlki siyahıya 16 yeni növün (qırmızıbaş dalğıcı - *Aythya ferina*, uzunquyruq ördək - *Clangula hyemalis*, Talış qırqovulu - *Phasianus colchicus talishensis*, kəkilli cüllüt - *Vanellus vanellus*, qırmızıdöş qumluq cüllütü - *Calidris ferruginea*, böyük əyridimdik - *Numenius arquata*, böyük oxcüllüt - *Limosa limosa*, adi sağsağan cüllüt - *Haematopus ostralegus*, ağqarın bağıraqara - *Pterocles alchata*, alabaxta - *Columba palumbus*, adi qurqur - *Streptopelia turtur*, aladöş çərənci - *Prunella ocularis*, səhra zəvzeyi - *Hippolais languida*, ağqaş qaratomyuq - *Turdus iliacus*, qısabarmaq sərçə - *Carospiza brachydactyla*, səhra mərciməkquşu - *Rhodospiza obsoleta*) əlavə edilməsi qərara alınmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabının I nəşrinə (1989) 14, II nəşrinə (2013) 42 məməli növü daxil edilmişdir. III nəşrdə, II nəşrdə olan məməlilərin siyahısından 6 növ (*Hind tirəndəzi* - *Hystrix indica*, üçrəng geçə şəbpərəsi - *Myotis emarginatus*, böyük nalburun - *Rhinolophus ferrumequinum*, itiqulaq gecə şəbpərəsi - *Myotis blythii*, qonur ayı - *Ursus arctos*, qamışlıq pişiyi - *Felis chaus*) çıxarılıb 3 növün (*Hirkan köstəbəyi* - *Talpa talyschensis*, *Blazius nalburunu* - *Rhinolophus blasii* və meşə kəli (*Avropa zubru*) - *Bison bonasus*) daxil edilməsinə qərar verilmişdir. Beləliklə, Qırmızı Kitabın III nəşrinə 39 məməli növü daxil edilmişdir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabının III nəşrinə, nadir, nəsli kəsilmək təhlükəsi altında olmaqla, qorunmasına ehtiyac yaranan 241 növ heyvanın daxil edilməsi nəzərdə tutulur (su onurğasızları 7 növ, həşəratlar - 82 növ, balıqlar - 11 növ, suda quruda yaşayanlar - 6 növ, sürünənlər - 18 növ, quşlar - 78 növ, məməlilər - 39 növ) ki, onlardan da 60 növ ilk dəfə Qırmızı Kitaba daxil ediləcək. 60 növdən 4-ü su onurğasızlarına, 30 növü həşəratlara, 2 növü balıqlara, 5 növü sürünənlərə, 16 növü quşlara və 2 növü isə məməlilərə aiddir. Bununla yanaşı, Qırmızı Kitabın II nəşrinə daxil edilmiş növlərdən III nəşrdə 1 növ su onurğasızının, 25 növ həşəratın, 10 növ quşun və 6 növ məməlinin çıxarılmasına qərar verilmişdir. ●



Фарида МИР-БАГИРЗАДЕ

Ведущий научный сотрудник Института архитектуры и искусства НАНА, доктор философии по искусствоведению, доцент

Эстетика азербайджанских ковров

Исследуя историю азербайджанского коврового искусства, большой ценитель и знаток этой области Ляtif Керимов обращался и к произведениям восточной литературы. Как известно, Ляtif Керимов был не только глубоким исследователем коврового искусства, но и талантливым художником-орнаменталистом. Он также обладал глубокими познаниями по истории литературы и в свободное время писал стихи. В своей работе "Азербайджанский ковёр" Ляtif Керимов приводит примеры из произведений средневековых азербайджанских и персидских классиков о ковроткачестве. Описание азербайджанских ковров часто можно встретить в азербайджанской классической литературе. Книга Ляtifа Керимова "Азербайджанский ковёр" состоит, в основном, из исследований и материалов, собранных им в течение 20-ти лет в центрах ковроткачества Азербайджана, Туркменистана, Ирана и Афганистана. В 1930-е годы Ляtif Керимов взял за основу идеи старых мастеров ковра и применил их опыт.

За 20-летний период своих поисков он посетил все центры ковроткачества Ирана и общался с азербайджанскими

и персидскими мастерами. Опыт, собранный у этих мастеров, хорошо знающих сложные художественно-технические аспекты и



Анри Фантен Латур. Чтение. 1877



Ян Вермеер. Бокал вина. 1660



Лоренцо Лотто. Портрет Джованни делла Вольта с его женой и детьми. 1457



Ганс Гольбейн Младший. Портрет купца Георга Гиссе. 1532

секреты коврового искусства и создавших редчайшие произведения декоративно-прикладного искусства, были использованы в книге Лятифа Керимова соответствующим образом.

Как известно, тот факт, что в начале XV века талантливые азербайджанские ремесленники использовали в сотканых ими шёлковых коврах золотые и серебряные нити, свидетельствует о высоких технических возможностях коврового искусства Азербайджана уже в то время.

Лятиф Керимов совершенно справедливо заметил, что в художественном оформлении ковров, которые производились в средние века Ширванским, Карабахским и Тебриз-Ардебильским ковровыми центрами и обладали высокими техническими и художественными качествами, большую роль сыграли Аджамы Абубакр оглы Нахчывани (XVI век), скульптор Абдулмомин Шарафшах оглы Тебризи (XIII век), Ахмад Айюб оглы Нахчывани и Низами Бандгр (XIV век), Мирали Тебризи и Пир Сейид Ахмад Тебризи (XV век), который был учителем Камаледдина Бехзада, Агамирека, Солтана Мухаммада и особенно Садик бека Афшари (XVI век).

Среди карабахских мастеров - скульптор Исмаил Ардебилли (XVII век), Авазали Муганлы (XVIII век), Мир Мохсун Навваб, мастер Гамбар Карабах, скульптор Мир Гафар, мастер Расул, Узун Гасан, мастер Багир, Хаджага Мухаммад Багир (XIX век) и другие художники принимали непосредственное участие в создании прекрасных азербайджанских ковров.

Лятиф Керимов также провёл специальные исследования живописных произведений средневековых европейских художников и определил, к каким школам ковроткачества относятся изображённые в этих произведениях азербайджанские ковры. Например, Лятиф Керимов определил ковёр Ширванской школы в произведении "Мария с младенцем" голландского художника Ганса Мемлинга (1433-1494), ковёр Гянджа-Газахской школы - в произведении "Благовещение" Ганса Гольбейна (1497-1543), ковёр Губинской школы - в произведении "Подарок" венецианского художника Карло Кривелли (1430-1493).

Лятиф Керимов убедительно доказывал, что искусство азербайджанского ковроткачества развивалось совершенно независимо



Ян Вермеер. Молодая женщина с кувшином. 1660-1662 гг.



Ян Вермеер. Спящая девушка. 1657

от иранского ковроткачества и даже оказало фундаментальное влияние на иранское ковровое искусство. Он лично наблюдал, что персидские ткачи применяли способ ткачества ковров фарсбат ("бетуни"), а позже - в 20-30-х годах XX века постепенно перешли на уникальный для Азербайджана метод ткачества тюркбат ("тай"). Метод плетения "бетури" до сих пор практикуется на юге Ирана - в районах Кайри, Бокнорд, Бирджанд и Торшиз.

В средние века азербайджанские ковры пользовались особой популярностью. Благодаря торговому Шёлковому пути они попали в Западную Европу и другие зарубежные страны. Ковры отличались своей фактурой, поскольку были произведены с помощью блестящих шерстяных нитей и изобиловали разнообразными и неповторимыми орнаментами восточного ковра. Ни один азербайджанский ковёр не повторял рисунок орнамента другого ковра. Богатые европейцы стали приобретать азербайджанские ковры для своих домов в качестве украшения интерьеров.

Таким образом, азербайджанские ковры попали на полотна картин западноевропей-

ских художников. Их можно увидеть в парадных портретах, в религиозных христианских сюжетах живописцев. Среди художников хочется отметить такие имена, как Ян Вермеер, Франсиско де Сурбаран, Ганс Гольбейн Младший, Ганс Мемлинг, Анри Фантен Латур, Карло Кровелли, Лоренцо Лотто. Созданные этими художниками картины, на которых изображены азербайджанские ковры с красивыми орнаментами, приобрели мировую известность и стали называться как "ковры Латура" или "ковры Карло Кровелли". Голландские и Нидерландские художники использовали роскошные азербайджанские ковры в качестве скатерти и в деталях стремились показать красоту орнаментов декора восточных узоров и их сочетаний.

Подытоживая вышесказанное, хочется отметить, что азербайджанские ковры богаты растительными и геометрическими орнаментами. Мастера, создавшие ковры, были лучшими знатоками азербайджанской литературы, фольклора и этнографии. Они оставили в наследие будущему поколению прекрасные образцы самых различных типов школ ковроткачества, в которых преобладали восточная роскошь и её эстетика. ●



Sadıx NƏBİYEV

AMEA Rəyasət Heyəti aparatının elmi katibi

Medallar danışır...

Muzey eksponatları insanların məişətini, güzəranını, həyat tərzini, geyimlərini və bəzən hətta münasibətlərini təbii şəkildə, maskasız və bəzəksiz əks etdirirlər. Solmuş kağızlardakı xatirələr və məktublar, bir qədər pas atmış, ya qaralmış metal silahlar və alətlər, süzölmüş və rəngini itirmiş paltarlar, çoxdan istifadə edilməyən məişət əşyaları və s. keçmiş sahibləri haqqında çox şey deyə bilirlər.

Dövlətlərin təsis etdiyi orden və medallar da öz dövrünün siyasi prioritetlərini, hakim dairələrin və cəmiyyətin müxtəlif hadisələrə verdiyi qiyməti əks etdirdiyi üçün bu baxımdan çox əhəmiyyətlidir. Məsələn, biri Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində, digəri Sankt-Peterburqda, Ermitajda, üçüncüsü isə Tehranda, İran Mərkəzi Bankının Milli xəzinəsində saxlanılan üç medal böyük dövlətlərin Azərbaycana qarşı siyasətinin necə ardıcıl həyata keçirdiyini, zamanla dəyişmədiyini gözəl əks etdirir.

Birinci - "Bakıya yürüşə görə" ("За поход на Баку") gümüş medalı rus imperatoru I Pyotrun sağlığında təsis edilmiş son medaldır və 1723-cü ildə Bakı yürüşünün iştirakçılarını təltif etmək üçün buraxılmışdı. Medalın üz tərəfində I Pyotrun profili, arxa tərəfində Rusiyanın ikibaş qartallı gerbi və buraxılış ili - 1723 əks olunmuşdu.

1722-ci ildə Xəzərdə güclü tufana düşüb böyük uğursuzluğa düşər olmuş rus eskadrası 1723-cü ildə Bakıya yenidən yürüş etmiş və iyulun 6-da Bakı limanına girib qalaya yaxınlaşmışdı. O zaman əhalisi uşaqlı-böyüküklü, kişili-

qadınları 3 mindən çox olmayan kiçik Bakının I Pyotr üçün necə əhəmiyyətli olduğunu bura hücum göndərilənlərin sayından görmək olar. İmperator Bakıya hücum üçün 4 polk və 15 hərbi gəmi ayırmışdı, bu isə təxminən 7000 hərbi demək idi. (1) Şəhər əhalisi təslim olmaq təklifini rədd edərək iyirmi günə yaxın müqavimət göstərsə də, qüvvələrin qeyri-bərabərliyi, şəhəri aramsız top atəsinə tutan rus artilleriyasının aşkar say və texniki üstünlüyü, qala divarlarının artilleriya atəşi ilə bir neçə yerdən dağılması, qurbanların günbəgün artması səbəbindən 1723-cü il iyulun 26-da Bakı təslim oldu. Döyüşlərin gedişində İçəri şəhərdəki onlarla bina ilə yanaşı 1079-cu ildə inşa edilmiş və bu döyüşlərdən sonra xalq arasında Sınıqqala məscidi kimi məşhurlaşmış Məhəmməd məscidinin minarəsi də zədələnmişdi.

Bakının tutulması xəbərini alan I Pyotrun əmri ilə müharibədə iştirak edənlərin hamısı "Bakıya yürüşə görə" medalı ilə təltif edilmişdi. Bəzi sonrakı rus imperatorlarından fərqli olaraq, I Pyotrun dövründə medallar yalnız xüsusi hərbi-siyasi əhəmiyyəti olan qələbələr münasibəti ilə buraxılırdı. Məsələn, 21 illik Rusiya-İsveç

müharibəsinin əsas döyüşlərindən biri olan Poltava döyüşündən sonra - "Poltava döyüşündə qələbəyə görə" (1709), rus donamasının tarixdə ilk qələbəsi münasibətilə - "Qanqut döyüşündə qələbəyə görə" (1714), 1721-ci ildə Şimal müharibəsində qələbə və Latviya, Estoniya və Kariya torpaqlarının Rusiyaya birləşdirilməsi münasibətilə - "Niştadt sülhü münasibəti ilə" (1721) medalları buraxılmışdı. (2)

Ölüm ayağında olan I Pyotr 1724-cü il noyabrın 10-da fərman verərək ermənilərin yeni işğal edilmiş torpaqlara köçürülməsini və müharibə olunmasını, onlara hər cür şərait yaradılmasını, hətta "şübhəli" müsəlmanların ev-əşiyinin və torpağının əlindən alınıb ermənilərə verilməsini əmr etmişdi. (3) Məhz bu fərmanla Azərbaycanın az qala üç yüz ilə yaxın davam edəcək və yalnız 2020-ci ildə, 44 günlük Vətən müharibəsində zəfəri ilə sona çatacaq ən böyük milli probleminin - Qarabağ probleminin əsası qoyulmuşdu.

1723-cü ildə başlamış işğal prosesinin nəticələri 1813-cü il oktyabrın 12-də Rusiya ilə İran arasında imzalanmış Gülistan müqaviləsi ilə tam rəsmiləşdi. Talış, Şirvan, Quba, Bakı, Gəncə, Qarabağ, Şəki xanlıqları Rusiya imperiyasının tərkibinə qatıldı və Azərbaycan torpaqlarının Rusiya tərəfindən işğalının birinci mərhələsi başa çatdı. Bakıya ilk hücumdan ötən illər ərzində dünyada da, Rusiyada da çox şey dəyişmişdi - təkçə rus taxt-tacında 8 imperator dəyişmişdi. Dəyişməyən yalnız Rusiyanın işğalçı imperiya siyasəti, torpaq hərisliyi, böyüklük iddiası idi.

1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibəsi Azərbaycan torpaqlarının rus işğalının genişlənməsi, dərinləşməsi və işğal şərtlərinin daha da ağırlaşması ilə bitdi. Yaxşı silahlanmış və hazırlıqlı rus ordusunun qalib gəldiyi Şamxor döyüşü, müharibənin ən böyük döyüşü olan Gəncə döyüşü, rusların məğlub olduğu indiki Eçmiadzin (Üçkilsə) yaxınlığında baş vermiş Uşağan döyüşü ilə davam edən müharibə 1827-ci il oktyabrın 1-də İrəvan qalasının tutulması ilə başa çatdı.



Bakıya yürüşə görə medal

Tarixi mənbələrdə göstərilir ki, "...oktyabrın 1-də rus qoşununun şəhərə atdığı 900-dən çox mərmə güclü yanğınlara səbəb oldu. Artıq şəhərin müdafiəçilərinin dağılan divarları bərpa etməyə gücü çatmırdı. Bu tərəfdən də şəhərin erməni icması üsyan qaldıracağı ilə hədələyərək qalanı ruslara təslim etməyi tələb edirdi. Kənarından heç bir kömək almayan İrəvan qalası təslim oldu." (4) İrəvanın tutulması Rusiya imperiyasının Qafqaza tam nəzərət etmək üçün göstərdiyi cəhdlərin kulminasiyası idi. Türkiyə və İran sərhədlərinin yaxınlığında yerləşən İrəvan əlverişli coğrafi mövqeyinə görə Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı əsas forpostuna çevrildi və bu gün də həmin mövqedə qalmaqdadır.

İrəvan qalasının alınmasında iştirak etmiş zabitlər və sıravilər bu münasibətlə təsis edilmiş, qızıldan və gümüşdən hazırlanmış xüsusi medalla təltif edilmişdilər. Medalın üz tərəfində



Bakı. İohann Homanın xəritəsi. 1734



İran şahının təsis etdiyi "Azərbaycan" medalı



İrəvanın alınmasına görə medal

İrəvanın tarixi gerbindəki şir tacsız, qılıncı yerə düşmüş, taqətsiz, dizi qatlanmış şəkildə, ikibaşlı rus qartalının caynağında təsvir edilmiş, "İrəvan 1827-ci il oktyabrın 1-də alındı" yazısı yerləşdirilmişdi.

Haqqında danışacağımız üçüncü medal keçmiş İran şahı Məhəmməd Rza Pəhləvinin təsis etdiyi və taxtdan düşənədək bütün təntənəli mərasimlərdə sinəsində ən yüksək ordenlərlə yanaşı taxdığı, onun parad formasının mütləq elementi olan "Azərbaycan" medalıdır.

1945-ci ildə İranın şimalında, milli Azərbaycan diviziyalarının da daxil olduğu sovet qoşunlarının nəzarətində olan tarixi Azərbaycan torpaqlarında Azərbaycan Milli Hökuməti yaradılmışdı. Fars şovinizmindən əzab çəkən insanlar

milli zülmədən qurtulmağa, xoşbəxt gələcəyə, Arazın o biri sahilindəki bacı-qardaşlarına qovuşmağa ümid edir, hər vasitə ilə yeni hakimiyyəti dəstəkləyirdilər. Sovet qoşunlarının orada olması isə İran hökumətinə region üzərində nəzarətini bərpa etmək üçün ordudan istifadə etməyə imkan vermirdi.

Lakin II Dünya savaşı bitər-bitməz, Qərbi dövlətləri, Potsdam konfransının qərarlarına uyğun olaraq, sovet qoşunlarının İrandan çıxarılmasını tələb etməyə başladılar. SSRİ müharibənin gedişində tutduğu Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrində özünə sadıq oyuncaq hökumətləri hakimiyyətə gətirdiyindən, Böyük Britaniya və ABŞ Cənubi Azərbaycandakı hadisələrə milli azadlıq hərəkatı kimi yox, Sovetlərin İrana ərazi ekspansiyasının maskalanması cəhdi kimi baxırdılar. İranın SSRİ-yə qarşı rəsmi şikayəti yenidən yaranmış BMT-nin tarixində bir dövlətin digər dövlətdən ilk şikayəti oldu. 1946-cı il yanvarın 30-da BMT Təhlükəsizlik Şurası 2 nömrəli Qətnaməsi ilə (1-ci qətnamə protokollu xarakterli sənəd idi) SSRİ-dən öz qoşunlarını İran ərazisindən tam çıxarmağı tələb etdi. (5) Apreldə SSRİ məcburən öz qoşunlarını geri çəkməyə başladı. 1946-cı il mayın 26-da sovet qoşunlarının İrandan çıxarılması başa çatdı, dekabrın 12-də İran ordusu şahın komandanlığı ilə Təbrizə daxil oldu və bir il mövcud olmuş Azərbaycan Milli Hökuməti süqut etdi. Azərbaycan Demokrat Partiyasının minlərlə üzvü öldürüldü, həbs edildi və ya sürgünə göndərildi. (6)



Siniqqala məscidi. Rəssam K.Qippius. 1861



İrəvan qalasının tutulması. Rəssam F.Rubo. 1827

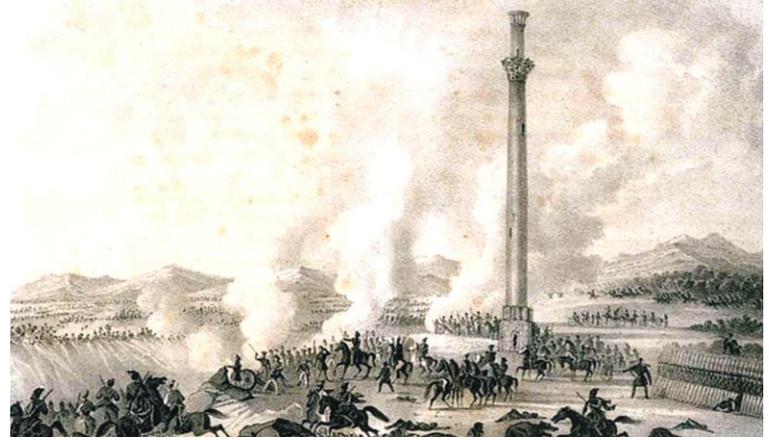


Gəncə yaxınlığında döyüş. Rəssam F. Rybo. 1826

SSRİ-nin Cənubi Azərbaycandakı "sonadək düşünülməmiş və avantüra mahiyyətli siyasəti" atom silahına malik olduğunu nümayiş etdirmiş ABŞ-ın hədələri və təzyiqi ilə iflasa uğradı. (7) "Taym" jurnalı (ABŞ) sovet qoşunları Əfqanıstana girəndən sonra (1979) çap olunan ilk nömrəsində hadisələri müqayisə edərək yazmışdı ki, "1946-cı ildə Azərbaycan böhranı zamanı Trümen SSRİ-nin ABŞ-dakı səfiri A.Qromikonu Ağ Evə çağıraraq bildirmişdi ki, sovet qoşunları 48 saata İrandan çıxmağa başlamasa, ABŞ SSRİ-yə qarşı atom silahından istifadə edəcəkdir".

Sovet qoşunlarının İrandan çıxarılması SSRİ-yə güvənib milli azadlıq uğrunda mücadiləyə qalxmış Azərbaycan xalqını ikiqat zərbəyə məruz qoydu. Milli hərəkət məğlub oldu, onun liderləri və fəalları məhv edildi, repressiyalara məruz qaldı, bu azmış kimi, milli Azərbaycan hərəkəti və ideyası beynəlxalq aləmdə diskreditasiya olundu, "sovetlərin İran ərazisinin işğalı üçün qurduğu oyun" adlandırıldı. İranın mərkəzi hakimiyyətinin azərbaycanlılara qarşı siyasəti isə uzun illər üçün irticaçı, qisasçı, "addım-addım assimilyasiya" xarakteri aldı.

1946-cı il dekabrın 12-də gənc İran şahı "Azərbaycan" medalı təsis etdi. Medalın üz tərəfində İranın şimal-qərb hissəsinin (Qərbi və Şərqi Azərbaycan) xəritəsi fonunda qabarıq şəkildə Urmiyə gölü, Təbrizin yerində isə üzərində alov yanan qurbangah əks olunmuşdu. Bir qədər aşağıda hücum keçən əsgərlərin başı



Şamaxor qülləsi yanında döyüş. Rəssam A. Meşerskiy. 1826

üzərindəki bayraqda əvvəldə haqqında danışdığımız "qılıncaz, gücsüz, məğlub şiri-xurşid" artıq dirçəlmişdir və yenə ayaq üstədir. 1947-ci ilin martında, Novruz bayramı ərəfəsində Azərbaycan muxtariyyətini qan içində boğan bütün hərbcilər kütləvi şəkildə bu medalla təltif olunmuşdular.

1723, 1827, 1946-cı illərdə Rusiyada və İranda buraxılmış üç medal - Azərbaycanın keşməkeşli tarixinin üç epizodu... Görək unutmayaq, nəticə çıxaraq və hazır olaq! Dünya elə həmin dünyadır, amma Azərbaycan daha həmin Azərbaycan deyil! ●

Ədəbiyyat

1. https://ru.wikipedia.org/wiki/Armia_Petra_I
2. https://ru.wikipedia.org/wiki/Медаль_Российской_империи_#Period_Petra
3. Ильгар Нифталиев. Переселение армян в Северный Азербайджан в трудах русских историков. <http://clio-caucasus.org/assets/files.pdf>
4. <https://topwar.ru/32975-padenie-erivanskogo-hanstva-blestyaschee-zavershenie-vtoroy-persidskoy-voyny.html>
5. [https://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/3\(1946\)&Lang=R](https://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/3(1946)&Lang=R)
6. https://az.wikipedia.org/wiki/Azərbaycan_Milli_Hökumət
7. Xaqan Balayev. <http://jhss-khazar.org/wp-content/uploads/2010/06/24.pdf>
8. "Azərbaycan tarixi". 7 cildə. III və IV cildlər. Bakı. Elm" nəşriyyatı. 2007
9. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyasının inciləri. Bakı.2010



Pərvin AHƏNÇİ

AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya
İnstitutu, Bakı Ali Neft Məktəbi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

İki neft milyonçusunun bir nəvəsi - Ümm-əl-Banu (Banin) ilk fransızdilli azərbaycanlı yazıçı

"Qafqaz günləri"

Bakı neft bumu dönmündə kapitalizm özünün bütün xüsusiyyətləri ilə qabarıq surətdə müşahidə edilirdi. Neftdən əldə edilən gəlirlərin bir qrup insanların mülkiyyəti kimi formalaşdığı üçün cəmiyyətdə sosial təbəqələşmə və qütbləşmə prosesi güclənirdi. Sahibkarların yeni layihələrində, neft sahələrinin kəşfiyyat-istehsal döriyyəsində, bank sektorunda, maarifçilik-xeyriyyəçilik hərəkatında birgə fəaliyyəti və iş birliyi onların qohumluq əlaqələrində də əks olunurdu. Bu sırada, Ş.Əsədullayev, A.M.Nağıyev, H.Z.Tağıyev və başqa ailələr arasındakı davamlı, yaxın dostluq münasibətləri, ailə-nikah bağları nümunə göstərilə bilər. (Ş.Əsədullayevin böyük oğlu Mirzə, A.M.Nağıyevin qızı Ümm-əl-Banu ilə, kiçik oğlu Əli isə H.Z.Tağıyevin qızı Leyla ilə ailə qurmuşdur).

Belə ənənəvi münasibətləri Ş.Əsədullayevin və A.M.Nağıyevin simasında onların övladları arasında nikah bağlılığı nəticəsində dünyaya gələn Ümm-əl-Banu (Banin) ilk fransızdilli azərbaycanlı yazıçısının həyat hekayəsini təqdim edəcəyik.

1905-ci ildə Cənubi Qafqazın bir sıra şəhərlərində, o cümlədən Bakıda da ermənilərin törətdiyi iğtişaşlar zəminində emosional sarsıntılara məruz qalmış insanlar arasında Ağa Musa Nağıyevin qızı Ümm-əl-Banu da var idi. Hadisələrin son dərəcə gərgin keçməsi gözlənilmədən, vaxtından əvvəl doğuşa səbəb olması nəticəsində Ümm-əl-Banu Bakıda xəstəxanaya çatdırmaq mümkün olmur. 18 dekabr 1905-ci ildə XX əsrin yazıçısı Ümm-əl-Banu (Avropada "Banin" kimi məşhur olan) dün-



Ümm-əl Banunun uşaqlığı

yaya göz açan zaman onun anası vəfat edir. Hər iki baba yenicə doğulmuş qızı anasının şərəfinə Ümm-əl-Banu adlandırırlar.

Banin bu hadisəni "Qafqaz günləri" adlı avtobioqrafik romanında, Azərbaycanda ermənilərin törətdiyi kütləvi qırğın ərəfəsində göz açmasını, özünü bir növ anasının ölümünə səbəb olan "qatil" kimi hiss etdiyini üzgün halda qələmə almışdır. O, yazırdı: "Mən doğma anamı tanımırdım... Yazıq anam iğtişaşlardan qorunmaq üçün Bakıtrafi qəsəbələrin birində gizlədilirdi... Çox ağır şəraitdə məni dünyaya

gətirəndən sonra onun hərələri yüksəlmişdir. Bununla yanaşı şiddətli fırtına tibbi yardımın gəlişinə mane olur və onun vəziyyəti daha da pisləşir. Zəruri qayğı və köməkdən məhrum olan qadın təkbaşına vəziyyətdən çıxmağa çalışsa da, bu, əbəs idi. O, dünyanın ən gözəl neməti olan - gəncliyindən ürək dolu zövq almadan beləcə də gözlərini əbədi yumdu..."

1920-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süquta uğrayandan sonra ölkədə baş vermiş sosial-siyasi böhran neft sahibkarlarını təqib edirdi. Bolşeviklər hakimiyyətə gəldikdə qırmızı terror maşını işə salındı və keçmiş "ağ generallar" ortabab kəndlilərlə yanaşı, neft sahibkarları və onların ailə üzvləri də hədəfə alındılar. Onlar həbslərə, təhdidlərə, müflisləşməyə məruz qalaraq vətənlərini tərk etmək məcburiyyətində olurdular. Kimi ev dustaqlığına məhkum, kimi isə depressiv əhvali-ruhiyyədə sanki "həyat sona çatmış kimi" halda Azərbaycanı tərk etməyə cəhd edirdilər. Bu insanlar sırasında Ümm-əl-Banu da var idi.

"Paris günləri"

Taleyi tərsinə dönən Ş.Əsədullayevin və A.M.Nağıyevin nəvəsi Ümm-əl-Banu vətəni məcburən tərk etmiş, mühacirlikdə yaşamış və Avropada "Banin" adı ilə ilk fransızdillə məşhur azərbaycanlı yazıçısı kimi tanınmışdır. Banin bu təxəllüsü məşhur fransız yazıçısı Jan Polun məsləhəti ilə götürüb. Məqsəd isə bu adın oxucular tərəfindən daha da yaxşı yadda saxlanmasından ibarət idi; sonralar Ümm-əl-Banu qərara gəlir ki, onu fərdi həyatında da "Banin" kimi çağırırlar.

Ş.Əsədullayev Ümm-əl-Banunu özündən 20 yaş böyük Balabəy Qocayevlə ailə qurmasını təkid edir. Bu məqsəd ilə ki, evlilik zəminində Mirzə Əsədullayev həbsdən azad olunacaq və xaricə yollanmaq üçün pasport əldə edəcək. Babasının istəyinə uyğun olaraq, Ümm-əl-Banu Bakıdan çıxıb ailəsinin yanına - Fransaya hicrət edir.

Lakin o, sevmədiyi həyat yoldaşı ilə Parisdə ayrılır və yeni həyata başlayır. "Qafqaz günləri" romanında onun anasız həyatına "gəlmiş" ögey anasını ilk günlərdə heyranlıqla müşahidə edib və səmimi olaraq sevirdi. Parisdə isə onların yolları ayrılır və elə o gündən ömrünün sonuna qədər Baninin taleyinə tənhalıq yazılır. Ümm-əl-Banu babasının özündən böyük oğlanla ailə qurmasından incik qalaraq, ömrünün sonuna qədər, hətta ondan gələn məktubların zərflərini belə açmır.



**Banin (solda) həyat yoldaşı
Balabəy Qocayevlə (sağda)**

Sonralar "Qafqaz günləri" adlı romanında Baninin bolşevik inqilabı nəticəsində tamamilə həyatı dəyişir və qeyri-adi həyat yolunu nəzərdən keçirir və tənqidi baxışlarla təhlil edir. Arxada qalmış dəbdəbəli Bakı həyatı ilə bağlı bir çox maraqlı avtobioqrafik hekayələri söyləyir.

Bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi, Azərbaycanın döyüşsüz təslim olmasını Banin ömrünün axırına qədər qəbul edə bilməmişdir. O yazırdı: "Azərbaycan Cümhuriyyətinin süqutu ilə və seyrici olduğum bir dünyanın sona bitməsi ilə, mənim də uşaqlıq illərim sona yetdi..." O xoşbəxt illərin çox acı sonu (qeyri-müəyyənlik, qorxu, atasının dərin depressiyaya uğraması, sərmayələrinin xaricə banklara köçürə bilmədiyindən böyük peşmançılıq hissinin keçirdiyi, onun həbs edilməsi və s.) Baninin xatirəsinə ömürlük həkk olunmuşdu.

Baninin uşaqlıqdan Avropa təhsili alması, ingilis, rus, alman və fransız dillərini mükəmməl öyrənməsi, ədəbiyyat, musiqi təhsili olması onun Fransa mühitinə uyğunlaşmasında böyük əhəmiyyət kəsb etmişdi. Parisə gəldiyi ilk günlərdə ofislərdə katibə, tərçüməçi, sonralar isə iki məşhur moda evində model kimi çalışmasına imkan yaratmışdı. O, dünyada ilk məşhur moda dizayneri, yüksək modanın ("Haute couture") yaradıcısı və bu sahədə bir sıra yeniliklərin müəllifi Çarlz Frederik Uorsun yaratdığı "Worth"də fəaliyyət göstərirdi. Bu moda evi həmin dövrdə kral ailələrinin və ən kübar qadınların sifarişlərini təmin edirdi. Baninin işlədiyi digər bir moda evi isə ("Worth" qədər məşhur olmasa da) dəbdəbəli və populyar "O'Rossen" idi.



**Ümm-əl Banu (Banin) -
Ş.Əsədullayevin və A.M.Nağıyevin nəvəsi**

Baninin Ernest Yüngerlə yarım əsrlik dostluğu

Baninin model karyerası çox da davam etmir. O, fransalı dostlarının məsləhəti ilə Azərbaycanla bağlı xatirələrini qələmə almağa başlayır. Belə ki, onun ədəbi yaradıcılıq istedadı 1943-cü ildə uşaq-ıllarına həsr edilmiş "Nami" kitabında parlayır. Lakin kitabın nəşri müharibə illərinə təsadüf etdiyinə görə, geniş oxucu auditoriyası arasında yayılması mümkün olmur.

Buna baxmayaraq, XX əsrin məşhur yazıçısı və filosofu, keçmiş alman ordusunun zabiti Ernest Yünger Baninin kitabını oxuyur və bu istedadlı müəlliflə görüşmək istəyir. O, sadəcə olaraq günlərin bir günü Baninin evinə qonaq gəlir və həmin görüşdən sonra onun həyat tərzini tamamilə dəyişir. Hər iki istedadlı şəxsiyyət üçün önəmli olan ilk görüş onların arasında yarım əsrdən artıq davam edən dostluq münasibətlərinin başlanğıcı olur. Bu dostluq Baninin ona həsr etdiyi "Ernest Yüngerlə görüş" (1951), "Ernest Yüngerin portreti" (1971), "Ernest Yünger müxtəlif simalarda" (1989) adlı üç kitabında əks olunmuşdur.

1945-ci ildə çap edilən "Qafqaz günləri" adlı bioqrafik romanı Baninə böyük uğur qazandırır. "Qafqaz günləri" kitabı işıq üzü gördükdən sonra onun müasirləri Andre Marlo, İvan Bunin, Mikos Kazatzakis, Anri Monterlen, Ernst Yünger və baş-

qaları Baninə pozitiv rəylər və təbrik məktubları yazırlar.

Baninin ən böyük uğuru 1940-50-ci illərdə çap etdirdiyi "Paris günləri", "Mən tiryəki seçdim", daha sonra isə 1960-cı illərdə "Sonra", "Yad Fransa" romanları olub. Onun "Mən tiryəki seçdim" (burda söhbət dindən gedir; o, Karl Marksın "din xalq üçün tiryəkdir" fikrini əsas götürüb) romanı ispan, holland, italyan, alman, hətta yapon dilinə tərcümə edilir.

Avropa ədəbiyyat aləmində Banin nüfuzlu yer tuturdu. Bir sıra povestlərin və romanların müəllifi olan Banin 11 kitab yazmışdı. Azərbaycan dilinə onun hələlik iki kitabı - "Qafqaz günləri" və "Paris günləri" romanları tərcümə edilib.

İ.A.Buninin son məhəbbəti - "Şamaxı kraliçası"

Baninin dostlarından biri, Rusiyada və sonralar isə Fransada tanınmış satirik-yazıçı Nadejda Teffi onu mühacirət ədəbi dairələri ilə tanış edir. Banin xatirələrində yazır: "Mən şanslıyam - Teffinin mənə göstərdiyi dostluğun sayəsində mühacirət ədəbiyyatının yüksək nüfuzlu nümayəndələri sırasına daxil oldum".

Nadejda Teffinin evində bu görüşlərdən birində o, Nobel mükafatı laureatı İvan Alekseeviç Bunin ilə tanış olmuşdur. Avropada Banini rus yazıçısı İ.A.Buninin "son məhəbbəti" kimi də adlandırırdılar. Banin Bunini gümüşü ağ saçlarına və yaşlı olmasına baxmayaraq qamətini düz saxlayan, yaraşlıq bir kişi kimi təsvir edirdi. Dərin hörmət əlaməti olaraq, İ.A.Bunin tez-tez bu məclislərə sədrlik edirdi. Bunin iclasları təkcə yüksək nüfuzu ilə deyil, həm də uca səsi ilə idarə edirdi (düzdür, onun səsinin ucalığı yalnız otaqda olmayanda tənqid edilirdi).

Buninin 76, Baninin isə 40 yaşı var idi. O, 1946-cı ildə ədəbi görüşlərin birində ilk baxışdan ömrü boyu arzusunda olduğu "qara qızıl gülü" sevmişdir. Bunin, Baninin Şərqi gözəlliyinə heyran olmuşdu və onu gah "Şamaxı kraliçası", gah da "qara gözlü ceyran", "gözlərimin işığı" adlandırırdı. Bütün varlığı ilə Banini sevən Bunin ona hər gün komplimentlərlə dolu məktub yazırdı, şeirlər həsr edirdi, yadigar olaraq şəklini göndərirdi, hətta onların adlarının cəmi bir hərfə fərqlənməsini belə, vurgulayırdı. Yalnız onların romantik münasibətləri cəmi üç ay çəkmişdir.



İ.A. Bunin. Rus yazıçısı, Nobel mükafatı laureatı

Prinsipial, sərbəst fikirləri, inadkar əqidəsi ilə seçilən Banin həyatının şəxsi məsələlərində belə, bu mövqedən geri çəkilmirdi. Belə prinsipial mövqe onların İtaliyaya səyahətə yollanmaq arzusunda olarkən elə perrondaca ayrılımlarına səbəb olur. Banin bir çox illər sonra (60 yaşında) bu romantik ayların hadisələrini canlandırmaq qərarına gəlir və onların baş tutmamış məhəbbəti haqqında "İvan Buninin son döyüşü" povestini qələmə alır.

Vətəndən uzaq və Vətənə yaxın Banin

Qürbətdə həsrət dolu keçən həyatdan çox narazı olan, bir vaxtlar "Paris üçün burnunun ucu göynədiyini" qeyd edən Banin artıq Parisdə olarkən özünü "yelkənsiz gəmiyə" bənzədirdi. Müsahibələrində əldə etdiyi müvəffəqiyyətlərə baxmayaraq, şəraitin, təsadüflərin, taleyin onu "oyuncağa" çevirdiyini vurğulayırdı.

O, həyatının 19 ilini Azərbaycanda, 65 ildən artıq bir hissəsini Fransada ömür sürüb. Baninin özünün dediyi kimi, Azərbaycan onun üçün "itmiş xəyallar ölkəsi" idi: "orada onun uşaqlığı qalmışdı, uşaqlığının dumanlı xatirələri itmişdi. Birdəfəlik itmişdi. Amma həm də həmişə ağrı və ümidlə birlikdə bəslənib qorunmuşdu..."

Ömrünün sonuna qədər mühacirətdə yaşamasına baxmayaraq, Azərbaycan xalqını heç vaxt yaddan çıxarmayıb. Qarabağda baş verən hadisələrdən olduqca dərin həyəcan keçirib. O, Fransanın kütləvi informasiya vasitələrində mütəmadi olaraq Qarabağ münaqişəsinə dair obyektiv məqalələrlə çıxış edərək erməni iddialarının əsassız olduğunu göstərmişdir.

Banin çox sadə həyat tərzini sürürdü, özünün evi belə olmayıb, yalnız qayğıkeş və nüfuzlu dostları onun qayğısına qalırdı. Fransa hökumətinin gös-



Banin ömrünün müdrik çağlarında

tərtdi sosial yardım ona böyük dəstək idi. Müasirləri Baninin çox mehriban, dərin duyğulu insan olduğunu və depressiya ilə mübarizə aparmasını qeyd edirdilər.

Uzun ömür sürmüş Banin həyatını tənhalıqda tərkdən edib. 1992-ci ilin oktyabrın 29-da Fransanın "Fiqaro" qəzetində "İlk fransızdilli azərbaycanlı yazıçı Banin vəfat edib..." adlı kədərli məlumat dərc olunur.

Banin həm Azərbaycan, həm də Fransanın ədəbiyyat tarixinə mənsubdur, hər iki ölkə onun fəaliyyətinin varisi kimi çıxış edir. Banindən qalan miras yalnız onun ədəbi irsidir. O, öz arxivini - kitabları, məqalələri, publisistik materialları, sənədləri, məktubları və digər yazıları alman yazıçısı Rolf-Henrix Stürmerə vermişdir.

Ögey qardaşı Şəmsi və bacısı Sürəyya kimi Banin də öz vəsiyyəti ilə vəfat edəndən sonra bədənini, orqanlarını elmi araşdırma aparana müvafiq institutların birinə bağışlayıb, Banin bunu öz vəsiyyətnaməsində yazıb xahiş etmişdir. Onun yaxın dostları isə bu haqda yalnız onun ölümündən sonra xəbər tutublar. Halbuki onun yaxın dostu Rolf Stürmerin dediyinə görə, "O, yaşadığı məhəllədəki, Eyfel qülləsinə yaxın ərazidə yerləşən kiçik "Cimetiere de Passy" qəbiristanlığında dəfn olunmaq istəyirdi. Bilmirəm Banin sonda öz qərarını niyə dəyişdi? Bəlkə də Avropada dəfn xərcləri baha olduğundan dostlarına əziyyət vermək istəməyib. Bu sualın cavabını heç kim bilmir..."

Banin vəsiyyətnaməsinin sonunda öz cismini elmi tədqiqata bağışlaması çox kədərli bir xərclərdir. Kədərli onlara görə ki, onun ruhunu yad etmək üçün ziyarət edilməli bir ünvan yoxdur. Onun xatirəsi yalnız yazdığı əsərlərdə və onu sevən insanların düşüncələrində və qəlblərində yaşayır. ●



Xalıqverdi BABAYEV
AMEA Lənkəran Regional Elmi
Mərkəzinin baş elmi işçisi, aqrar
elmlər üzrə fəlsəfə doktoru



Bahəddin AĞAYEV
Lənkəran Dövlət
Universitetinin Aqrar və
mühəndislik fakültəsinin müəllimi

Sitrus bitkilərinin vətəni, yayılması və faydaları

Sitruslar Rutasiya-Sədo fəsiləsinə (Rutaceae) və narinc (biqaradiya, acı portağal) c.aurantium yarım fəsiləsinə aiddir. Bu qrupa daha geniş becərilən və həmişəyaşıl yarpaqlarla örtülü olan limon - Citrus limon Osbesk; naringi - Citrus reticulata Blanco; portağal (çin limonu) Citrus sinensis (L) Osbesk; qreyppfut - Citrus paradisi Masf (qəşəng sitrus); pompmus (şeddok) - Citrus grandis (L.) Osbesk; biqaradiya (acı portağal) - Citrus aurantium L; sitron (badrəng) - Citrus medica L. (mediya sitrusu); laym - C.aurantifolia SW, kinkan - Fortunella swingle və s. daxildir.

Sitrus meyvə bitkilərinin əsas vətəni Cənub-Şərqi Asiya ölkələri, xüsusilə Çin və Hindistan hesab olunur. Ümumi yayılması yabani halda məlum deyil. Ölkəmizdə yayılması haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Eramızdan 300 il əvvəl Teofrastın "Bitkiçiliyin tarixi" əsərində sitrus bitkilərini Midiya alması kimi təsvir edir. Bu təsvirdə Midiya almasının sitron adlanan sitrus növünə uyğun gəldiyini müəyyən etmək olur. Qədim yunan coğrafiyaşünası Strabon Azərbaycanda bu bitkinin evlərdə dibçəklərdə becərildiyini göstərmişdir. Güman edilir ki, limon ağacı Himalayın yaxınlığında, Şimal-Şərqi Hindistanda qədim vaxtlardan becərilən sitrondan əmələ gəlmişdir.

Hazırda limon bitkisi Avropa, Asiya, Afrika və Amerikanın subtropik rayonlarında becərilir. Naringi ağacının yabani və mədəni halda becərilməsi tarixi məlum deyildir. Naringi eramızdan bir neçə əsr əvvəl Şərqi Asiya ölkələrində (Yaponiya, Hindistan) mədəni halda becərilmiş, oradan isə Çin və başqa regionlara keçirilmişdir. Qafqazın Qara dəniz sahilində 1897-ci ildən becərilir. Qara dəniz sahilində sitrus bitkilərindən ən çox yayılanı naringidir. Toxumsuz naringini

ilk dəfə 1870-ci illərdə İ.N.Klingen və A.N.Krasnov Yaponiyadan Zaqafqaziyaya gətirmiş və ilk nümunəsi olan Unşiu (C. unshiu) təbiət həvəskarı Vedenskinin Suxumidəki bağında əkilmişdir. Hazırda dünyanın 100-dən artıq ölkəsində sitrus meyvə bitkiləri yetişdirilir.

Sitrus meyvə bitkiləri böyük xalq təsərrüfatı əhəmiyyətinə malikdir. Sitrus bitkilərindən ölkəmizdə daha geniş yayılanı limon, naringi və portağaldır. Bu bitkilərin meyvələri yüksək müalicəvi-dietik aromatik xüsusiyyətlərə və dad keyfiyyətlərə malik olduqları üçün daha çox becərilir. Meyvələrin kimyəvi tərkibində zəngin vitaminlərlə yanaşı, həmçinin bitkinin zoğ, yarpaq, çiçək və meyvə qabığı efir yağlarının daha çox olması ilə digər bitkilərdən fərqlənir.

Sitrus bitkilərinin ətirli olmasına səbəb, tərkiblərində hər növ üçün spesifik olan efir yağının olmasıdır. Bu efir yağlarının tərkibində isə terpenlər və oksigenli birləşmələr olur. Sitruslarda efir yağlarının miqdarı onların sortlarının yetişmə dərəcəsiindən asılı olaraq dəyişir. Ətirli maddələr qrupuna daxil olan efir yağları sitrus meyvələrinin əmtəə keyfiyyətini və istehlak dərəcəsini artırır. Efir yağları, əsasən sitrus meyvələ-

rinin qabığındadır daha çox olur. Limon və naringidə d-limonen efir yağları olur. Limonda olan efir yağlarının tərkibində ən çox sitral ($C_{10}H_{16}O$) maddəsi üstünlük təşkil edir. Limona ətir verən tərkibində olan sitral maddəsidir. Bütün meyvə-tərəvəzlərdə efir yağlarının miqdarı 0,001%-dən çox deyil. Ancaq sitrus meyvələrinin qabığındadır isə efir yağları çox olur (limon qabığındadır 1,5-2%, naringidə 2-2,5%-ə qədər). Sitrusların növ və sortlarından asılı olaraq onların tərkibindəki maddələrin miqdarı da müxtəlif olur. Məsələn, limonun tərkibində limon turşusu çox, şəkər az, naringinin və portağalın tərkibində isə əksinə, turşuluq az, şəkər çoxdur.

Məlumdur ki, təzə tərəvəzlər və tərəvəz konservləri sağlamlıq üçün olduqca xeyirlidir. Lakin tərəvəz konservləri hazırlayarkən uzun müddət qaynadıldıqda vitaminlərin çoxu itir. Ona görə də, tərəvəz bitkilərindən konserv məhsulları hazırlayarkən limon turşusundan ($C_6H_8O_7H_2O$) geniş istifadə olunur. Çünki limon turşusu (tərəvəzin tərkibində olan vitaminlərdən fərqli olaraq) konserv məhsullarının emalı zamanı istiliyin təsirindən vitaminlərin parçalanmasına imkan vermir.

Sitrus bitkiləri qədim zamanlardan insanlar tərəfindən istifadə edilir. Meyvələri olduqca xeyirlidir. Sitrus bitkilərinin tərkibində şəkər və limon turşusu və bir çox vitaminlərlə yanaşı, müxtəlif qlükozidlər də vardır. Meyvələrinin qabıq hissəsinə acılıq verən gesperidin qlükozididir. Meyvə qabığının tərkibində qlükozidlərin olması qoruyucu rolunu oynayır. Meyvələrindən ən çox yaş halda istifadə olunur. Ondan həmçinin müxtəlif kompot, şirə, cəm, mürəbbə, limon turşusu hazırlanır. Sitruslar həmişəyaşıl bitkilərdir, onlardan efir yağı alınır, kökündə mikorizalar vardır. Sitrus meyvə bitkiləri yüksək dad və qiymətli zəngin vitaminləri ilə fərqlənirlər.

Meyvələrinin tərkibində C, B1, B2, P, PP vitaminlərinin olması, xüsusilə çoxlu miqdarda askorbin turşusu (naringi meyvə şirəsində 32,1%, limonda 64,3%) vardır. Sitrus meyvələrində olan vitaminlər konservləşdirilməyə davamlıdır, nəticədə qəlizləşdirilmiş şirələrdə öz təsirini yaxşı saxladığından yenidən alınmış şirədən fərqlənir. Şirənin tərkibində 9%-ə qədər şəkər,



7,6%-ə qədər limon turşusu, karotin, nadir kül elementləri vardır. Sitrus bitkilərinin yarpaqlarından və meyvə qabığından efir yağları alınır. Naringi kimyəvi tərkibinin zənginliyinə görə sitruslar arasında fərqləndiyi üçün ona "Mandarın" (Çin dilində hökmran deməkdir) adının verilməsinə səbəb olmuşdur.

Ölkəmizdə yeyinti sənayesi müəssisələrində buraxılan hər növ sitrus məmulatı, o cümlədən naringi və limon məmulatları yüksək keyfiyyətli olduğu üçün əhali tərəfindən bəyənilir. Odur ki, bunların emalının həcmi ildən-ilə artır. Naringi və limondan emal olunan hər növ məhsul, xüsusilə mürəbbələr, yarımfabrikatlar özlərində təzə meyvənin xüsusiyyətlərini saxlayır. Onlar emal olunan zaman kimyəvi tərkiblərində az dəyişiklik baş verir və öz sabitliyini saxlayır. Buna görə də sitrus meyvələrindən emal olunan konserv məmulatları yeyinti və pəhrizlik baxımından xeyirli sayılır.

Respublikada sitrus meyvə bağlarının 98 %-i Lənkəran-Astara, 2%-i isə Şəki-Zaqatala bölgəsində cəmləşmişdir. Sitrus meyvə bağlarının 66 %-ə qədərini və meyvə yığımının 60 %-ni təkə naringi təşkil etmişdir. Sitrus meyvəçiliyinə görə Lənkəran və Astara inzibati rayonları daha çox fərqlənirlər. Respublikada sitrus meyvə bağlarının 50 %-i və meyvə yığımının 46 %-i Lənkəran, müvafiq olaraq 47,5 %-i və 51,4 %-i Astara, yerdə qalan hissəsi isə Masallı, Şəki və Zaqatala rayonlarının payına düşür.

Dünyada sitrus meyvələrinin emalına görə ABŞ, İtaliya, İspaniya, Braziliya, Hindistan, Çin,

Yaponiya və Türkiyə ölkələri əsas yer tutur. Sitrus meyvələrinin emalından sonra yerdə qalan tullantılarından müalicə və məişət yağları alınır, heyvandarlıqda yem kimi istifadə olunur. Yeyinti sənayesinin sitrus meyvələrindən (naringi, limon, portağal və s.) emal məhsulları şirələr, cem, mürəbbə, kompot və s. insanların sağlamlığında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Sitrus meyvələrini emal etmədən ixrac etmək bir o qədər də sərfəli deyildir. Çünki onların həcmi böyük yer tutur, həm də tez xarab olaraq keyfiyyətini və dadını itirir. Meyvələrin emal edilmiş məhsullarını ixrac edərkən daha çox iqtisadi səmərə verir. Buna görə də sitrus meyvələrinin emal məhsullarının istehsalında ən müasir sortlardan və texnologiyadan istifadə olunmalıdır. Bunun sayəsində isə əmək məhsuldarlığı artır, məhsulun maya dəyəri aşağı düşür, rentabellik və məhsulların keyfiyyəti yüksəlir.

Naringi - botaniki adı *Citrus reticulata* Blanco olub, 2-4 metr hündürlüyündə, həmişəyaşıl, enli çətirli və budaqlı ağacdır. Ağac, gövdə və əsas budaqların qabığı nazik, açıq yaşıl, bozdur.

Zoğlar çılpaq, tünd yaşıl, çox zaman küncüldür. Tumurcuqlar xırdadır. Yarpaqlar az-çox solğun, yumurtavari və ya ellipsşəkilli, üstdən parlaq, tünd yaşıl, altından tutqun, zəif yaşıl, kənarları zəif çıxıntılı, aydın görünən damarlıdır. Sapaqların uzunluğu 1,5-2 sm-dir. Çiçəklər örtülü, diametri 3-4 sm olub, qoltuqlarda 2-2 oturmuşdur. Naringi bitkisi üzərində yerləşən hər çiçəyin daxilində həm erkək, həm də dişi cinsiyyətli çiçək orqanı olduğundan bitki birevli, çiçəkləri ikicinsiyətlidir. Ləçəklər tutqun ağ, erkəkçiklər oturaqdan dəstə-dəstə bitişmişdir, çox hallarda tozluqlar inkişaf etməmiş olur. Dışiciyin ağzı sancaqvaridir. Meyvəsi yumrutəhər, qütblərindən basıq, diametri 4-6 (8) sm, açıq narıncı, sarı rəngdədir. Efir iyli qabığı asan soyulur, əti şirin, 10-12 dilimli, çox vaxt toxumsuzdur. Toxum 4-6 mm uzunluğunda, firçaşəkilli, ağımtıldır. Toxumları şirəli lət içərisində yerləşdiyi üçün meyvələri giləmeyvə adlanır. Aprel-may aylarında çiçəkləyir, oktyabr-noyabrda meyvəsi yetişir. Azərbaycanda naringi Lənkəran-Astara bölgəsində geniş sahədə, xüsusən Astaranın Kijoba və Lovain kəndlərində becərilir. Dağ əkin-

çilikdə naringi şaxtaya nisbətən davamlı olduğu üçün limon bitkilərilə eyni plantasiyada əkildikdə yamacların yuxarı hissəsində əkilməsi planlaşdırılır. Burada naringi bitkisi iki və bəzən üç dəfə boy verir. Axırncı (payız) zoğları şaxta düşənə kimi ağaclaşmadığından donur. Çiçəkləmə mayın ortasından başlayır. Naringinin generativ tumurcuğu açılıb yalnız çiçək əmələ gətirdiyi üçün tumurcuğu sadə generativ tumurcuq (və ya təmiz generativ tumurcuq) adlanır. Çiçəkləri yuxarı yumurtalıqlı bitkilər qrupuna daxildir. Yəni yumurtalıq çiçək yatağının üzərində yerləşir. Çiçəkdə bir ədəd dişicik olduğu üçün sadə dişicikli adlanır. Meyvələr tozlanmır, partenokarpiya əmələ gəlir. Bu cəhətdən meyvələr toxumsuzdur. Meyvə noyabrın ikinci yarısından yetişir. Əsas məhsul keçən ilki ikinci boyatma budaqlarından əmələ gəlir. Məhsulun az hissəsi bu ilki zoğlardan alınır. Lənkəran-Astara bölgəsinin Xəzər sahilindəki cənub subtropiklərdə naringi 110-yə qədər şaxtaya davam gətirir.

Naringi rütubətə tələbkar olduğu üçün mezofit bitkilərə aid edilir. Naringi sortları 7 homoloji qrupa bölünür: 1. Unşiu 2. Tanjerin; 3. Suxoykan; 4. Suntara-ponkan (Çin-Hindistan qrupu); 5. Mədəni naringi (Hindi-Çin-Malayziya qrupu); 6. Xırda meyvəli (Çin-Yapon qrupu); 7. Hibrid formalar qrupu (Hindistanda çox yayılıb).

Azərbaycanda və Gürcüstanda naringinin geniş yayılan sortları aşağıdakılardır: Kovano-vase, Ovari, Silverxia, Klementin, Soçinskiy-23 və s.

Limon - botaniki adı *Citrus limon* Osbesk olub, tikanlı, 3-7 m hündürlüyə qalxan, uzunömürlü (100 ildən çox), həmişəyaşıl ağacdır. Adətən az-çox yuxarı uzanan (dartılan) çətirə malikdir. İşığa tələbkar bitkidir. Kölgəli yerə nisbətən işıqlı yerdə limon ağacı daha intensiv inkişaf edir və zoğ əmələ gətirir.

Kök sistemi saçaqlı olub, torpağın 0,5-1,0 m-ə qədər qatlarına işləyir. Kök sisteminin inkişafı topağın tipindən və calaqaqtından asılı olduğundan torpağın çox dərin qatlarına işləmir. Bəzən sortlardan asılı olaraq kök sisteminin əsas kütləsi torpaq səthində toplanır və inkişaf edir. Kökləri torpağın səthinə yaxında yerləşdiklərindən, onlar rütubətə tələbkar (mezofit bitkilər) adlanırlar. Lakin izafi rütubət şəraitində bitkilərdə,

əsasən gövdə və budaqlarında bir çox xəstəliklər əmələ gəlir, zərərvericilərə və xəstəliklərə qarşı davamsız olurlar.

Limon ağacının gövdəsi və budaqlarının qabığı yaşıl, nazik, boz çatlarla örtülüdür. Zoğlar az-çox qırmızı-bənövşəyidir. Tumurcuqlar kiçik, az görünəndir. Naringi kimi limon ağacında da generativ tumurcuq açılıb, yalnız çiçək əmələ gətirdiyi üçün tumurcuğu sadə generativ tumurcuq (və ya təmiz generativ tumurcuq) adlanır.

Yarpaqları uzunsov-lansetvari və ya uzunsov-yumurtavari, dərivari, spesifik limon iylidir. Üzərində işıq buraxan vəzilər vardır. Saplaqları qanadsız, çiçəkləri ağ, iyli, qısa saplaqlar üzərində yerləşməklə tək-tək və ya cüt-cüt yarpaq qoltuqlarından çıxır. Kasacıqları xaricdən azca çəhrayı, daxildən ağdır. Erkəkciyə 20-40 ədəd olmaqla sərbəst dayanmış, bəzən bir-birinə bitişərək kiçik dəstələr əmələ gətirir. Dişicik ağzıçığı erkəkciyələrdən yuxarıda yerləşir. Çiçəklər üçüncü-dördüncü budaqlanmadan sonra əmələ gəlir. Yumurtalıq çiçək yatağının üzərində yerləşir. Həşəratla tozlanırlar. Meyvələr ellipsşəkilli, bəzən girdə, əksər sortlarda ucu əmzikli, açıq sarı rəngli, qabığı vəzili, 8-10 dilimli, turşdur. Toxumları ellipsşəkilli və bir rüseymlidir. Toxumları şirəli lət içərisində yerləşdiyi üçün meyvələri giləmeyvə adlanır. Əlverişli şəraitdə mart, may, iyun, avqust aylarına kimi çiçəkləyir. Meyvə il müddətində yetişir. Limon ağacı ilboyu çiçəkləyib meyvə verdiyindən, onun üzərində eyni vaxtda meyvə, qönçə, çiçək və meyvəcik görmək olar. Bununla yanaşı, külli miqdarda çiçəkləməsi may ayındadır, meyvəsi noyabr və dekabrda yetişir. Örtülü sahədə il boyu çiçəkləyə bilər. Çiçəkdə bir ədəd dişicik olduğu üçün sadə dişicikli adlanır. Özübarlı bitkidir. Lakin çarpaz tozlanması zamanı məhsuldarlıq daha yüksək olur. Limonun Meyer sortu bütün sortlar üçün tozlayıcı sort kimi çox əlverişlidir. Bitkidə meyvələr bir qədər nazik, qısa, 1-2-3 və daha yaşlı horizontal budaqlarda əmələ gəlir. İl ərzində 3-4 dəfə boyatma verir. May ayında birinci boy, iyulda ikinci, avqust-sentyabrda üçüncü boy, dördüncü boy isə dekabrın birinci on günlüyünə kimi davam edir. "Meyer" sortu meyvələri isə birillik, yəni carı ilin zoğlarında əmələ gəlir.



Digər sitrus bitkilərinə nisbətən ən rütubətsevən bitkidir. Rütubətə tələbkarlığı, əsasən vegetasiya (xüsusən çiçəkləmə və meyvəbağlama fəzasında) dövründə olur. Torpağın 60 % rütubət tutumu bitki üçün yararlıdır. Limon bitkisi qumsal, gillicəli torpaqlarda yaxşı məhsuldarlığa malik olur. Havanın 30-40 % istiliyi və nisbi rütubətin 30% aşağı olması limon ağacına ziyan verir, bitkinin çiçəkləri (yumurtalıq) töküldüyündən məhsul olmur.

Limonun normal inkişafı və çiçək açıb məhsul verməsi üçün optimal temperatur 14-16°C olmalıdır. Bu zaman torpağın temperaturu 1-20°C olmalıdır. Vegetasiya dövründə limon ağacının inkişafı üçün optimal temperatur 17-18°C-dir. Zoğların inkişafı 90-də başlanır. Bu dövrdə aktiv temperaturun cəmi, illərdən asılı olaraq 3800-45000°C-yə bərabərdir. Bu istilik zoğların və yarpaqların əmələ gəlməsi üçün qənaətləndiricidir. Lakin son illərdə illik yağışların artması ilə əlaqədar ərazinin rütubətlənməsi kəskin sürətdə artır. Bəzən, əksər hallarda illik nisbi rütubətlənmə 100-150 % arasında dəyişir. Limon sitrus bitkiləri içərisində şaxtaya ən davamsız hesab edilir. Azərbaycan subtropiklərində 70 şaxtada limon ağacları kökünə kimi donur. 2-50 şaxtada anabioz halında olur. Temperatur 00-dən aşağı olduqda çiçəklər normal inkişaf etmir və ya çiçək açılmır. Limon tranşeya və otaq şəraitində Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında (Şəki-Zaqatala zonası, Göyçay, Gəncə, Ağdaş, Zərdab və s.) çoxdan becərilir. Abşeron rayonunda havanın çox quru keçməsi nəticəsində limon ağac-

ları otaq şəraitində pis bitir. Xəzərsahili cənub rayonları rütubətli subtropiklərə daxildir, burada atmosfer yağıntılarının miqdarı limon bitkisinin inkişafını təmin etmək üçün tamamilə kifayətdir. Lakin yağıntının qeyri-bərabər bölünməsi, yay aylarında yağıntının az düşməsi həmin dövrdə limon bitkisinin inkişafdan qalmasına səbəb olur. Ona görə yay aylarında bitkinin rütubətə olan tələbatı mütləq təmin olunmalıdır. Batumi Botanika Bağında limonun 200-ə yaxın sortu vardır. Bu sortlar bir-birindən xarici quruluşu və meyvəsinə görə fərqlənir.

Qafqazın Qara dəniz sahilində və Xəzərsahili rütubətli subtropiklərdə limon bitkisinin aşağıdakı sortları geniş sahədə becərilir: Meyer (Suxumi sortu), Meyer-tikansız sort, Yeni Gürcüstan, Villa-Franka, Lisbon, Yerli Lənkəran limon formaları, Udarnik, Djenoa kabo və s.

Sitrus bitkilərinin müalicəvi əhəmiyyəti

Sitrus meyvələri vitaminlərin ən zəngin mənbəyidir. Sitrus meyvələrinin qiymətliyi ondadır ki, onlar bioloji aktiv maddələr mənbəyi olub, iştahanı artırır, həzm orqanlarının sekretor funksiyasına təsir göstərir, ödəmələgətirməni stimullaşdırır, bağırsaqda qidanın yerdəyişməsinə (çevrilməsinə) gücləndirir, onun boşalmasına kömək edir, orqanizmdə əsas - turşu tarazlığını və faydalı mikrofloranın həyat fəaliyyətini saxlayır, bağırsaqda çürümə proseslərinin intensivliyinin qarşısını alır.

Sitrusların tərkibindəki bioloji fəal birləşmələrin geniş spektrinin orqanizmin fizioloji tələbatına uyğunluğu və ya ona yaxınlığı həzm prosesini fəallaşdırır, hamilə qadınların sağlamlığını qoruyur, ürək-damar sisteminə müsbət təsir göstərir, aşağı sıxlığa malik xolesterinin səviyyəsini minimuma endirir, yağabənzər maddələrin damarların divarlarında toplanmasının qarşısını alır, piy toxumalarını parçalayır, arterial qan təzyiqini və beynin qan dövranını normallaşdırır, insanların fiziki, psixoloji və sağlamlıq durumunu yaxşılaşdırır.

Tibbdə sitrus bitkilərinin lətindən tutmuş qabığınaqədək bütün hissələrindən müxtəlif məqsədlərlə istifadə edilir. Təbabətdə limon yağı bir

sıra mürəkkəb dərmanların tərkibində xoş ətirli maddə kimi işlədilir. Son illərdə limon yağından sitral aldehidi də alınır ki, ondan 2-3 %-li spirtli məhlul şəklində hipertoniya xəstəliyinin müalicəsində damcı şəklində qəbul olunur.

Qanda yüksək turşuluq nəticəsində əmələ gələn xəstəliklərə qarşı mübarizə məqsədilə sitrus meyvələri şirəsinin işlədilməsi ən yaxşı müalicə vasitəsi sayılır. Sitrus meyvələrindən alınan pektin və efir yağları bakterisid xüsusiyyətə malikdir və yaraların sağalmasında tətbiq etdikdə yaxşı səməərə verir. Sitrus bitkiləri meyvələrinin qabıq qalıqları qiymətli göbələklərin çoxaldılması üçün ən yaxşı substrat sayılır.

Ayrı-ayrı ölkələrdə portağal yarpaqlarından portağal çayı hazırlanır və dəmlənib içilir. Mütəmadi olaraq axşamlar portağal çayı içmək əsəb sisteminin sakitləşməsi üçün yaxşı vasitədir. Limon meyvələrinin şirəsində 8-9 % limon turşusu da vardır. Buna görə bir sıra ölkələrdə (İtaliya, İspaniya və s.) limon meyvələrindən sənaye miqyasında tibb üçün yararlı limon turşusu istehsal edilir. Bu turşudan da "natrium-sitrat" adlı preparat hazırlanır ki, bu da qanqöçürmə institutlarının təcrübəsində donor qanını konservləşdirmək məqsədilə işlədilir.

Limon meyvələri eyni zamanda "C" və "P" vitaminlərlə də zəngindir. Bu vitaminlər limon meyvələrinin qabıq hissəsində daha çox olur. Odur ki, limonlu çayın çox içilməsinin böyük müalicəvi əhəmiyyəti vardır. Limon həm də çox qüvvətli bakterisid təsirə malikdir. O, angina və avitaminoz xəstəliklərinə qarşı ən effektiv vasitədir.

Naringi qabığından hazırlanan dərman preparatları xroniki mədə-bağırsaq xəstəliklərində, mədə pozğunluqlarında, xüsusən ishala qarşı qüvvətli bakterisid təsir göstərir. Meyvələrinin qabığı isə iştahartırıcı, köpün qarşısınımalıcı və sidik yollarını dezinfeksiyaedici təsirə malikdir.

Beləliklə, respublikamızda yayılan sitrus meyvələrindən lazımcına istifadə olunsaydı, bir çox xəstəliklərin aradan qaldırılmasına zəmin yaranar və əhalinin sağlamlıq faizi yüksələr. Odur ki, sitrus bitkilərinin daha geniş sahədə becərməsi son dərəcə zəruridir. Bu həmişəyaşıl, şəfəli ağacın meyvələrindən xalqımızın sağlamlığı üçün daha çox istifadə olunmalıdır. ●



Samirə MİR-BAĞIRZADƏ

AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu,
"Kulturologiya və incəsənət nəzəriyyəsi" şöbəsinin
aparıcı elmi işçisi, fəlsəfə doktoru, dosent

Koreya mədəniyyəti

Kral Sedjonq - hakimiyyət illəri: 1418-1450, Çoson sülaləsinin dördüncü monarxi - ölkənin inkişafına misilsiz töhfələr verib və Koreya tarixində silinməz iz qoyub. O, 1397-ci ildə anadan olub, Kral Tedjonqun (1400-1418) üçüncü oğlu idi. 22 yaşında o, atasının taxtının mirasını qəbul etdi (Güman edilir ki, atası - məhz oğlunun qabiliyyətlərinə görə kral Sejonqu seçərək, özü taxtdan imtina etdi): o dövrdə qüvvədə olan, ilk oğlu tərəfindən taxtın varisliyi praktikasına baxmayaraq, təbiət tərəfindən müxtəlif istedadlara malik olan Kral Sedjonq erkən uşaqlıqdan öz həmyaşıdlarından üstün qabiliyyətləri ilə seçilirdi.

XV əsrin əvvəllərində kral siyasi quruluşu yenidən təşkil etməklə və ali hakimiyyəti gücləndirməklə gənc nəslin əsasını möhkəmləndirdi və bununla da ölkə tarixində "qızıl dövr" başladı.

Kral Sedjonq elmin, təsviri incəsənətin və musiqinin inkişafına fəal kömək edirdi. Lakin o, Koreyanın inkişafına ən böyük töhfəni 32 yaşında etdi. Onun göstərişi ilə alimlər bütün nəsillərin ən böyük, görkəmli Koreya mədəniyyəti olan Hunmin Çonq-Um və ya Xangül/Hanqıl milli Koreya əlifbası hazırlandı.

1446-cı ilə qədər Xangül/Hanqıl əlifbasının tətbiqinə qədər koreyalılar Koreya sözlərini yazmaq üçün Çin heroqliflərindən istifadə edirdilər. Xalqın rifahı ilə səmimi maraqlanan Kral Sedjonq, təbəələrinin çoxunun çox çətin Çin heroqliflərini öyrənmə bilməməsindən çox narahat idi və onlar onu oxuya bilmədikləri üçün yazılı mədəniyyətin dəyərlərindən uzaqlaşdırdılar. Çin heroqliflərinin yerinə - Koreya əlifbasının təqdim edilməsinin faydalarını izah edən Sedjonq deyirdi: "Dilimizin səsləri - Çin



Kral Sedjonq

səslərindən fərqlidir və buna görə də Çin yazısı ilə onları dəqiq çatdırmaq mümkün deyil. Bir çox savadsız insanlar fikirlərini yazılı şəkildə ifadə etmək istəsələr də, bunu edə bilməyirdilər. Bu səbəbdən 28 hərfdən ibarət yeni əlifba



hazırlamışam. İnsanlar onları asanlıqla öyrənə və gündəlik həyatda öz rahatlığı üçün istifadə edə bilərlər".

Xangül/Hanqıl - Sejonqun və onun bu məqsədlə yaratdığı xüsusi institutun alimlərinin əzmkar söylərinin bəhrəsi idi. Yeni əlifbanın elanından əvvəl - Xangüldə/ Hanqılda Çoson sülaləsinin epik əsəri olan "Uçan Əjdahaların Nəğməsi" adlı kitab yazılmışdı.

1445-ci ildə tamamlanan və 125 misradan ibarət bu görkəmli ədəbi giriş - Koreya dilinin poetik dərinliyinin nümayişi kimi xidmət edirdi.

Sedjonq eyni zamanda Xangül /Hanqıl əlifbasında "Min çaylarda ayın əks olunmasının mahnıları" - Buddist himnini yazdı.

Kralın nailiyyətləri onun fəlsəfəsi və milli suverenliyi təmin etmək və yaradıcı milli ruhu tərbiyə etmək məqsədlərinə uyğun idi. O, qulları öz ağalarının fiziki cəzalarından qorumaq üçün cəzalar sistemini yenidən təşkil etdi, kəsiblər üçün düyü saxlandığı xüsusi anbarlar yaratdı, əkilməmiş və su basmış torpaqları vergilərdən azad etdi.

Çindən müstəqilliyini təmin etmək və ənənəvi Koreya mədəniyyətini inkişaf etdirmək üçün o, Pak Yuna musiqi notlarını sistemləşdirməyi və daş zənglər dəsti olan pyonqyonq

kimi yeni orijinal musiqi alətlərini yaratmağı əmr etdi.

Yapon işğalçıları qovmaq üçün - Tsusimaya (Tsusima - Yaponiya dənizindəki bir adadır, indi Yaponiyaya aiddir, Sedjonq dövründə Tsusima dəniz quldurları Koreyanı sıxışdırırdı.) uğurlu ekspedisiyalar göndərirdi və hələ də Koreya ilə Çin arasında sərhəd olaraq qalan Tumanqan və Yalu çayları boyunca şimal sərhəddini qorumaq üçün şimalda Djurdjenlər ilə (həmçinin Çjurçjenilər kimi tanınır - Tunqus-Mancur qrupunun insanları, sonralar Monqollarla assimilyasiya edilmişdir) bir neçə dəfə döyüşdü.

Kral Sedjonq - astronomiya və digər elmlərin inkişafına töhfələr verdi. Onun himayəsi altında əldə edilən elmi nailiyyətlər arasında dünyada ilk günəş siferblatı və su saati var idi. Çanqyonqnu adlanan və vaxtı bildirmək üçün avtomatik mexanizmə malik olan su saati Kyonqbokqunq Sarayının cənub hissəsində (Seul, - o vaxtı burada Xansonq yerləşirdi və ölkənin əsas saati kimi istifadə olunurdu, onun əsasında standart vaxt təyin edilirdi.

Bundan əlavə, Sedjonq - çəkilər və ölçülər sistemini yenidən təşkil etdi və öz alimlərinə dövrünün ən müfəssəl coğrafi sənədinə çevrilən və Koreyanın bölgələrinin inzibati bölgüsü haqqında

faydalı məlumatları ehtiva edən "Səkkiz vilayətin coğrafi təsviri"ni tərtib etməyi əmr etdi, hər bir ərazinin topoqrafik xüsusiyyətləri və ayrı-ayrı yerlər üçün istifadə olunan xüsusi adlar qeyd olundu.

Sedjonqun hakimiyyəti illərində çap texnologiyasında kəskin dəyişikliklər baş verdi. O, kitab istehsalı üçün istifadə olunan mis və qurğuşun çap lövhələri hazırlamaq üçün tökmə emalatxanasını qurdu. Kralın dövründə 350-dən çox yeni kitab nəşr olundu.

"Seul "jurnalı 1997-ci ilin qış nömrəsindəki məqaləsində belə yekunlaşdırıb: "Onun 15 may tarixinə təsadüf edən doğum günü - Müəllimlər Günü kimi qeyd olunur, çünki kral - bütün koreyalılar üçün əsas müəllimi olub və indi də belədir". ("Koreana " jurnalı, payız 2007 il, № 3. <https://portalostranah.ru/view.php?id=403>))

Qeyd edək ki, 2000-ci illərdə Cənubi Koreyanın yeni şəhərlərindən biri - Sedjonq kralın adını daşıyır.

Koreya yazısı

Bir çox alimlər Koreya dilini Altay dilləri qrupuna aid edirlər, onların arasında Qustaf Yon Ramstedtdir (isveç dilində - Gustaf John Ramstedt; 22 oktyabr 1873, Ekenes - 25 noyabr 1950, Helsinki) - mənşəcə isveçli, fin dilçisi və diplomatı, Ural, Altay, Koreya və Yapon dillərinin tarixi dilçiliyi üzrə mütəxəssisidir və bu dilləri Altay dilləri qrupuna aid etmişdir. O, müqayisəli tarixi monqol və müasir Altay dilçiliyinin banisidir.

Koreya dilində yazmaq üçün XV əsrdə xüsusi olaraq hazırlanmış Xangül [Xangeul] fonetik yazısından istifadə olunur. Xangül (Hanqıl) yazısına əlavə olaraq, hança - Çin heroqliflərindən istifadə olunur. Şimali Koreya - yalnız Xangül (Hanqıl), Cənubi Koreya isə - həm Xangül (Hanqıl), həm də Hança-dan istifadə edirlər.

Xangül [xangeul] (Koreya 한글), çosonqıl / çosongül (조선글) [çoseongeul], koryöqıl/ qoryögül (고려글) [qoryeogeul] - Koreya dilinin fonemik yazılarıdır. Xangül (Hanqıl) - Böyük Kral Sedjonq tərəfindən yaradılmış və nəşr olunmuş "Hunqmin Çonqım" (훈민정음) (Xalqa Düzgün

Tələffüz Öyrətməsi) kitabında təsvir edilmişdir. "Hunqmin Çonqım" (훈민정음) adlı yeni yazı haqqında sərəncam - 1443-cü ildə Van Sedjonq tərəfindən verilmişdir. Əlifba - öyrənilə bilən hərflərdən ibarətdir. 17 samit səsləri - nitq orqanlarının (dodaq, damaq, dil, boğaz) artikulyasiya vəziyyətini təkrarlayır.

11 sait - insan fiqurunun, göyün və yerin formalarını təkrarlayır. Xangülün (Hanqılın) fərqli bir xüsusiyyəti - hərflərin təxminən hecalara uyğun gələn qruplara birləşdirilməsidir. Xangül (Hanqıl) əlifbasında - zəif, nəfəsli və güclü samitlər - intuitiv anlayışlı və ifadəli formada yaradılır, məsələn:

ㄱ [g, k] – ㅋ [k] – ㆁ [kk], ㄷ [d, t] – ㅌ [t] – ㅍ [p], ㅂ [b, p] – ㅃ [p] – ㅍㅍ [pp], əsas, baza formaları isə - bu səsləri tələffüz edərkən - dilin, damağın, dişin və boğazın simvolik obrazını təmsil edir.



Xangül (Hanqıl) hazırda - 24 hərfdən ibarətdir, bunlardan 14-ü - samit, 10-u - saitdir.

1997-ci ildə Xangül (Hanqıl) YUNESKO-nun Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilmişdir. ●



Nəzakət MƏMMƏDLİ

*Bakı Dövlət Universitetinin Fizika-riyaziyyat fakültəsi,
fizika-riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

Hindistanlı riyaziyyatçının ekzotik düsturları və ya...

*Riyaziyyata düzgün baxış nəinki həqiqətə,
hətta mükəmməl gözəlliyə gətirib çıxarır.*

Bertran Rassel

Bir neçə ay bundan əvvəl qarşıma Youtube kanalında maraqlı bir video çıxdı. Videonun linkini sizinlə paylaşırım: <https://youtu.be/Cnl659aHdCg>. Burada isbat olunur ki, bütün natural ədədlərin cəmi mənfə 12-də 1-ə bərabərdir! İnanılmazdır, elə deyilmi? Bir neçə il bundan qabaq başqa bir ədəbiyyatdan bu nəticə ilə tanış olanda bunun riyazi fokus və ya sofizm olduğunu düşünmüşdüm. Çünki isbat prosesində klassik analizin qanunlarının pozulduğu aşkardır. Amma zaman keçdikcə bu dağılan sıraya münasibətim dəyişməyə başladı...

Bu düstur - öz qeyri-adi düsturları ilə hətta ən istedadlı riyaziyyatçıları belə təəccübləndirməyi bacaran, çəkinmədən hindistanlı riyaziyyat dahisi adlandırma biləcəyim, heç kəsə bənzəməyən Srinivasa Ramanucana (1887-1920) aiddir. Uşaqlığında ağır xəstəliklər keçirən, ailəsi imkansız olduğundan düz-əməlli təhsil ala bilməyən, amma həm də öz yaşlılarından fitri istedadıyla çox seçilən və onu əhatə edən mühitdə özünə yer tapa bilməyən Ramanucan 1913-cü ildə Kembric Universitetinin professoru, o vaxt artıq dünya şöhrətli riyaziyyatçı Qodfri Hardiyə (1877-1947) məktub yazır və orada deyir ki, 25 yaşı var, mühasib işləyir, ali təhsil ala bilməyib, orta məktəbi bitirdikdən sonra riyaziyyatla müstəqil məşğul olub. O, Hardiyə bir neçə formul göndərir və lazım bilərsə, özünün imkanı olmadığı üçün onla-

rı dərc etdirməyi xahiş edir. Onun göndərdikləri içərisində artıq elmə məlum olanları da, Hardiyə nə özü, nə də isbatı məlum olmayanları da vardı. Bu məktubda natural ədədlərin cəminin 1:12-yə bərabər olması kimi absurd formula da vardı, "məni dəli hesab etməyin!" - kimi bir əlavə də... Məktub Hardinin diqqətini cəlb edir, o, başa düşür ki, bu düsturları ixtira edən adi riyaziyyatçı deyil və onlar arasında məktublaşma başlayır. Ramanucan Hardiyə qısa müddət ərzində riyaziyyatın müxtəlif sahələrinə aid bir-birindən maraqlı, ekzotik, bəzən inandırıcı görünməyən 120 düstur göndərir. Bunların içərisində elələri var ki, hələ də isbatını tapmayıb, elələri də var ki, elmin ən müasir sahələrində tətbiqini tapmağa başlayır. Çoxsaylı kökaltı ifadələri, zəncirvari kəsrləri, sonsuz sıraları, müxtəlif ayrılış sıralarını və s. özündə saxlayan Ra-

manucan formullarına baxanda heyrtlənəməyə bilmirsən! Onları görmək lazımdır, onların gözəlliyini sözlə təsvir etmək mümkün deyil! Gəl-di-yi nəticələrin, öz üsullarının elmi izahını verməyə çətinlik çəkən Ramanucan deyirdi ki, düsturları tanrının düşüncəsini ifadə edir və ona yuxuda, bir də ibadət edərkən ilahə tərəfindən deyilir.

Xülasə, Ramanucana təqaüd ayrılır və Hardi-nin təkidiylə 27 yaşlı Ramanucan Kembricə gəlir. Dəqiq elmi isbatın nə olduğunu bilməyən, amma çox güclü riyazi intuisiyası olan Ramanucan və Hardi arasında tez-tez mübahisələr olsa da, onların birgə elmi fəaliyyəti öz bəhrəsini verir və riyaziyyatda onların adlarının qoşa çəkildiyi bir neçə elmi nəticə yer alır. Hardi deyirdi ki, Ramanucana inanmaq lazımdır, onun düsturları həqiqətdir, belə olmasaydı, onları quraşdırmağa heç kəsin təxəyyülü çatmazdı. Ədədləri fantastik dərəcədə yaxından hiss edən və onlarla çox mürəkkəb əməliyyatları şifahi aparmağı bacaran Ramanucanı Hardi hər bir natural ədədin şəxsi dostu adlandırırdı.

Bir dəfə xəstəxanada yatarkən Hardi ona baş çəkməyə gedir və Ramanucana "şikayətlənərək", "darıxdırıcı, maraqsız bir nömrəsi olan - 1729 nömrəli taksilyə bura gəldim" - deyir. Ramanucan isə heç bir dəqiqə keçməmiş, həyəcanla: "Siz nə danışırırsız, Hardi, axı bu ədəd iki ədədin kublarının cəmi şəklində iki müxtəlif üsulla göstərilə bilən ən kiçik natural ədəddir!" - deyir (qeyd edim ki, 1729 ədədi 1 və 12-nin, bir də 9 və 10-un kubları cəmi şəklində göstərilə bilər).

Maraqlıdır ki, sonralar bu ədədin başqa maraqlı xassələri də aşkar olundu və riyaziyyatda Ramanucan-Hardi ədədi adını aldı. Böyük çətinliklərə və bir çoxlarının müqavimətinə baxmayaraq, 30 yaşlı Ramanucan İngiltərə Kral Cəmiyyətinə üzv seçilən ilk hindistanlı olur. Çox təəssüf ki, zəif səhhəti və ağır vərəm xəstəliyi (heç nəyə baxmayaraq, o, dərin inanclarına görə öz vegetarian pəhrizini pozmurdu) onu Hindistana qayıtmağa məcbur edir və o, 32 yaşında dünyasını dəyişir. Onun ölümü Hardi-



yə çox böyük zərbə vurur və Hardi etiraf edir ki, Ramanucanı kəşf etməsi həyatının ən böyük nailiyyətidir.

Keçək yuxarıda adı çəkilən müəmmalı sonsuz cəmə. Fizikanın bir çox yeni sahələrində, o cümlədən amerikalı fizik Jozef Polçinskinin String Theory (Sim nəzəriyyəsi) kitabında bu cəmə istinad edilməsi artıq ona ciddi yanaşmamızı tələb edir. Qeyd edim ki, Simlər nəzəriyyəsi müasir nəzəri fizikanın bir istiqaməti olub, kvant mexanikası ilə nisbilik nəzəriyyəsi ideyalarını özündə ehtiva edir. Bildiyimiz kimi, klassik mexanika zərrəciklər səviyyəsində olan hadisələri təsvir edə bilmir. Klassik mexanika qanunlarının təsdiq olunmadığı bir fəzada klassik analiz qanunlarının pozulması məntiqli deyilmi? Axı bir vaxtlar Eynşteynin nisbilik nəzəriyyəsi, Zadənin qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi də qəbul edilmirdi. "Yer kürəşəkildir" - deyənləri diri-diri yandırırıldı! İrrasional və kompleks ədədlərin də inkar olunduğu vaxtlar olub. Gəlin, ağılımızın və təfəkkürümüzün qəbul etmədiyini, dərk etmədiyini faktlara səbrlə yanaşaq və onları inkar etməyə tələsməyək və heç vaxt "heç vaxt" deməyək! ●



Xulya SEYİDZADƏ

*Naxçıvan şəhər Ə.Ağayev adına 8 №-li
tam orta məktəbin tədris işləri üzrə direktor müavini,
tarix müəllimi*

STEAM dərslərinin faydaları

STEAM dərsləri (Elm, Texnologiya, Mühəndislik, İncəsənət və Riyaziyyat) son illərdə getdikcə populyarlaşır. Bu fənlərarası yanaşma tənqidi düşünmə, problem həll etmə, yaradıcılıq və əməkdaşlığı vurğulayır və tələbələri 21-ci əsrin çağırışlarına hazırlayır. Bu yazıda biz STEAM dərslərinin bir çox faydalarını daha ətraflı araşdıracağıq.

Tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir

STEAM dərsləri tələbələrdən tənqidi düşünməyi və mürəkkəb problemləri həll etməyi tələb edir. Təcrübəli fəaliyyətlər vasitəsilə real dünya problemlərini araşdıraraq, tələbələr yaradıcı düşünməyi və innovativ həllər tapmağı öyrənirlər. Bu, onlara təkcə akademik axtarırlarında kömək etmir, həm də onları gələcəyin çağırışlarına hazırlayır.

Yaradıcılığı artırır

STEAM dərsləri tələbələrə təxəyyül və yaradıcılıq imkanlarından istifadə etmək imkanı verir. İncəsənəti ənənəvi STEM fənlərinə daxil etməklə, tələbələr özlərini yeni və maraqlı üsullarla ifadə edə bilirlər. Bu, onları qutudan kənardə düşünməyə və bir çox peşələrdə vacib bir bacarıq olan yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirməyə təşviq edir.

Əməkdaşlığa həvəsləndirir

Əməkdaşlıq STEAM dərslərinin əsas komponentidir. Şagirdlər layihələr üzərində birgə işləyir, fikir mübadiləsi aparır və ümumi məqsədə doğru çalışırlar. Bu, təkcə onların komandada iş-

ləmək bacarıqlarını inkişaf etdirmir, həm də onları əməkdaşlığın vacib olduğu qlobal, bir-biri ilə əlaqəli dünyada işləməyə hazırlayır.

Həqiqi dünya problemlərini həll etməyi öyrədir

STEAM dərsləri real dünya problemlərinə və çağırışlarına diqqət yetirir. Bu o deməkdir ki, tələbələr öz biliklərini gələcək karyeralarında qarşılaşa biləcəkləri praktiki problemləri həll etmək üçün necə tətbiq etməyi öyrənirlər. Bu, onlara ətraf dünyanı daha dərinləndirən dərk etməyə kömək edir və onları müxtəlif sahələrdə uğura hazırlayır.

Şagirdləri gələcək karyeraya hazırlayır

STEAM mövzularına səhiyyə, mühəndislik və texnologiya daxil olmaqla bir çox sənaye sahələrində yüksək tələbat var. Məktəbdə bu fənləri öyrənməklə şagirdlər bu sahələrdə karyeraya daha yaxşı hazırlanırlar. Onlar həmçinin istənilən karyerada vacib olan tənqidi düşünmə və problem həll etmək kimi dəyərli bacarıqları inkişaf etdirirlər.

Öyrənmə sevgisini aşılayır

STEAM dərsləri cəlbedici və praktikdir ki, bu da tələbələrin öyrənmə sevgisini inkişaf etdirməyə kömək edə bilər. Öyrənməni əyləncəli və həyəcanlı etməklə, tələbələr daha çox məşğul olur və həvəslənirlər. Bu, daha yaxşı akademik nəticələrə və ömür boyu öyrənmə sevgisinə səbəb ola bilər.

Müxtəlifliyi və inklüzivliyi dəstəkləyir

STEAM dərsləri sinifdə müxtəlifliyi və inklüzivliyi təşviq etməyə kömək edə bilər. İncəsənət və yaradıcılığı ənənəvi STEM fənlərinə daxil etməklə, bütün fonlardan olan tələbələr özələrini ifadə etmək və materialla məşğul olmaq yollarını tapa bilərlər. Bu, bütün tələbələrə dəstəkləyən daha inklüziv öyrənmə mühiti yaratmağa kömək edə bilər.

Güvən yaradır

STEAM dərsləri tələbələrə risk götürmək və yeni şeylər sınamaq imkanı verir. Layihələr üzərində işləmək və problemləri həll etməklə, şagirdlərdə öz qabiliyyətlərinə inam hissi yaranır. Bu, onların gələcəkdə qarşılaşa biləcəkləri çətinliklərə daha hazırlıqlı hiss etmələrinə kömək edə bilər.

Təcrübəli öyrənməni təmin edir

STEAM dərsləri praktiki və təcrübəli xarakter daşıyır ki, bu da ən yaxşı şəkildə öyrənməni tələbələr üçün xüsusilə faydalı ola bilər. Materiallar və avadanlıqlarla işləməklə, tələbələr öyrəndikləri anlayışların real dünyada necə tətbiq olunduğunu görə bilərlər. Bu, onlara materialı daha dərindən başa düşməyə və onu daha effektiv saxlamağa kömək edə bilər.

İnkişaf zehniyyətini artırır

STEAM dərsləri tələbələrə böyümə təfəkkürünü inkişaf etdirməyə kömək edə bilər ki, bu da intellekt və bacarıqların gərgin iş və fədakarlıq yolu ilə inkişaf etdirilə biləcəyinə inamdır. Layihələr üzərində işləmək və problemləri həll etməklə, tələbələr zamanla bacarıq və bacarıqlarını təkmilləşdirə biləcəklərini öyrənirlər. Bu, onlara həyatın bütün sahələrində yaxşı xidmət edəcək möhkəmlik və əzmkarlıq hissini inkişaf etdirməyə kömək edə bilər.

Nəticə olaraq, STEAM dərsləri tələbələr üçün çoxlu faydalar təmin edir. Tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək, yaradıcılığı artırmaq, əməkdaşlığa həvəsləndirmək, real dünyada problemlərin həllini öyrətmək, tələbələrə gələcək karyeraya hazırlamaq, öyrənmə sevgisini aşılamaq, müxtəlifliyi və inklüzivliyi dəstəkləmək, özünə inam yaratmaq, praktiki öyrənməni təmin etmək və s. ●



Bu qidaları yeyənlər heç vaxt xərcəng olmur

1. Çuğundur. Çuğundur yarpağı iki məşhur antioksidantın - sirenik turşunun və kaempferolun qaynağıdır. Çuğundur, həmçinin, karbohidratları adi şəkərə çevirən ifrazatları önləyir, beləcə, qanda şəkərin tənzimlənməsində önəmli rol oynayır. Xərcəngə səbəb olan toksinlərdən hüceyrələri qoruyur, iltihablanmanı azaldır, ürək xəstəliyi, diabet və digər xroniki xəstəliklərə tutulmaq riskini azaldır. Əgər gündəlik atışdırmalıqların, məsələn; sendviçlərin



və ya dürməklərin içinə çuğundur yarpaqları qoysaq, ən təbii və asan antioksidantı qəbul etmiş olarıq. Bəs, çuğundur yarpaqlarını necə bişirmək lazımdır ki, qida dəyəri itməsin? Yarpaqları kökdən ayırın, suya çəkin. Bir tavanı azca isidin, yarpaqları isti tavaya düzüb qarışdıraraq qarışdıraraq bişirin. Ədvalar və yağ zövqə görədir. Amma ən sağlamı azca bişmiş yarpaqları yağsız yeməkdir. Çuğundur köklərini isə sarımsaq və zeytun yağıyla basdırma kimi edib azca qovura bilərsiniz.

2. Sarımsaq. Tərkibində 33 növ kükürd birləşməsi, 17 növ amin turşusu, flavonoidlər, sink, maqnezium, kalsium, A, B, C vitaminləri olan sarımsaq orqanizmi gəncələşdirir. Malik olduğu antioksidantlar ilə siqaretin, kirli havanın və müxtəlif növ kimyəvi maddələrin orqanizmə verdiyi zərərləri aradan qaldırır, orqanizmdəki toksinləri atır. Bundan əlavə, yağları azal-



dır, qan laxtalanmasının qarşısını alır, yüksək təzyiqli aşağı salır, damarları qoruyan antioksidant, antimikrobial, antiviral və antiparazitikdir. Son illərdə aparılan araşdırmalar sarımsağın insan genlərinə təsirini aşkarlayıb. Bu xüsusiyyəti ilə epigenetik bir qida olan sarımsaq DNT strukturunda hüceyrə itirilməsini önləyərək qocalmanı ləngidə bilər. Yaşadığımız stress, kədər, hərəkətsizlik hüceyrə itirməyimizə səbəb olur. Yediyimiz sarımsaqlar bu itkilərin qarşısını alır və ya həcmi azaldır.

3. Brokoli. Başda A və C vitamini olmaqla, böyük miqdarda vitaminə malik brokolidə lif, kalium və kalsium da var. Tərkibindəki sulforafan fitokimyəvilər ilə qanda olan yüksək şəkərin damar çəpərlərinə və toxumalara xəsarət yetirməsinin önünə keçir. Bundan əlavə, diabetin orqanizmə verdiyi zərərin də qarşısını alır. Gözlərimizin sağlamlığı üçün lazım olan lutein və zeaksantinlə zəngin olan brokoli makulodistrofiya, katarakt kimi göz xəstəliklərində də



müsbət təsir edir. Diabetin irəli səviyyələrinin gözlərə vurduğu ziyanın aradan qaldırılmasında da brokoli köməyə çatır. Faydasını görmək üçün brokoli xəfif buxarda bişirilməlidir.

4. Qara kələm. Mətbəximizdə az istifadə olunsa da, qara kələm mədə turşusunun ən yaxın dostudur. Pis xolesterolun səviyyəsinin azalmasına, tərkibindəki fitokimyəvilər sayə-



sində orqanizmin toksinlərdən təmizlənməsinə kömək edən qara kələmi isti suda pörtlədin, sarımsaq və limon suyu əlavə edərək yeyin.

5. Çin kələmi. Əzələ sisteminin möhkəmlənməsində və qan təzyiqinin normada qalmasında kaliumla zəngin Çin kələmi köməyə çatır. Ağ qan hüceyrələrinin hərəkətini artıraraq immuniteti gücləndirən, tərkibindəki A vitamini sayəsində görmə qabiliyyətimizə faydalı olan Çin kələmini mətbəximizə daxil etmək üçün qlobal dünyanın bizə verdiyi fürsəti dəyərləndirməliyik. Çin kələmi toyuq əti və müxtəlif tərəvəzlərə qatılaraq da yeyilir.



6. Kələm. Qlükozinolat, kampferol kimi xərçənglə savaşan birləşmələrlə zəngin kələm orqanizmin müdafiəçisidir. Ürək xəstəliklərinə tutulmaq riskini azaldır, qanda şəkəri tənzimləyir, sümükləri möhkəmlədir, iltihablanmanın qarşısını alır. "Tərəvəzlərin kralı" olan kələm göz xəstəliklərinin önünə keçən lutein və zeaksantin kimi antioksidantlarla zəngindir. Doğranmış kələmi zeytun yağında soğanla birgə qovurub yemək faydalıdır.



7. Vəzəri. Bəli, vəzəri ilə möcüzə qapılarını açə bilərsiniz. Bu göyərte orqanizmin ehtiyacı olan K vitamininin gündəlik təminatçısı sayıla bilər. K vitamini qanın laxtalanmasının, arteriyaların çevrəsində çöüntülərin əmələ gəlməsinin, artrit kimi bir çox xroniki xəstəliyin qarşısının alınmasında önəmli rol oynayır. İki ay ərzində hər gün vəzəri yesəniz, DNT-nizdəki xəsarətlər aradan qalxar, xərçəng riski və triqliserid səviyyəsi önəmli dərəcədə azalar. Hüceyrələrin sağlamlığını qoruyan vəzəri damar sərtləşməsinə, ürək xəstəlikləri riskini aradan qaldırır.

Süni intellektlə hazırlanan COVID-19 infeksiyasına qarşı ilk dərmanın kliniki sınaqları başlayıb

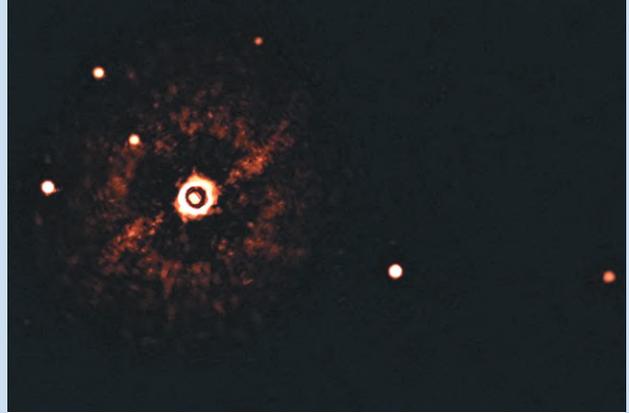
Qərargahı Çinin Honq Konq şəhərində yerləşən Insilico Medicine xəstəxanasında aparılacaq kliniki sınaqlardan əvvəl edilən tədqiqatda ISM3312 adlı terapevtik məhsulun ağ ciyərlərdə yaranan iltihabı əhəmiyyətli dərəcədə azaltdığı aşkar edilib.



Kanadalı professor Aleks Javoronkov təsisçisi və meneceri olduğu şirkətin tibbi dərmanların hazırlanması ilə bağlı süni intellektə müraciət etdiklərini bildirib: "Süni intellekt insan inkişafını hərtərəfli dəyişdirir və ondan istifadə etməklə ilk dəfə istehsal olunan, COVID-19 virusundan qorunmaq məqsədilə hazırlanan kiçik molekullu terapevtik dərman hazırda kliniki sınaq mərhələsindədir. Çində istehsal olunan ISM3312 adlı terapevtik məhsulun insanlar üzərində də sınaqlarına başlanılacaq. Dərman COVID-19 virusunda proteaz olaraq bilinən fermentləri geridönülməz şəkildə məhv edir".

87 işıq ili uzaqlıqda nəhəng ekzoplanet aşkar edilib

Astronomlar Avropa Cənub Rəsədxanasının Çilidə yerləşən Çox Böyük Teleskopunda (Very Large Telescope - VLT) quraşdırılmış SPHERE cihazından istifadə edərək AF Leporis (HD 35850) ulduz sisteminə yerləşən qaz nəhənginin şəklini çəkib. Yerdən 87 işıq ili uzaqlıqda yerləşən ekzoplanetin ulduzu demək olar ki, Günəşin tam analoqudur.



N.Tusi adına Şamaxı Astrofizika Rəsədxanasından verilən məlumata görə, tədqiqat işi ilə bağlı məqalə "Astronomy and Astrophysics" jurnalında dərc olunub və arxiv.org servisinə yerləşdirilib.

Müəlliflərin sözlərinə görə, artıq bir neçə ildir ki, Avropa Kosmik Agentliyinin "Hipparcos" və "Gaia" peykləri bizim qalaktikamızda ulduzların mövqeyini və hərəkətini dəqiq müəyyənləşdirib. Planetlərin öz ulduzlarına qravitasiya təsiri göstərərək onların trayektoriyalarını dəyişdirdikləri məlumdur. Məhz bu təhrif AF Leporis ulduzunda da müşahidə olunurdu ki, bu da onun sisteminə ekzoplanetin mövcudluğunu göstərirdi.

Qeyd edək ki, aşkar olunan planet Yupiterdən 4 dəfə böyük, kütləsi isə 4,3 dəfə massivdir. Ekzoplanet öz ulduzundan Saturn yerləşdiyi məsafədə yerləşir. Hesablamalar göstərir ki, planet indiyə kimi aşkar olunan sıxlığı ən kiçik ekzoplanetdir. Həmçinin ulduzun ətrafında Koyper qurşağına bənzər disk olduğu da qeyd edilir.

AF Leporis sisteminin tədqiqi davam etdirilməsi, Günəş sisteminin formalaşmasını öyrənmək üçün çox gözəl nümunədir. Çünki cəmi 24 milyon il yaşı olan bu gənc ulduz Günəşin prototipidir.

NASA roveri Marsda qədim gölün izlərini kəşf edib

NASA-nın "Curiosity" roveri fevralın 12-də qədim Marsda suyun varlığına dair aydın sübutlar tapıb.



Cihaz qayaların dalğalı teksturasını çəkərək qədim zamanlarda bu yerdə dayaz bir gölün olduğunu ehtimal edib.

NASA alimlərinin fikrincə, milyardlarla il əvvəl bu gölün səthindəki dalğalar onun dibindəki çöküntüləri qarışdırıb, su quruduqca həmin çöküntülər dalğalı forma alıb.

"Bu, bütün missiya ərzində gördüyümüz su və dalğaların varlığının ən yaxşı sübutudur", - deyərək NASA-nın Reaktiv Sürət Laboratoriyasının Maraq Layihəsi üzrə alimi Eşvin Vasavada bildirib.

Altı nəhəng qalaktika kəşf edilib

Ceyms Uebb kosmik teleskopu kainatda bir anda altı fəvqəladə böyük qalaktika kəşf edib.



Onların kütləsi Günəşin kütləsindən təxminən 100 milyard dəfə çoxdur. Pensilvaniya Dövlət Universitetinin mətbuat xidməti çərşənbə günü bildirib ki, yeni kəşflər kosmoloqların kainatın ilk qalaktikalarının təkamülü ilə bağlı fikirlərini bir daha şübhə altına alır.

Alimlərin hazırkı fikirlərinə görə, ilk qalaktikalar kainatda böyük partlayışdan təxminən

300-400 milyon il sonra, onun maddəsi soyuq qaz buludlarının əmələ gələ biləcəyi, içərisində ulduzların yarana biləcəyi temperaturlara qədər soyuduqda meydana çıxıb. Elm adamları bir neçə onilliklər ərzində bu cür qalaktikaların kainatın kimyəvi təkamülündəki rolunu aşkara çıxarmaq ümidi ilə onların xassələrini axtarırlar və öyrənirlər.

Əvvəlcə astronomlar ilk qalaktikaların nisbətən kiçik olduğunu və yavaş-yavaş böyüyü-yünü güman edirdilər. "Hubble" və digər güclü teleskopların son kəşfləri bunun əslində belə olmadığını göstərir. Böyük qalaktikalar artıq Kainatın həyatının ilk milyard ilində meydana çıxıb. Onların mövcudluğu hələ də elm adamları üçün böyük bir sirr olaraq qalır.

Günəş sistemində halqaları olan yeni planet kəşf edilib

Böyük Britaniyanın Şeffild Universitetinin alimləri Günəş sistemində halqaları olan yeni planet müəyyən ediblər.



Söhbət Günəş sisteminin lap kənarında yerləşən cırıtdan planet Kvavardan gedir. Obyekt ilk dəfə 2002-ci ildə kəşf edilib, o, Plutonun yarısı qədərdir və Neptunun arxasında Günəş ətrafında fırlanır.

İndi dünyanın ən böyük optik teleskopu "Gran Telescopio Canarias" (GTC) üzərində quraşdırılmış müasir HiPERCAM avadanlığının köməyi ilə planetin ətrafında halqaların olduğu sübut edilib.

Eyni zamanda, onun halqaları şəkillərdə görünməyəcək qədər kiçik və zəifdir.

Redaksiyaya göndərilən məqalələrə dair tələblər

1. Məqalələr redaksiyaya həm kağız, həm də elektron formada təqdim olunmalıdır;
2. Məqalələrin əvvəlində müəlliflərin soyadı, adı, atasının adı, elmi dərəcəsi, elmi rütbəsi, iş yeri, vəzifəsi, telefon nömrəsi, elektron ünvanı göstərilməlidir;
3. Material və ona aid şəkillər (şəkillər ayrıca fayl olaraq, böyük ölçüdə) redaksiyanın elektron ünvanına göndərilməli, yaxud da disk və ya yaddaş kartı ilə təqdim edilməlidir;
4. Məqalələr elmi-populyar janrda, Azərbaycan, rus və ingilis dillərindən birində təqdim olunmalıdır;
5. Məqalələr Microsoft Word mətn redaktorunda A4 formatında, TimesNew Roman şrifti ilə 14 pt ölçüdə, 1.5 intervalda işlənilməli, həcmi 4 səhifədən artıq olmamalıdır (məqaləyə aid şəkillər və müəllifin şəkli əlavə edilməlidir);
6. Təqdim olunmuş materiallarda səhifələr, cədvəl və şəkillər nömrələnməlidir;
7. Ədəbiyyat siyahısı verildikdə hər bir istinad olunan mənbənin adı tərcümə olunmadan, məqalədə istifadə olunma ardıcılığına uyğun olaraq nömrələnməlidir;
8. Məqalələrdə göstərilən məlumat və faktlara görə redaksiya məsuliyyət daşımır;
9. Redaksiyaya daxil olan məqalələr rəyə təqdim edilir və müsbət rəy almış yazılar çapa tövsiyə olunur. Əlyazmalar geri qaytarılmır.

Ünvan: AZ 1073, Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid prospekti, 115

"Elm və həyat" jurnalının redaksiyası.

Tel: (+ 994 12) 538-71-33; 050-353-05-21

E-mail: elm.heyat.jurnal@gmail.com

Çapa imzalanmışdır: 16 mart 2023-cü il

Tiraj: 300

Jurnal "Elm" nəşriyyatında çap olunmuşdur.